

શ્રી શંખેશ્વર પાર્શ્વનાથાય નમઃ
નીતિ-હર્ષ-મહેન્દ્ર-મંગલ-અરિહંત-હેમપ્રભસદ્ગુરુભ્યો નમઃ

કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્ય વિરચિત
શ્રી સિદ્ધહેમ શબ્દાનુશાસન
લઘુવૃત્તિ વિવરણ

ભાગ-૧

(પાદ : ૧ થી ૩ વિવરણ) તથા
(વિસ્તૃત સ્વરસન્ધિ - વ્યંજન સન્ધિ)

: પ્રેરક :

પંડિતવર્ય છબીલદાસભાઈ કે. સંઘવી

: સંપાદન કર્તા :

મયૂરકળાશ્રીજી

: પ્રકાશક :

શ્રી લાભ-કંચન-લાવણ્ય આરાધના ભુવન,
૦૦૩, સૃષ્ટિ એપાર્ટમેન્ટ, નવા શારદા મંદિર રોડ,
પાલડી, અમદાવાદ - ૩૮૦ ૦૦૭.

✽ શ્રી શંખેશ્વર પાર્શ્વનાથાય નમઃ ✽
નીતિ-હર્ષ-મહેન્દ્ર-મંગલ-અરિહંત-હેમપ્રભસદ્ગુરુભ્યો નમઃ

કલિકાલ સર્વજ્ઞ શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્ય વિરચિત

શ્રી સિદ્ધહેમ શાબ્દાનુશાસન

લઘુવૃત્તિ વિવરણ

ભાગ-૧

(પાદ ૧ થી ૩ વિવરણ)

તથા

(વિસ્તૃતસ્વરસન્ધિ - વ્યંજન સન્ધિ)

પ્રેરક :-

પંડિતવર્ય છબીલદાસભાઈ કે. સંઘવી

-: સંપાદન કર્તા :-

પરમ પૂજ્ય આચાર્યદેવશ્રી નીતિસૂરીશ્વરજી મહારાજ સાહેબના
સમુદાયના પ. પૂ. આચાર્યદેવશ્રી અરિહંતસિદ્ધસૂરીશ્વરજી

મહારાજ સાહેબના આજ્ઞાવર્તિની પ. પૂ. સાધવી
શ્રી કંચનશ્રીજી મ. સા. ના શિષ્યા વિદૂષી સાધવી
શ્રી લાવણ્યશ્રીજી મહારાજ સાહેબના શિષ્યા
મયૂરકળાશ્રીજી

:પ્રકાશક :

શ્રી લાલકંચન- લાવણ્ય આરાધનાભુવન
પાલડી.

અમદાવાદ-૭.

શ્રી સિદ્ધહેમશબ્દાનુશાસન

તૃતીય આવૃત્તિને અવસરે...

પ. પૂ. સાધ્વીજીશ્રી લાવણ્યશ્રીજી મ. સા. ના પુણ્યસામ્રાજ્યથી અને પ્રબળ ઈચ્છાનુસાર સુરત મુકામે વયોવૃદ્ધ જ્ઞાની વિદ્વાન પંડિતવર્ય છબીલદાસભાઈ પાસે સાધ્વીજી મ. સા. અભ્યાસ કર્યા પછી પંડિતજીની ખૂબ પ્રેરણા પ્રાપ્ત થતાં વિ. સં. ૨૦૫૧-૨૦૫૨ માં અભ્યાસ કરી ૨૦૫૩ માં સિદ્ધહેમશબ્દાનુશાસનનાં ૩ પાદનાં વિવરણ સ્વરૂપે પ્રથમ ભાગ લખવામાં આવ્યો. ધીરે ધીરે આ બીજા વટવૃક્ષ બનતાં પાંચ ભાગ સુધીમાં ૪ અધ્યાય પુસ્તક સ્વરૂપે તૈયાર થઈ ગયા. અભ્યાસુ સાધુ-સાધ્વીજી ભગવન્તો તથા પંડિતવર્યો તેમજ મુમુક્ષુઓના હાથમાં આ પુસ્તકો આવતાં માંગ વધતી ગઈ. પુસ્તકો સંપૂર્ણ પુરા થઈ જવાથી ભાગ ૧-૨-૪ ની બીજી આવૃત્તિ તૈયાર કરવી પડી તે પણ પૂર્ણ થતાં આજે હવે ભાગ ૧-૨-૩-૪ ની ત્રીજી આવૃત્તિ છપાવવાનો અવસર પ્રાપ્ત થયો છે. અમારી ભાવના સાકાર થઈ છે સાથે સાથે પૂજ્યશ્રીની કૃપા અને પંડિતજીની પ્રેરણા અત્યંત ફલિત થઈ છે. તેનો અમોને અનહદ આનંદ છે.

શ્રી લાભ-કંચન-લાવણ્ય આરાધના ભવન
ટ્રસ્ટીગણ.

: સંપૂર્ણ દ્રવ્યસહાયક :

પરમ પૂજ્ય આ. ભ. શ્રી રત્નચંદ્રસૂરીશ્વરજી મ. સા. ની શુભ પ્રેરણાથી

શ્રી સાંતાક્રુઝ જૈન તપગચ્છ સંઘ-મુંબઈ

આવૃત્તિ પ્રથમ સં. ૨૦૫૩ વૈશાખ સુદ-૧૨	આવૃત્તિ દ્વિતીય સં. ૨૦૫૮ આસો વદ-૬	આવૃત્તિ તૃતીય સં. ૨૦૬૧ શ્રાવણ વદ-૬
--	--------------------------------------	---------------------------------------

મૂલ્ય : રૂ. ૫૫-૦૦

: પ્રાપ્તિસ્થાન :

૧. શ્રી લાભકંચન લાવણ્ય આરાધના ભુવન
૦૦૩, સુષ્ટિ એપાર્ટમેન્ટ,
નવા શારદામંદિર રોડ,
સંજીવની હોસ્પિટલ પાસે, પાલડી,
અમદાવાદ-૭.

૨. પં. ભાવેશકુમાર રવીન્દ્રભાઈ દોશી
સુરેન્દ્રસૂરિ જૈન તત્ત્વજ્ઞાન પાઠશાળા
ઝવેરીવાડ, પટણીની ખડકી,
અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૧.
ફોન : ૦૭૯-૨૬૬૦૬૪૩૨

❖❖ પ્રસ્તાવના ❖❖

સંસ્કૃત ભાષાને દેવભાષા કહેવાય છે. જગતની પ્રાચીન ભાષાઓ પૈકીની આ એક વિશિષ્ટભાષા છે. અન્ય ભાષાઓની અપેક્ષાએ આજ એક ભાષા નિયમબદ્ધ છે. એવું આજના ભાષાવિદોએ પણ સ્વીકાર્યું છે.

કોમ્પ્યુટરના આધુનિક કાળમાં અનેક ભાષાઓ મૌજુદ હોવા છતાં તજજ્ઞોએ (ભાષાવિદોએ) દરેક ભાષાઓનો અભ્યાસ કરતાં સંસ્કૃતભાષાના વ્યાકરણને જ નિયમબદ્ધ માન્યું છે.

પૂર્વે મોટી સંખ્યામાં લોકો સહજતાથી આ ભાષાને બોલી શકતાં હતાં, પણ અંગ્રેજો વિગેરેના શાસનકાળમાં સંસ્કૃત -પ્રાકૃત વિગેરે ભાષાઓ લુપ્ત પ્રાય: બની.

અગિયારમી સદીના મહાન જયોતિર્ધર કલિકાલ સર્વજ્ઞ આચાર્ય શ્રી હેમચન્દ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજે રાજા સિદ્ધરાજની વિનંતિથી પોતાની મૌલિક શૈલીથી “સિદ્ધહેમ” નામના વ્યાકરણની રચના કરી. બહુ આચાર્ય આ વ્યાકરણને વધુને વધુ ઊંડાણ પૂર્વક સમજાવવા, રહસ્યનું ઉદ્ઘાટન કરવા આચાર્યશ્રીએ હજારો શ્લોક પ્રમાણ ટીકાઓ રચી છે.

આજે પણ સંસ્કૃતભાષામાં અનેક ગ્રન્થો ઉપલબ્ધ છે. ટીકાઓ-જ્યોતિષ-શિલ્પ -સંગીત -વૈદક આદિ અનેક ગ્રન્થોની મૂળ સંસ્કૃત ભાષા જ છે. સંસ્કૃતભાષાના જ્ઞાન વિના તે તે વિષયોનું જ્ઞાન યથાર્થ રીતે પ્રાપ્ત થઈ શકતું નથી.

આ “સિદ્ધહેમ શબ્દાનુ શાસન”નું જ્ઞાન વિદ્યાર્થીઓને સારી રીતે બોધ થાય તે માટે પ. પૂ. આ. **નીતિસૂરીશ્વરજી** મહારાજ સાહેબના સમુદાયના પ.પૂ. આચાર્યદિવશ્રી **અરિહંતસિદ્ધસૂરીશ્વરજી** મહારાજ સાહેબના આજ્ઞાવર્તિની પ. પૂ. વિદૂષી સાધ્વી શ્રી **લાવણ્યશ્રીજી** મહારાજના શિષ્યાઓ વયોવૃદ્ધ, પંડિતવર્ષ છબીલભાઈ પાસે સિદ્ધહેમલઘુવૃત્તિનો ખૂબજ ખંતપૂર્વક અભ્યાસ કરી તેનો ગ્રન્થ પ્રકાશન રૂપે ઉપયોગ કરી રહ્યા છે તે અત્યંત પ્રશંસનીય છે આ વિવરાણ તથા તેમાં વિસ્તૃત સ્વર સન્ધિ અને વ્યંજન સન્ધિ કરેલ હોવાથી અભ્યાસકોને સારી રીતે બોધ થવામાં અનુકૂળતા રહેશે. એમ માઈ ચોકકસ માનવું છે. અને હજુ પણ આગળના અધ્યાયો ઉપર અભ્યાસીઓને ઉપયોગી થાય એવું વિશેષ વિવરાણ કરે એવી હું પૂજ્યો પાસે અપેક્ષા રાખું છું.

પૂર્વાચાર્યોના આવા ગ્રન્થોનું સંપાદન કરતાં રહી પ્રકાશમાં લાવવા મહેનત કરી પૂર્વાચાર્યોની કૃતિને ન્યાય આપનાર મહાત્માઓને અનુમોદન સાથે ધન્યવાદ આપીએ તેટલા ઓછા છે.

અંતે આવા અતિ ઉત્તમ ગ્રન્થોનું વધુને વધુ પઠન-પાઠન થતું રહે એમ શાસનની દરેક વ્યક્તિ પોતાની ફરજ સમજી તે તે કાર્યને દરેક શક્ય પ્રયત્ને વેગવંત બનાવે એવી આશા રાખું છું.

લેખક - પંડિત ભાવેશકુમાર રવિન્દ્રભાઈ દોશી.

✽દ્રવ્ય સહાયક ✽

૧૫૦૦૦, શ્રી લાભ-કંચન-લાવણ્ય આરાધના ભવન
જ્ઞાન ખાતા તરફથી

૧૦૦૦૦, સુરત-નાનપુરા જૈનસંઘ પૌષ્ઠશાળાના જ્ઞાનખાતા
તરફથી

૫૦૦૦, પ્રભાવતીબેન સ્વરૂપચંદ શ્રોફ
હ.- કોકીલાબેન પૂરણભાઈ શ્રોફ પરિવાર

૧૫૦૦, જયોત્સનાબેન નરોત્તમભાઈ.

૧૦૦૦, પદ્માબેન જીવણલાલ દલાલ પરિવાર

સંપાદક પોતે.....

જ્ઞાનદાતા, પિતૃતુલ્ય, વયોવૃદ્ધ પંડિતવર્યશ્રી છબીલદાસભાઈએ અમને ખૂબજ મહેનત પૂર્વક આ અભ્યાસ કરાવ્યો. પોતાની તબિયતની અનુકૂળતા ન હોય, તો પણ પોતાની શારીરિક શક્તિનો વિચાર કર્યા વિના કોઈ પણ જાતના સ્વાર્થ વગર અમને ખૂબ મહેનત કરી અભ્યાસ કરાવ્યો છે. તેમનો ઉપકાર તો અમે આ જીંદગીમાં ક્યારેય ભૂલી શકીએ તેમ નથી. આ બધો યશ તેઓશ્રીના કાળે જાય છે.

અમોએ અભ્યાસ કર્યો, ત્યારે તો કોઈ જ કલ્પના ન હતી કે આ રીતે પુસ્તક પ્રગટ થશે. અભ્યાસ કરતાં કરતાં દરરોજ પંડિતવર્ય શ્રી અમોને કહેતાં કે કંઈક કરો તો આપણા થોડા પણ જ્ઞાનનો લાભ જગતને આપી શકાય. આમ તેમની સતત પ્રેરણાથી અને તેમની ખૂબ આંતરિક ભાવના હોવાથી અમે આ ગ્રંથનું પ્રકાશન કરવા તત્પર થયા છીએ.

આ ગ્રંથના પ્રુફ સંશોધનાદિ કાર્ય પંડિત શ્રી ભાવેશભાઈ રવીન્દ્રકુમાર દોશી (માંડલવાળા) એ ખૂબ ખંતપૂર્વક કર્યું. તેમજ છાપકામના દરેક કાર્યમાં પોતાના અમૂલ્ય સમયનો ભોગ આપ્યો છે, તે પણ અતિ પ્રશંસનીય છે. તથા રોજેન્દ્રકુમાર ચીનુભાઈ શાહ વિઠલાપુરવાળાએ કોમ્પ્યુટર તેમજ પ્રિન્ટીંગ કાર્ય સુંદર અને શીઘ્ર કરી આપ્યું તે અનુમોદનીય છે.

તે સાથે આ ગ્રંથ છપાવતાં ઘણું ધ્યાન રાખવા છતાં, કોઈ છત્તસ્થતાને કારણે ભૂલ રહી ગઈ હોય, તેમજ કોઈ પ્રેસ મીસ્ટીક થઈ ગયેલ હોય, તો સુજ્ઞાનોને સુધારી લેવા તથા અમારૂં ધ્યાન દોરવા ખાસ વિનંતિ છે.

જિનાજા વિરુદ્ધ કંઈ પણ લખાયું હોય તો

“મિચ્છામિ દુક્કડમ્”

✽ ॐ अर्हम् नमः ✽

✽ કિંચિદ્વક્તવ્ય ✽

આધ્યાત્મિક શિક્ષણક્ષેત્રે શ્રી અભયસાગરજી જ્ઞાનપીઠમાં વિ. સં. ૨૦૫૨ની સાલમાં કલિકાલ સર્વજ્ઞ હેમચન્દ્રાચાર્ય રચિત “સિદ્ધહેમશબ્દાનુશાસન” નો ખંતપૂર્વક અભ્યાસ કરનાર પૂ. ઘણા સાધવીજી મહારાજો હતાં. તેમાં પ. પૂ. આ. દે. નીતિસૂરીશ્વરજી મ. સા. ના સમુદાયના વિદૂષી સાધવી શ્રી પરમ પૂજ્ય લાવણ્યશ્રીજી મ. સા. ના શિષ્યા પ. પૂ. મયૂરકળાશ્રીજી મ. સા. ના શિષ્યાઓ પ. પૂ. કેરવયશાશ્રીજી મ. સા., પ. પૂ. દિવ્યલોચનાશ્રીજી મ. સા., પ. પૂ. પ્રશાન્તયશાશ્રીજી મ. સા. તથા પ. પૂ. અર્પિતયશાશ્રીજી મ. સા. આ ચાર સાધવીજી મહારાજ સાહેબે સુંદર અભ્યાસ કર્યો.

અભ્યાસ કરતાં કરતાં વિચાર આવ્યો કે આ રીતે મુદ્રણ કરાવવામાં આવે તો અન્ય અભ્યાસકોને વ્યાકરણના વિષયનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવામાં સુગમતા થાય, એ દષ્ટિએ આ વિષય ઉપર પંડિત ભાવેશભાઈના બહેન મહારાજ પ. પૂ. પ્રશાન્તયશાશ્રીજી એ તથા પ. પૂ. કેરવયશાશ્રીજી એ ખૂબ ઉત્સાહથી આ મેટર તૈયાર કર્યું.

તેમાં પહેલા ભાગ રૂપે સંજ્ઞા પ્રકરણ- પહેલા અધ્યાયનું - પહેલું પાઠ, સ્વરસન્ધિપ્રકરણ-બીજું પાઠ, વ્યંજનસન્ધિ પ્રકરણ-ત્રીજું પાઠ તેમાં આપતાં સૂત્રોના વિગ્રહ કરી સ્પષ્ટ અર્થ અને વિશેષતાઓની નોંધ કરવા પૂર્વક કામ કરવામાં આવ્યું છે. સન્ધિ પ્રકરણમાં સ્વરસન્ધિ ૧૯૬ છે. અને વ્યંજનસન્ધિ ૧૦૮૯ છે. તેમાં “અ + અ” એ એક સન્ધિ, “અ + આ” એ બીજી સન્ધિ એમ ૧૯૬ સ્વરસન્ધિમાં કયા કયા સૂત્રો લાગે છે. તેમજ “ક્ + ક્” એ એક સન્ધિ, “ક્ + ચ્” એ બીજી સન્ધિ એમ ૧૦૮૯ વ્યંજન સન્ધિમાં કયા કયા સૂત્રો લાગી શકે છે, અને તે સન્ધિ કેટલી રીતે થાય છે, તે જણાવવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે.

કલિકાલ સર્વજ્ઞ ભગવંતને વ્યાકરણ વિષયક ગ્રંથરચનાનો પ્રસંગ કેવી રીતે ઉપસ્થિત થયો. બીજા બધાં વ્યાકરણો કરતાં તેમની રચનાની વિશિષ્ટતા તેમજ વ્યાકરણનું “સિદ્ધહેમ” નામ કેમ આપવામાં આવ્યું. તેમજ શબ્દાનુશાસનની સાથે પ્રયોગોની સુંદરતાની દષ્ટિએ તેમણે પાંચ

અનુશાસનની રચના કરી છે. તે બધુ વિગતવાર મારી ૫૦ વર્ષ પહેલાં લખેલી પ્રસ્તાવના જે પ.પૂ. વ્યાકરણ વિશારદ આ. ભ. લાવણ્યસૂરીશ્વરજી મ. સા.ના પંદ્રધર અને સાહિત્યવિદ્ પ. પૂ. દક્ષસૂરીશ્વરજી મ. સાહેબે વિ.સં ૨૦૦૫ માં છપાવેલી તત્ત્વપ્રવેશિકા (લઘુવૃત્તિ) ૩૫ “ સિદ્ધહેમશબ્દાનુશાસન” મુદ્રિત કરેલ તેમાં આપવામાં આવેલ છે.

કલિકાલ સર્વજ્ઞ ભગવંત પ. પૂ. હેમચન્દ્રસૂરિજી મ. સા. નું જીવન ચરિત્ર પણ આલેખન કરવું જરૂરી હોવા છતાં પણ પ. પૂ. પં. વજ્રસેનવિજયજી મ.સા.ની રત્નપ્રેરણાથી પ.પૂ. તત્ત્વદર્શનવિજયજી મ.સાહેબે નાતિવિસ્તૃત નાતિસંક્ષિપ્ત આલેખન તેમણે બૃહદ્ વૃત્તિના ત્રણભાગમાંના પહેલા ભાગમાં સુંદર રીતે કરેલ છે. તેમાંથી અભ્યાસકોને પાંચવા-જાણવા ખાસ વિનંતિ કરું છું.

આજ સાધ્વીજી મ.સા.ના ગરુડનાયક, અતિશય જ્ઞાનપ્રેમી વિદ્વદ્વર્ચ નીતિસૂરીશ્વરજી મ. સા. જંગમ પાઠશાળા ચલાવતાં હતાં. એજ જંગમ પાઠશાળામાં મહાવિદ્વાનો જેવાકે પં. પ્રભુદાસભાઈ બેચરદાસ, પં વીરચંદભાઈ મેઘજીભાઈ, પં. પૂંજાભાઈ નાડભાઈ, પં. હીરાલાલ દેવચંદભાઈ તથા પં. ભગવાનદાસ હરખચંદભાઈ જેવા મહાવિદ્વત્તા સભર અનેક વિદ્વાનો તૈયાર થયા.

આ પુસ્તક મુદ્રણ કરવામાં તથા તેનાં મુખપૃષ્ઠ અને તેના બાઈન્ડીંગ વિગેરેને સુંદર બનાવવામાં હાલમાં વ્યાકરણનું અધ્યાપન કરાવતાં પંડિત શ્રી ભાવેશભાઈનો ફાળો નોંધપાત્ર છે.

આ પૂર્વે ઘણી લઘુવૃત્તિ, ઘણાં મહાત્માઓએ છપાવી છે. છતાં પઠન કરનાર પૂજ્યોશ્રી તથા મને લાગ્યું કે આ કામમાં સરળતા ખાતર પૃથક્કરણવાળોકોઈ પ્રયત્ન કરવામાં આવે અને મુદ્રિત કરવામાં આવતો સાડું. એ દષ્ટિએ આ બાલભોગ્ય પ્રયત્ન અમારી અલ્પ શક્તિ હોઈને પણ અમારા જેવા અલ્પજ્ઞાન વિચાર શક્તિવાળાને ઉપયોગી થશે. તેમ માની આ નાનકડો ગ્રંથ આપના કરકમળમાં મૂકવાં ભાગ્યશાળી બન્યા છીએ.

લેખક : છબીલદાસ કેસરીચંદ સંઘવી

પં.શ્રી અભયસાગર જ્ઞાનપીઠ

કાજીનું મેદાન-સુરત

શુદ્ધિ-પત્રક

પૃ.નં.	લીટી.નં.	અશુદ્ધિ	શુદ્ધિ
૨૬	૨૭	એતષાં	એતેષાં
૨૯	૯	હૈત્	હ એ હૈત્
૪૨	૧૫	આ (ઇષદ્) ઓષ્ઠઃ	આ (ઇષદ્) ઓષ્ઠઃ=ઓષ્ઠ
૪૩	૨૭	ઈળ્	ઇળ્
૪૬	૪	અને નિમિત્ત	અને નિમિત્તી
૪૭	૧૧-૧૨	ય 'એચ્ચાતઃ	ય 'એચ્ચાતઃ
૪૭	૨૧	ઊ	ઉપ + ઊ
૫૩	૧૭	ને.	નો
૬૧	૨૨	તયો	તયોઃ
૬૨	૧૩	ક ઍફલતિ	ક)(ફલતિ
૬૬	૨	ધુદ્	ધુદ્
૬૬-૬૭	૬	અધુદ્	અધુદ્
૬૮	૨૬	સંસ્કર્તા	સંસ્કર્તા.
૬૯	૨૭	વંવમ્યતે.	વંવમ્યતે.
૭૧	૨૩	ઇચ	ઇચ
૭૩	૧	થયા	થયો
૭૩	૧૫	સકરો	સકારો
૭૭	૧૯	અવ્યયયતિ	અવ્યયયતિ
૭૯	૧૫	તયિહ	તયિહ
૮૭	૨૭	આ મૂત્રે	આ મૂત્રે નિષેધ
૯૮	૫	મ્નાં ધુડ્વર્ગેં	મ્નાં ધુડ્વર્ગેં
૧૦૧	૬	નો	નો
૧૦૫	૮	ષ + પ દ્વર્ગના	ષ + પ ત્વર્ગના
૧૨૦	૨૬	ઇઃ	ઇઃ
૧૩૮	૧૪	એઃ	એઃ
૧૩૯	૨	૧-૨-૩૬	૧-૨-૩૭
૧૪૦	૯	ઓ + લૃ	ઓ + લૃ
૧૬૯	૨૨	ઘટિ	ધુટિ
૧૮૫	૫	ળદસ્	ળદસ્
૨૦૩	૮	લ્લ	લ્લે લ્
૨૧૪	૬	લ્લ	પ્લ

પ્રથમ : પાઠ :

પ્રણમ્ય પરમાત્માનં શ્રેયઃશબ્દાનુશાસનમ્ ।

આચાર્યહેમચન્દ્રેણ સ્મૃત્વા કિંચિદ્ પ્રકાશ્યતે ॥

અર્થ— પરમાત્માને પ્રણામ કરીને આચાર્ય હેમચન્દ્રાચાર્ય વડે કલ્યાણકારી એવું શબ્દાનુશાસન સ્મરણ કરીને કાંઈક કહેવાય છે.

વિ. બુદ્ધિનાં પરિપૂર્ણ ચાતુર્યથી રચાયેલા અને વિદ્વદ્જનોનાં મનને આશ્ચર્ય પમાડનારા, અનેક શાસ્ત્રોના સમૂહવડે વિશુદ્ધ પ્રજ્ઞાની ઋદ્ધિવાળા, અનેક મહર્દિક સૂરીઓને વિસ્મય પમાડનારા, અનુપમ પ્રતિભાના સંભારથી બૃહસ્પતિને (પણ) હરાવનારા, શ્રી કુમારપાળ રાજાને પ્રતિબોધ તથા સમગ્ર પૃથ્વી ઉપર અભયદાનનું પ્રવર્તન વગેરે સંખ્યાતીત શાસનપ્રભાવનાના કાર્યો કરવા દ્વારા શ્રેષ્ઠ વજ્રસ્વામી વગેરે ચિરન્તનાચાર્યોને લોકોનાં સ્મૃતિવિષયમાં લાવનારા, અત્યંત ગ્રાહ્ય નામવાળા શ્રી હેમચન્દ્રસૂરી મહારાજ ગાઢ અજ્ઞાનતાથી ગ્રસ્ત સમસ્ત જગતને જોઈને તેની અનુકંપાથી વ્યાપ્તચિત્તવાળા (અતઃ એવ) શબ્દાનુશાસનને કરવાની ઈચ્છાવાળા પ્રથમ મંગલને માટે અને અભિધેયાદિના પ્રતિપાદન માટે ઈષ્ટદેવતાને નમસ્કાર કરે છે. 'પ્રણમ્યેતિ...'

અહીં 'પ્રણમ્ય' ભાવે પ્રયોગ છે, 'ક્ત્વા તુમમ્ ભાવે' (૫-૧-૧૩) 'પ્રાક્કાલે' (૫-૪-૪૭) થી ક્ત્વા પ્રત્યય, 'અનજઃ' (૩-૨-૧૫૪) થી ક્ત્વાનો યપ્ આદેશ થયો.

પ્રશ્ન :- 'પ્રણમ્ય' ભાવે પ્રયોગ છે તો 'પરમાત્માનમ્' એ પ્રમાણે દ્વિતીયા કેમ મૂકી છે ?

ઉત્તર :- સકર્મકાણામુત્પન્નસ્ત્યાદિર્ભવિવિવક્ષયા ।

અપાકરોતિ કર્માર્થ સ્વભાવાન્ન પુનઃ કૃતઃ ॥

ભાવવિવક્ષામાં સકર્મક ધાતુઓને પ્રાપ્ત થયેલ ત્યાદિ વિભક્તિઓ (તેના) કર્માર્થને દૂર કરે છે. પરંતુ સ્વભાવથી કર્માર્થ દૂર નથી થતું, તેથી અહીં 'પરમાત્માનમ્' કર્મ તરીકે દ્વિતીયા થઈ.

પ્રશ્ન :- અહીં 'નત્વા' પ્રયોગ કરવાથી નમસ્કાર સિદ્ધ થઈ જાય છે. છતાં પ્રણમ્ય કરવાની શી જરૂર છે ?

ઉત્તર :- અહીં 'પ્ર' માનસિક નમસ્કાર-ભાવ નમસ્કારને જાણાવે છે. અને તદન્ય-ઉપહાસાદિ નમસ્કારનો વ્યવચ્છેદ-પરિહાર કરે છે.

જેમકે -

નમસ્યં તત્ સચિવ ! પ્રેમ ઘण्टारसितसोदरम् ।

क्रमक्रमशिमनिःसारमारम्भगुरुडम्बरम् ॥

હે સચિ ! ઘંટના અવાજની જેમ (ઘંટનાદની જેમ) શરૂઆતમાં મોટા આડંબરવાળો અને ક્રમે ક્રમે ક્ષીણ થનારો તથા નિઃસાર એવો જે પ્રેમ છે, તે પ્રેમને નમસ્કાર હો... તથા વ્યવહારમાં પાણુ “તોજા તમારાથી” એમ કહી નમસ્કાર થાય છે. વળી ક્યારેક દુર્જનાદિના ભયથી ‘એને સો ગજના નમસ્કાર’ અર્થાત્ એનાથી દૂર રહેવું સાહે, તથા “નમન નમનમે ફેર હૈ, બહુત નમે નાદાન” દંભયુક્ત નમસ્કારાદિ નમસ્કારોનું વર્જન કરવા માટે નત્વા ને બદલે પ્ર ઉપસર્ગ નો પ્રયોગ કરી... ‘પ્રણમ્ય’ પ્રયોગ કર્યો છે.

‘परमात्मानम्’ અહીં ‘कर्मणिकृतः (૨-૨-૮૩) થી પછી પ્રાપ્ત હતી, પરંતુ तृन्नुदन्ता. (૨-૨-૮૦) થી નિષેધ થવાથી દ્વિતીયા થઈ છે. શ્રેયસ્ - અહીં ‘प्रशस्य’ શબ્દને ईयस् પ્રત્યય થયો છે. प्रशस्य શબ્દ ગુણાંગવાચી નથી. તેથી (૭-૩-૬) થી તत्સ્પ ની પ્રાપ્તિ આવે, પરંતુ ‘प्रशस्यस्य श्रः’ (૭-૪-૩૪) સૂત્રનું - વિધાન કરવાથી ગુણાંગવાચી ન હોવા છતાં ईयस् પ્રત્યય થાય અને ‘प्रशस्य’ નો શ્ર આદેશ થાય છે. શ્ર + ईयस् અહીં (૭-૪-૪૩) થી શ્ર ના અ ના લોપની પ્રાપ્તિ આવે, પરંતુ (૭-૪-૪૪) થી નિષેધ થવાથી અ નો લોપ થયો નહીં. વળી (૭-૪-૬૮) થી પાણુ લોપ થશે નહીં. કારણકે (૭-૪-૪૩) સૂત્રમાં (૭-૪-૪૪) સૂત્રનો સમાવેશ કરી “अन्यस्व रादेरनेकस्वरस्य” એમ એક સૂત્ર બનાવ્યું હોત તો ચાલી શકત છતાં પાણુ બે સૂત્રો જુદા કરીને જાણાવે છે કે (૭-૪-૬૮) થી પાણુ લોપ થશે નહીં. ‘शब्दानुशासनम्’ અહીં શબ્દાનામ

અનુશાસનમ્ -એમ ૫ઠી-તત્પુરૂષ સમાસ થયો છે.

પ્રશ્ન :- (૩-૧-૮૪) સૂત્ર કહે છે કે કતનિ તૃતીયા હોય ત્યારે કૃદંતના કર્મ તરીકે જેને ૫ઠી થઈ હોય તેવા નામનો કૃદંતની સાથે સમાસ થાય નહીં છતાં ૫ઠી તત્પુ. સમાસ કેમ કર્યો છે ?

ઉત્તર:- અહીં કતમાં જે તૃતીયા થઈ છે તે અનુશાસન ની અપેક્ષાએ થઈ નથી. પરંતુ પ્રકાશ્યતે ક્રિયાપદની અપેક્ષાએ થયેલી છે. એટલે તેનો સંબંધ અનુશાસન સાથે નહીં હોવાથી ૫ઠી-તત્પુ. સમાસનો નિષેધ થયો નહીં... શબ્દાનુશાસન એ વ્યાકરણનું સાર્થક નામ છે.

આચાર્ય - (૧) આચર્યતે - સેવ્યતે વિનયાર્થમ્ ઇતિ આ + ચર્ (૫-૧-૩૧) સૂત્રથી ય લાગે, છતાં ગુરુ અર્થમાં નિષેધ થવાથી (૫-૧-૧૭) સૂત્રથી ઘ્યળ્ થાય. આચાર્ય:

(૨) આચરણં ઇતિ આચાર: (૫-૩-૧૮) થી આ+ચર્+ઘઙ્-આચાર આચારે સાધુ; તંત્ર સાધૌ (૭-૧-૧૫) થી ય પ્રત્યય (૭-૪-૬૮) થી આચારના અ નોલોપ થવાથી આચાર્ય:

એટલે કે જે શાસ્ત્રાર્થના જ્ઞાતા અને ઉપદેશ હોય તે આચાર્ય: અહીં શાસ્ત્રનો પ્રસંગ હોવાથી આ અર્થ ગ્રહણ કરવો. અને આચાર્ય શબ્દ વિશેષણ રૂપે બનવાથી આચાર્યહેમચન્દ્રેણ માં પૂર્વ પ્રયોગ થયો છે...

સ્મૃત્વા- કલ્યાણકારી શબ્દોનાં અનુશાસનને સ્મરણ કરીને વિશેષ રૂપે કાંઈક પ્રકાશાય છે.

કિञ્ચિત્- (ચિનોતિ ઇતિ ક્વિપ્લાગીને કિંચિત્ બન્યું છે.) અથવા સાતે સાત વિભક્તિવાળા કિમ્ ને ચિત્-ચન અને અપિ પ્રત્યય લાગીને કિજ્ચિત્ એ પ્રમાણે અખંડ અવ્યય છે.

પ્રશ્ન- પ્રકાશ્યતે - પ્ર+ કાશ્ ધાતુ અકર્મક છે તો અહીં કિજ્ચિદ્ કર્મ શા માટે ?

ઉત્તર- અહીં પ્રેરક રચના છે અને પ્રેરકમાં દરેક ધાતુ સકર્મક બને છે. વાક્ય રચનાની પદ્ધતિ :- કિજ્ચિદ્ પ્રકાશતે-કાંઈક પ્રકાશમાં આવે છે સૂરીજી તેને પ્રકાશમાં લાવે છે. સૂરિ: કિજ્ચિદ્ પ્રકાશયતિ (પ્રેરક

કર્તરિ), સૂરીભિઃ કિચ્ચિદ્ પ્રકાશ્યતે એટલે સૂરીજી વડે કાંઈક પ્રકાશમાં લવાય છે.

પ્રશ્ન- સ્મૃત્વા કિચ્ચિત્ પ્રકાશ્યતે-Q- વ્યાકરણ પાણ પોતાનું બનાવેલું છે અને ટીકાપાણ પોતે જ બનાવે છે તો પછી આચાર્ય હેમચન્દ્રોઽહં લખવું જોઈતું હતું.તેને બદલે આચાર્ય હેમચન્દ્રેણ પ્રકાશ્યતે એવું શા માટે લખ્યું ?

ઉત્તર- અહીં સ્યાદ્વાદ સિદ્ધાન્તનો ખ્યાલ આપે છે. સૂત્રકાર અને વૃત્તિકાર એકનાં એક હોવા છતાં અપેક્ષાએ સૂત્રકાર તરીકે જુદા છે. અને વૃત્તિકાર તરીકે જુદાં છે.

સૂત્રકાર તરીકે સંક્ષિપ્ત રૂચિવાળા છે. માટે તે હેમચન્દ્રસૂરિ જુદા અને વૃત્તિકાર તરીકે વિસ્તાર રૂચિવાળા હેમચન્દ્રસૂરિ જુદાં. આમ સ્યાદ્વાદ સિદ્ધાન્તનો ખ્યાલ આપવામાં આવ્યો છે.

સૂત્રઃ અર્હ (૧-૧-૧)

અર્થ : અર્હ એ અવ્યય અક્ષર છે, પંચ પરમેષ્ઠીઓમાં પરમેશ્વર પરમેષ્ઠીનો (પરમે સ્થાને તિષ્ઠતિ ઇતિ પરમેષ્ઠિ) (અરિહંતનો) વાચક છે,

વિવેચન : સિદ્ધચક્રનું આદિ બીજ છે, બધા આગમોના સારભૂત છે, સઘળા વિદ્ધનોને અપુનભવિ નાશ કરવામાં સમર્થ, સઘળા દેખાતા રાજ્ય ભોગાદિ અને નહિ દેખાતા સ્વર્ગપિવર્ગાદિ ફલોને પ્રાપ્ત કરવામાં કલ્પવૃક્ષ સમાન, શાસ્ત્રનું અધ્યયન અને અધ્યપન જ્યાં સુધી ચાલે ત્યાં સુધી પ્રણિધાન-ધ્યાન કરવા યોગ્ય છે. અને પ્રણિધાન તે અર્હ પદ સાથે આત્માનો સર્વતઃ સંબંધ-સંભેદ પ્રણિધાન અને અર્હપદ વાચ્ય પરમાત્મા સાથે આત્માની એકાકારતા પ્રાપ્ત થવી તે અભેદ પ્રણિધાન છે. અમે પાણ આ શાસ્ત્રના આરંભમાં પ્રણિધાન કરીએ છીએ. આ જ તાત્વિક - યથાર્થ નમસ્કાર છે.

અર્હમ્- અર્હતિ પૂજામ્ ઇતિ અર્હમ્ (અઃ ઉળાદિ - ૨) થી અ પ્રત્યય. પૃષ્ઠોદરાદયઃ (૩-૨-૧૫૫) થી મ્ અને રેક્ આવતાં અર્હમ્બન્યું... અથવા તો મ્ અન્તવાળો અર્હ એ નિપાતન એટલે કે અવ્યય છે. જે અવ્યય હોય તો (૧-૧-૩૦) અને (૧-૧-૩૧) સૂત્રમાં દેખાતો

કેમ નથી ?

ઉત્તર :-

इयन्त इति संख्यानां निपातानां न विद्यते ।

પ્રયોજનવશાદેતે નિપાત્યન્તે પદે પદે ॥

અવ્યયોની સંખ્યા આટલી જ છે, એવું નથી - પણ પ્રયોજનના વશથી ડગલેને પગલે અવ્યયો થાય છે. અને બન્ને સૂત્રમાં બહુવચનથી પણ તે જાણાવેલું છે.

અર્હમ્ની વ્યાખ્યા કહે છે. વ્યાખ્યાન ત્રણ પ્રકારે થઈ શકે છે.

(૧) સ્વરૂપ કથન, (૨) અભિધેય કથન અને (૩) તાત્પર્ય કથન.

(૧) પોતાના સ્વરૂપથી (જ ક્ષરતિ - જ ચલતિ) ચ્યુત ન થવાથી 'અક્ષરં' એ સ્વરૂપ વ્યાખ્યાન છે.

(૨) પરમેષ્ઠીનો વાચક છે એ અભિધેય કથન છે.

(૩) સિદ્ધચક્રનું આદિ બીજ છે એ તાત્પર્ય કથન છે.

Q. અર્હમ્ એ ઉપરનાં કથનથી જૈનોને માટે જ મંગલાચરાણ રૂપે થશે, તો જૈનેતરોને આ વ્યાકરણ ભણવાનું નથી ? કે એમને માટે કોઈ બીજું મંગલ છે ?

A. વ્યાકરણ શાસ્ત્ર સર્વ સામાન્ય છે, માટે બધાં જ ભણી શકે. અહીં જે અર્હમ્ થી મંગલાચરાણ કરવામાં આવ્યું છે. તે જૈનોને જ લાગુ પડે છે. તેટલું જ નહીં પણ જૈનેતરોને પણ લાગુ પડે છે. તે આ રીતે-

अकारेणोच्यते विष्णु रेफे ब्रह्मा व्यवस्थितः ।

हकारेण हरः प्रोक्तः तं देवं प्रणमाम्यहम् ॥

‘અ’કારથી વિષ્ણુ ને.

‘રેફ’ થી બ્રહ્માને.

‘હ’ કારથી મહાદેવને

} નમસ્કાર કરવામાં આવ્યો છે.

આમ જૈનેતરોને માટે આ ‘અર્હ’ શબ્દ મંગલાચરાણ રૂપે છે.

સૂત્ર :

सिद्धिः स्याद्वादात्(१-१-२)

અર્થ :

સ્યાદ્વાદથી શબ્દોની સિદ્ધિ થાય છે. એટલે શબ્દોની ઉત્પત્તિ અથવા

જ્ઞાપિ થાય છે.

વિવેચન: 'સ્યાત્' (૧-૧-૩૩) થી અવ્યય છે. અનેકાન્તને જાણાવનાર છે. સ્યાદ્-વાદ એટલે અનેકાન્તવાદ અર્થાત્ નિત્યાનિત્ય, ભિન્ના ભિન્ન, સદસદ્ આદિ અનેક ધર્મથી યુક્ત એક વસ્તુનો સ્વીકાર કરવો. એક જ શબ્દને હસ્વ-દીર્ઘાદિ વિધિઓ, અનેક કારકની પ્રાપ્તિ, સમાનાધિકરાણતાની પ્રાપ્તિ, વિશેષ્ય-વિશેષાણની પ્રાપ્તિ વિગેરે સ્યાદ્વાદ વિના ઘટી શકે નહીં. આ શબ્દાનુશાસન સર્વસાધારણ હોવાથી સર્વદર્શનોના સમૂહરૂપ સ્યાદ્વાદનો આશ્રય કરવો અતીવ સુંદર છે. મનોહર છે.

આ અધિકાર સૂત્ર છે. આ વ્યાકરણમાં દશ પ્રકારના સૂત્રો છે.

- (૧) સંજ્ઞા - ઔદન્તાઃ સ્વરાઃ (૧-૧-૪) વગેરે.
- (૨) પરિભાષા - પ્રત્યયઃ પ્રકૃત્યાદેઃ (૭-૪-૧૧૫) વગેરે.
- (૩) અધિકાર - ઘુટિ (૧-૪-૬૮) વગેરે.
- (૪) વિધિ - નામ્યન્તસ્થાકવર્ગાત્... (૨-૩-૧૫) વગેરે.
- (૫) પ્રતિષેધ - ન સ્તં મત્ત્વર્થે (૧-૧-૨૩) વગેરે.
- (૬) નિયમ - નામસિદ્યવ્યંજને (૧-૧-૨૧) વગેરે.
- (૭) વિકલ્પ - સૌ નવેતાૈ (૧-૨-૩૮) વગેરે.
- (૮) સમુચ્ચય - શસોઽતા... (૧-૪-૪૮) વગેરે.
- (૯) અતિદેશ - ઉદિતો વા (૪-૪-૪૨) વગેરે.
- (૧૦) અનુવાદ - તયોઃ સમૂહવચ્ચ બહુષુ (૭-૩-૩) વગેરે.

આ વ્યાકરણ શાસ્ત્ર પુરું થાય ત્યાં સુધી દશે પ્રકારના સૂત્રોમાં આ અધિકાર સૂત્ર જાણવું...

અથવા આ સૂત્રનો બીજી રીતે અર્થ કરવો - વાદાત્ સિદ્ધિઃ સ્યાત્ - આ અર્થ કરવાથી પ્રેક્ષાવાનની પ્રવૃત્તિમાં કારણભૂત અભિધેય અને પ્રયોજનનું કથન કરવામાં આવ્યું છે.

વ્યાકરણાત્ પદસિદ્ધિઃ, પદસિદ્ધેરર્થનિર્ણયો ભવતિ ।

અર્થાત્ તત્ત્વજ્ઞાનં, તત્ત્વજ્ઞાનાત્ પરં શ્રેયઃ ॥

વ્યાકરણથી પદની (શબ્દની) સિદ્ધિ થાય છે. આ અભિધેય છે. અને (સાધુ) પદોની સિદ્ધિથી અર્થનો નિર્ણય થાય છે. અર્થનાં નિર્ણયથી તત્ત્વજ્ઞાન-સમ્યગ્જ્ઞાન થાય છે. આ અનન્તર પ્રયોજન છે. અને સમ્યગ્જ્ઞાનથી નિઃશ્રેયસની (મોક્ષની) પ્રાપ્તિ થાય છે. આ પરંપર પ્રયોજન છે.

અહીં 'વાદાત્' એટલે વ્યાકરણથી - ભિન્ન ભિન્ન શબ્દ પ્રયોગથી 'સિદ્ધિઃ' એટલે સમ્યગ્જ્ઞાન અને તેના દ્વારા સિદ્ધિ એટલે મોક્ષ 'સ્યાદ્' એટલે થાય છે. માટે શબ્દાનુશાસન-વ્યાકરણનો આરંભ કરાય છે.

સૂત્ર :

લોકાત્ (૧-૧-૩)

અર્થ : આ શાસ્ત્રમાં કહેલી સ્વરાદિ સંજ્ઞાઓથી અન્ય સંજ્ઞાઓ તથા અહીં કહેલા ન્યાયોથી અતિરિક્ત - અન્ય ન્યાયો લોકથી એટલે વ્યાકરણશાસ્ત્રના જ્ઞાતાઓ પાસેથી અને પ્રામાણિક પુરૂષો પાસેથી જાણી લેવું જોઈએ.

વિવેચન : જેમકે ક્રિયા, ગુણ, દ્રવ્ય, જાતિ, કાલ, લિંગ, સ્વાક્ષ, સંખ્યા, પરિમાણ, અપત્ય, વીપ્સા, લુક્, અવાર્ણ વિગેરે સંજ્ઞાઓ તથા 'પરાશ્રિત્યમ્', 'નિત્યાદન્તરજ્ઞમ્' અને 'અન્તરજ્ઞાદનવકાશં-બલીયઃ' વગેરે ન્યાયો લોકથી જાણી લેવા.. તત્ર-ત્યાં વાર્ણ સમામ્નાય-વાર્ણ પરીપાટી લોકથી પ્રાપ્ત કરીને હવે 'ઔદન્તાઃ સ્વરાઃ ઈત્યાદિ સ્વરાદિ સંજ્ઞાઓ કહે છે-

ઔદન્તાઃ સ્વરાઃ (૧-૧-૪)

અર્થ : ઔ સુધીના વાર્ણોને 'સ્વર' સંજ્ઞા થાય છે.

વિવેચન : આ સૂત્રમાં 'ઔત્' ઔ ની સાથે જે ત્ લખ્યો છે તે ઉચ્ચારણને માટે છે. એકલા ઔ નું ઉચ્ચારણ અશક્ય છે. અને ઔ + અન્તાઃ = 'આવન્તાઃ' આવું સૂત્ર બનવાથી સમજવામાં મુશ્કેલી થાય... તેથી 'ત્' ઉચ્ચાર માટે છે. અને 'તકારગ્રહણમ્ તાવન્માત્રાર્થમ્' એ ન્યાયથી ત્ જેની સાથે હોય તે સ્વરૂપનું જ ગ્રહણ કરવું. ઔ અન્તે હોય તેટલા વાર્ણોની સ્વર સંજ્ઞા થશે.

વિશેષ : લાઘવપ્રિય હેમચંદ્રાચાર્ય મહારાજ વ્યાકરણનાં સૂત્રોમાં એકવચનનો નિર્દેશ કરશે. છતાં જ્યાં કંઈક વિશેષતા જણાવવી હશે તો બહુવચન

પાણ કરશે... અહીં સ્વરાઃ બહુવચનમાં પ્રયોગ કર્યો છે. તે વર્ણોમાં નહિ કહેલા અને દીર્ઘપાઠથી ઓળખાતા પ્લુતોના ગ્રહણ માટે છે. એટલે પ્લુત ની સ્વરસંજ્ઞા થશે. આ સંજ્ઞાના સ્થાનો “ ઇવળદિસ્વે સ્વરે યવરલમ્ ” (૧-૨-૨૧) વિગેરે છે.

વ્યાકરણમાં નિયમ છે કે ‘સૂત્રત્વાત્ સમાહારઃ’ સૂત્ર હોય ત્યાં સમાહાર થાય અને સમાહાર હોય ત્યાં એક વચન થાય છતાં જ્યાં જ્યાં બ.વ. આવે ત્યાં કાંઈક વિશિષ્ટતા હોય છે.

સૂત્ર :

एकक्षिप्रमात्रा ह्रस्वदीर्घप्लुताः(૧-૧-૫)

અર્થ :

આંખની ઉન્મેષ અને નિમેષ ક્રિયાથી જાણાતો (યુક્ત) કાલ તેને માત્રા કહેવાય છે. અહીં સ્થાની ત્રણ છે. અને આદેશ પણ ત્રણ છે. અને બન્ને બહુવચનમાં છે. તેથી ‘યથાસંख्यमनुदेशः समानाम्’ એ ન્યાયથી સ્વરોમાં એક માત્રાવાળા હ્રસ્વ, બે માત્રાવાળા દીર્ઘ અને ત્રણમાત્રાવાળા પ્લુત થાય છે. હ્રસ્વાકાર કે દીર્ઘાકાર પ્લુત હોય તો પણ તેની ત્રણમાત્રા સમજવી.

વિવેચન :

‘સ્વરस्य ह्रस्व दीर्घ प्लुताः’ ન્યાય હોવાથી આ હ્રસ્વાદિ સંજ્ઞા સ્વરોની જ થાય છે. પણ વ્યંજનની સંજ્ઞા નથી. દા. ત. પ્રતક્ષ્ય પ્રતક્ષ્ + ય આ પ્રયોગમાં અહીં અર્ધમાત્રાવાળા બે વ્યંજન મળીને એક માત્રા થવા છતાં સ્વર ન હોવાથી હ્રસ્વ સંજ્ઞાનો અભાવ થાય છે. તેથી હ્રસ્વस्य तः पितृ कृति (૪-૪-૧૧૩) થી ત્નો આગમ ન થાય... વળી ઓ૞ સુધીના વર્ણોની જ હ્રસ્વાદિ સંજ્ઞા કરવાથી તિત્તઝ-છત્રમ્ આ પ્રયોગમાં ઝ-ઝ માં એક માત્રા ‘ઝ’ ની, અને એક માત્રા ‘ઝ’ ની, એમ બન્ને મળીને બે માત્રા થવા છતાં પણ દીર્ઘ સંજ્ઞાનો અભાવ થવાથી અનાદ્માહોદીર્ઘાદિ. (૧-૩-૩૮) થી વિકલ્પે ક્ષિત્ત્વ ન થયું...

હ્રસ્વાદિના સ્થાનો ‘ऋलृति ह्रस्वो वा’ (૧-૨-૨) વગેરે છે.

સૂત્ર :

अनवर्णा नामी(૧-૧-૬)

અર્થ :

અવાર્ણને છોડીને ઓ૞ સુધીના સ્વરોની નામી સંજ્ઞા થાય છે.

વિવેચન : બહુવચન પ્લુતને ગ્રહણ કરવા માટે છે. એમ આગળના સૂત્રોમાં પણ

સમજી લેવું.

સંજી અને સંજા બન્નેમાં સમાનાધિકરણતા હોવાથી 'નામી' માં બહુવચન કરવું જોઈએ. છતાં નામીને એકવચન (વચનભેદ) કરીને સૂત્રકાર જણાવે છે કે જ્યાં કાર્ય કરતાં કાર્યી સ્વર ન્યૂન હોય ત્યાં જ નામી સંજા પ્રવર્તે અર્થાત્ ત્યાં જ નામીનું કાર્ય કરવું અન્યથા નહિં. દા. ત. ગ્લાયતિ અહીં ગ્લૈ ધાતુના એ નો નામિનો ગુણો. (૪-૩-૧) થી ગુણ 'એ'ની પ્રાપ્તિ આવે. પણ અહીં એ કાર્ય કરતાં કાર્યી સ્વર એ ન્યૂન ન હોવાથી નામિ સંજા ન થવાથી ગુણ ન થયો. અને જયતિ અહિં જી ધાતુના ઈ નો એ થાય છે. ત્યાં કાર્ય એ કરતાં કાર્યી ઈ ન્યૂન છે. માટે નામી સંજા પ્રવર્તે છે.

અનવર્ણા માં વર્ણનું ગ્રહણ 'વર્ણગ્રહણે સજાતીય ગ્રહણમ્' એ ન્યાયથી ૧૮ પ્રકારનાં અ નો નિષેધ થાય છે. અને સ્વરોનાં ૧૨૦ ભેદ નામી થાય છે. નામીનું સ્થાન " નામિનસ્તયોઃ ષઃ (૨-૩-૮) વગેરે છે.

સૂત્ર :- **લુલ્લતા : સમાનાઃ (૧-૧-૭)**

અર્થ :- અ થી માંડીને લૃ સુધીના વર્ણોની સમાન સંજા થાય છે.

વિવેચન:- બહુવચન પ્લુતના ગ્રહણ માટે છે.

સમાન નું સ્થાન 'સમાનાનાં તેજ દીર્ઘઃ (૧-૨-૧) વગેરે છે.

સૂત્ર :- **એએઓ સન્ધ્યક્ષરમ્ (૧-૧-૮)**

અર્થ :- એ, એ, ઓ અને ઔ ની સન્ધ્યક્ષર સંજા થાય છે.

વિવેચન: અહીં દ્વન્દ્વ સમાસ હોવા છતાં સન્ધિ ન કરી અને આવા પ્રકારનું સૂત્ર બનાવ્યું તે વર્ણોનું સ્વરૂપ જાળવી રાખવા માટે છે. અને 'વલીભે' (૨-૪-૮૭) થી હ્રસ્વની પ્રાપ્તિ હોવા છતાં હ્રસ્વ ન કર્યું તે પણ સ્વરૂપ (જાળવી રાખવા) માટે જ છે. જે હ્રસ્વ કરે તો એ એઓ ડ થઈ જત અને ડ ને સંધ્યક્ષર માનવાની આપત્તિ આવે...

'સંધ્યક્ષર' એ સંજા છે. તેથી સન્ધ્યૌ સત્તિ અક્ષરમ્ એવો અર્થ કરવો નહીં, જેમકે અ + ઙ = એ, અ + ઇ = એ, અ + ઊ = ઓ, અ + ઋ = ઔ એવો અર્થ ન કરવો. માટે જ સૂત્રમાં સ્વરૂપનો નિર્દેશ કર્યો છે. સન્ધ્યક્ષરનું સ્થાન 'એદૌત્ સન્ધ્યક્ષરૈઃ (૧-૨-૧૨) વગેરે છે.

સૂત્ર :

અં અઃ અનુસ્વારવિસર્ગો (૧-૧-૯)

અર્થ : અંઅઃ ની અનુક્રમે અનુસ્વાર અને વિસર્ગ સંજ્ઞા થાય છે.

વિવેચન : અહીં અકાર ઉચ્ચારણ માટે છે. અહીં અં અઃ + ઔ પ્રત્યય છે. પાણ અવ્યયસ્ય (૩-૨-૭) થી પ્રત્યયનો લોપ થયો. અભેદ નિર્દેશ કરવાથી 'અં અઃ' એ પ્રથમાનું દ્વિવચન થયું. તેથી યથાસંખ્યમ્ અનુદેશઃ સમાનામ્ ન્યાયથી અનુક્રમે 'અં' ની અનુસ્વાર સંજ્ઞા અને 'અઃ' ની વિસર્ગ સંજ્ઞા થશે.

અનુસ્વારનું સ્થાન " જોડપ્રશાનોડનુસ્વારા, (૧-૩-૮) વગેરે છે.

વિસર્ગનું સ્થાન 'રઃ પદાન્તે વિસર્ગસ્તયોઃ' (૧-૩-૫૩) વગેરે છે.

સૂત્ર :-

કાદિવ્યંજનમ્ (૧-૧-૧૦)

અર્થ :- ક્ થી હ્ સુધીના વર્ણોની વ્યંજન સંજ્ઞા છે.

કકારઃ આદિસ્વયવ'યસ્ય વર્ણસમુદાયસ્ય સઃ કાદિઃ ।

વિવેચન : આદિ શબ્દ સામીપ્ય, વ્યવસ્થા, પ્રકાર અને અવયવ એમ ચાર અર્થમાં વપરાય છે.

જેમકે (૧) ગ્રામાદૌ ઘોષઃ અહીં ગ્રામની સમીપમાં ઘોષ છે.

(૨) બ્રાહ્મણાદયઃ આગતાઃ અહીં બ્રાહ્મણ-ક્ષત્રિય વિગેરે વાર્ણવ્યવસ્થામાં છે.

(૩) દેવદત્તાદયઃ આઢવાઃ અહીં દેવદત્ત સંદેશ એમ પ્રકાર અર્થ છે.

(૪) સ્તમ્ભાદયો ગૃહાઃ અહીં સ્તમ્ભ વિગેરે અવયવ છે.

અહીં કાદિઃ માં આદિ શબ્દ અવયવ અર્થવાળો ગૃહિત છે. તથા 'કસ્ય આદિઃ' ઇતિ 'કાદિઃ' આવો સમાસ કરીએ ત્યારે 'આદિ' શબ્દ વ્યવસ્થાવાચક લેવાથી 'ક્' ની આદિમાં રહેલ અનુસ્વાર-વિસર્ગની વ્યંજન સંજ્ઞા થશે. પાણ સ્વરોની વ્યંજન સંજ્ઞા નહીં થાય. 'વ્યજ્યતે-પ્રકટીક્રિયતે અર્થોડનેન ઇતિ વ્યંજનમ્' જેમ ભાતને માટે દાળ-શાક એ વ્યંજન ઉપકારી છે. તેમ સ્વરો માટે વ્યંજનો ઉપકારી છે. (વ્યંજનનું સ્થાન 'નામસિદ્યવ્યંજને' (૧-૧-૨૧) વગેરે છે.) અનુસ્વારની વ્યંજન સંજ્ઞા થવાથી પુંમ્સ્ + મ્યામ્ અહીં પદસ્ય (૨-૧-

૮૮) થી અનુસ્વાર રૂપ વ્યંજનથી પર અન્ત્ય વ્યંજન સ્ નો લોપ થયો. વિસર્ગની વ્યંજન સંજ્ઞા થવાથી સુ + દુઃસ્વયતિ ઇતિ વિવપિ સુદુગ્ બને... અહીં ક્વિપ્નો લુક્, ણિ નો લુક્ થવાથી સુ દુઃસ્વ+ સિ વિભક્તિ, સિ નો લુક્ પદસ્ય ૨-૧-૮૮ થી, વિસર્ગ અને સ્માં સંયોગને અંતે રહેલ સ્ નો લુક્ થયો.. અને કસ્ય આદિઃ' એ વ્યુત્પત્તિ દ્વારા વિસર્ગને વ્યંજન કરવાથી 'અપચ્ચમાન્તસ્થો ધુદ્ (૧-૧-૧૧) થી ધુદ્ સંજ્ઞા પ્રાપ્ત થવાથી ધુદ્સ્તૃતીયઃ (૨-૧-૭૬) થી સ્થાન્યાસન્નત્વાત્ વિસર્ગનો 'ગ્' થવાથી સુદુગ્ સિદ્ધ થયું...

સૂત્ર :-

અપચ્ચમાન્તસ્થો ધુદ્ (૧-૧-૧૧)

અર્થ :- વર્ગનો પંચમ વર્ણ અને અંતસ્થાને છોડીને કાદિ વ્યંજનોની ધુદ્ સંજ્ઞા થાય છે.

વિવેચન :- પશ્ચમાશ્વ અન્તસ્થાશ્ચ એતેષાં સમાહારઃ ઇતિ પશ્ચમાન્તસ્થમ્, ન વિદ્યતે પશ્ચમાન્તસ્થં યસ્મિન્ વર્ણસમુદાયે સોઽપચ્ચમાન્તસ્થઃ

આ રીતે દ્વન્દ્વગર્ભિત બહુવ્રીહી સમાસ થયો છે.

ધુદ્નું સ્થાન ધુટો ધુટિ સ્વે વા (૧-૩-૪૮) વગેરે છે.

સૂત્ર :-

પચ્ચકો વર્ગઃ (૧-૧-૧૨)

અર્થ :- સજ્ઞતીયનો સમુદાય તે વર્ગ કહેવાય,

પચ્ચ સંખ્યા માનં યસ્ય સઃ સંખ્યા ડતેશ્વા. (૬-૪-૧૩૦) થી 'ક' થવાથી પચ્ચકઃ શબ્દ બન્યો.

અહીં કાદિ વર્ણોમાં જે જે પાંચ સંખ્યાના પરિમાણવાળાં હોય તે તે વર્ગસંજ્ઞા ને પામે છે.

વિવેચનઃ 'ક્ થીઙ્'નો વર્ગ, ચ્ થી ઞ્ નો વર્ગ, દ્ થી ણ્ નો વર્ગ, ત્ થી ન્ નો વર્ગ, પ્ થી મ્ નો વર્ગ. આ રીતે અહીં પાંચ વર્ગજ થાય છે. પાણ અન્ય શાસ્ત્રોમાં આ પાંચ ઉપરાંત અવર્ગ ૧૪ સ્વરોનો, ય્-ર-લ્-વ્ ૪નો ય્ વર્ગ, શ્-ષ્-સ્-હ્ નો શ્ વર્ગ એમ ૮ વર્ગ કહેલા છે. વર્ગનું સ્થાન કવર્ગૈકસ્વરવતિ (૨-૩-૭૬) વગેરે છે.

સૂત્ર :-

આઘદ્વિતીયશષસા અઘોષાઃ (૧-૧-૧૩)

અર્થ :- દરેક વર્ગના પ્રથમ અને દ્વિતીય વર્ણો તથા શ્-ષ્-સ્ ની અઘોષ સંજ્ઞા

થાય છે.

વિવેચન : અહીં સૂત્રમાં સમાહાર દ્વન્દ્વ કરી એકવચન કરવાથી લાઘવ થાત. પરંતુ દરેક વર્ગના પ્રથમ-દ્વિતીય ગ્રહણ કરવા માટે બહુવચન કર્યું છે.

જ વિદ્યતે ઘોષઃ યેષામ્ તે અઘોષાઃ અહીં બહુવ્રીહિ સમાસ કરવાથી મતુ અર્થ જાણાઈ જાય છે. અઘોષ -૧૩ છે.

અઘોષનું સ્થાન અઘોષે પ્રથમોઽશિટઃ (૧-૩-૫૦) વગેરે છે.

સૂત્ર :-

અન્યો ઘોષવાન્ (૧-૧-૧૪)

અર્થ :- અઘોષ સિવાયના કાદિ વર્ગોની ઘોષવાન્ સંજ્ઞા થાય છે.

વિવેચન :- ઘોષ એટલે ધ્વનિ, ઘોષઃ વિદ્યતે યસ્ય સઃ ઘોષવાન્ ।

ઘોષવાન્ નું સ્થાન ઘોષવતિ(૧-૩-૨૧) વગેરે છે.

સૂત્ર :-

યરલવા અન્તસ્થાઃ (૧-૧-૧૫)

અર્થ :- ય-ર-લ-વ એ ચાર વર્ગોની અન્તસ્થા સંજ્ઞા છે.

વિવેચન : અહીં ર સિવાયના અન્તસ્થાના સાનુનાસિકાદિ ભેદને પણ ગ્રહણ કરવા માટે બહુવચન કર્યું છે અહીં લિઙ્ગમશિષ્યં લોકાશ્રયત્વાત્ એ ન્યાયથી વર્ણનું વિશેષણ હોવા છતાં અન્તસ્થા શબ્દનો સ્ત્રિલિંગમાં પ્રયોગ કર્યો છે. જેમકલત્ર શબ્દ સ્ત્રી અર્થમાં હોવા છતાં નપુંસકલિંગમાં વપરાય છે.

અન્તસ્થાનું સ્થાન અજૂર્વર્ગસ્યાન્તસ્થાતઃ (૧-૩-૩૩) વગેરે છે.

સૂત્ર :-

અં અઃ ક X પથષસાઃ શિદ્ (૧-૧-૧૬)

અર્થ :- અહીં અ કાર, ક કાર, પ કાર ઉચ્ચારણને માટે છે. અનુસ્વાર, વિસર્ગ, વજ્રકૃતિ-ગજકુમ્ભાકૃતિ વર્ણ, તથા શ્, ષ્, સ્ ની શિદ્ સંજ્ઞા થાય છે.

વિવેચન : X ક અને X પ ને વર્ણસમામ્નાયમાં આપ્યા ન હોવા છતાં તે વર્ણો છે તે જાણાવવા માટે બહુવચનનો પ્રયોગ છે. અને 'ર' ના સ્થાનમાં ક્, ખ્ અને પ્-ફ્ ના સંયોગમાં જ વજ્રાકૃતિ અને ગજકુમ્ભાકૃતિ થતી હોવાથી તેનો વિષય ઘણો અલ્પ છે. તેથી વર્ણ સમામ્નાયમાં સાક્ષાત્ તેનો પાઠ નથી.

શિદ્ધનું સ્થાન :- તતઃશિટઃ (૧-૩-૩૬) છે.

સૂત્ર :-

તુલ્યસ્થાનાસ્યપ્રયત્નઃ સ્વઃ (૧-૧-૧૭)

અર્થ :- જેઓનાં સ્થાન અને આસ્યપ્રયત્ન સરખાં હોય તે પરસ્પર સ્વ સંજ્ઞાવાળા થાય છે.

વિવેચન : કંઠ વગેરે આઠ સ્થાનો છે તે આ પ્રમાણે-

અષ્ઠૌ સ્થાનાનિ વર્ણાનામુરઃ કણ્ઠઃ શિરસ્તથા ।

જિહ્વામૂલં ચ દન્તાશ્ચ નાસિકૌષ્ઠૌ ચ તાલુ ચ ॥

આઠ સ્થાનોની વ્યાખ્યા

- (૧) હૃદયમાંથી નીકળતો અવાજ તે ઉરસ્થાન, જેને ઉરસ્ય કહેવાય છે.
- (૨) કંઠમાંથી નીકળતો અવાજ તે કંઠસ્થાન, જેને કણ્ઠ્ય કહેવાય છે.
- (૩) મસ્તકમાંથી નીકળતો અવાજ તે શિરસ્થાન, જેને મૂર્ધન્ય કહેવાય છે.
- (૪) જીભના મૂલમાંથી નીકળતો અવાજ તે જિહ્વામૂલસ્થાન, જેને જિહ્વામૂલીય કહેવાય છે.
- (૫) દાંત અને જીભના સંબંધથી નીકળતો અવાજ તે દન્તસ્થાન, જેને દન્ત્ય કહેવાય છે.
- (૬) નાસિકામાંથી નીકળતો અવાજ તે નાસિકસ્થાન, જેને નાસિક્ય કહેવાય છે.
- (૭) બે હોઠ ભેગા થવાથી નીકળતો અવાજ તે ઓષ્ઠસ્થાન, જેને ઓષ્ઠ્ય કહેવાય છે.
- (૮) તાલવામાંથી નીકળતો અવાજ તે તાલુસ્થાન, જેને તાલવ્ય કહેવાય છે.

તત્ર- ય્, ર્, લ્, વ્, હ્, ઉરસ્થાનીય છે. ય્, ર્, લ્, વ્ ને અન્તસ્થા પાણ કહેવાય છે. હ્ ને મહાપ્રાણ કહેવાય છે.

અ વાર્ણ, ક વર્ણ, હ્ અને વિસર્ગ એ કંઠ્ય છે.

ઙ વાર્ણ, ચ વર્ણ ય્ અને શ્ તાલવ્ય છે. ઋ વાર્ણ ટ વર્ણ ર્ અને ષ્

મૂર્ધન્ય છે. લૃ વાર્ણ, ત વર્ણ લ્ અને સ્ દન્ય છે. વજ્રાકૃતિ જીહ્વામૂલીય છે. દા.ત. દુઃસ્વ । ડ વાર્ણ, ધ વર્ણ) ઉપધ્માનીય ઓષ્ઠ્ય છે. ઇ-એ કંઠ્ય-તાલુ છે.

ઓ-ઔ કણ્ઠ્યોષ્ઠ્ય છે. વ્દન્યોષ્ઠ્ય છે. ઙ, જ, ણ, ન્, મ્, અનુસ્વાર, નાસિક્ય છે. શ્, ષ્-સ્ ઉષ્માક્ષર કહેવાય છે.

આસ્યે પ્રયત્નઃ ઇતિ આસ્યપ્રયત્નઃ । મુખમાં થતો પ્રયત્ન તે ચાર પ્રકારે છે. (૧) સ્પૃષ્ટતા = સ્પર્શવું તે (૨) ઈષ્ટસ્પૃષ્ટતા = કંઈક ઓછું સ્પર્શવું તે (૩) વિવૃતતા = પહોળો ઉચ્ચાર તે (૪) ઈષદ્વિવૃતતા = કંઈક પહોળો ઉચ્ચાર તે.

આ રીતે જેઓના સ્થાન તુલ્ય હોય અને આસ્યપ્રયત્ન પણ તુલ્ય હોય તે વાર્ણો એક-બીજાની સાથે પરસ્પર સજાતીય (સ્વ) થાય છે. દા.તઃ અ વાર્ણના ૧૮ ભેદ પરસ્પર સજાતીય છે. કારણકે તેઓનું કણ્ઠ સ્થાન અને વિવૃતકરણ રૂપ આસ્યપ્રયત્ન સરખાં છે. તે ૧૮ ભેદ આ પ્રમાણે-

અ-ઉદાત્ત, અનુદાત્ત અને સ્વરિત એમ ૩ ભેદ, તે ત્રણે સાનુનાસિક અને નિરનુનાસિક એમ બે પ્રકારે છે તેથી (૩X૨)=૬ ભેદ થયા. તે ૬ ભેદ હ્રસ્વ, ૬ ભેદ દીર્ઘ અને ૬ ભેદ પ્લુત (૬X૩) કુલ ૧૮ ભેદ અ વાર્ણનાં થયાં. બહુ પહોળો ઉચ્ચાર તે ઉદાત્ત કહેવાય. સામાન્ય ઉચ્ચાર તે અનુદાત્ત કહેવાય અને મધ્યમ ઉચ્ચાર તે સ્વરિત કહેવાય. નાસિકા સ્થાનમાંથી બોલાય તે સાનુનાસિક કહેવાય. દા.ત. ઐ વગેરે, નાસિકા સ્થાન સિવાય સામાન્યરીતે બોલાય તે નિરનુનાસિક કહેવાય. દા.ત. અ વગેરે.

એજ રીતે ઙ વાર્ણના ૧૮ ભેદ છે તે બધા તાલવ્ય અને વિવૃતકરણ રૂપ આસ્યપ્રયત્ન સમાન હોવાથી પરસ્પર સજાતીય છે.

એજ રીતે ઊ વાર્ણના ૧૮ ભેદ છે. તે ઓષ્ઠસ્થાન અને વિવૃતકરણ રૂપ આસ્યપ્રયત્ન સમાન હોવાથી પરસ્પર સજાતીય છે.

એજ રીતે ઋ વાર્ણના ૧૮ ભેદ છે. તે મૂર્ધન્ય અને વિવૃતકરણરૂપ

આસ્યપ્રયત્ન સમાન હોવાથી પરસ્પર સજાતીય છે.

એજ રીતે લૃ વ્રાર્ગના ૧૮ ભેદ છે. તે દન્તસ્થાન અને વિવૃતકરણરૂપ આસ્યપ્રયત્ન સમાન હોવાથી પરસ્પર સજાતીય છે.

સન્ધ્યક્ષરોમાં હ્રસ્વ નથી એટલે એના ૧૮ ભેદ ન થતાં ૧૨ ભેદ થાય છે. તે આ રીતે ઉદાત્ત, અનુદાત્ત અને સ્વરિત = ૩, તે દરેક સાનુનાસિક અને નિરનુનાસિક હોવાથી $૩ \times ૨ = ૬$ ભેદ થાય. આ ૬ ભેદ દ્વીર્ઘ અને ૬ ભેદ પ્લુત, કુલ ૧૨ ભેદ થાય છે. ત્યાં એ કારના ૧૨ ભેદો તાલુસ્થાન અને વિવૃતકરણ રૂપ આસ્યપ્રયત્ન સરખાં હોવાથી પરસ્પર સજાતીય છે.

એજ રીતે એ કારનાં ૧૨ ભેદો તાલુસ્થાન અને અતિવિવૃતતરકરણ રૂપ આસ્યપ્રયત્ન સરખાં હોવાથી પરસ્પર સજાતીય છે.

એજ રીતે ઓ કારના ૧૨ ભેદો ઓષ્ઠસ્થાન અને વિવૃતકરણ રૂપ આસ્યપ્રયત્ન સરખાં હોવાથી પરસ્પર સજાતીય છે.

એજ રીતે ઔ કારનાં ૧૨ ભેદો ઔષ્ઠસ્થાન અને અતિવિવૃતતરકરણરૂપ આસ્યપ્રયત્ન સરખાં હોવાથી પરસ્પર સજાતીય છે. સ્વરોનાં કુલ ૧૩૮ ભેદો થાય છે.

વ્યંજનોની પરસ્પર સ્વ સંજ્ઞા-

ક વર્ગના પાંચ વાર્ગો કણ્ઠસ્થાન અને સ્પૃષ્ટતા રૂપ આસ્યપ્રયત્ન સરખાં હોવાથી તે પાંચ પરસ્પર સજાતીય છે.

એજ રીતે ચ વર્ગના પાંચ વાર્ગો તાલુસ્થાન અને સ્પૃષ્ટતા રૂપ આસ્યપ્રયત્ન સરખાં હોવાથી તે પાંચ પરસ્પર સજાતીય છે.

એજ રીતે ટ વર્ગના પાંચ વાર્ગો મૂર્ધસ્થાન અને સ્પૃષ્ટતા રૂપ આસ્યપ્રયત્ન સરખાં હોવાથી તે પાંચ પરસ્પર સજાતીય છે.

એજ રીતે ત વર્ગના પાંચ વાર્ગો દન્તસ્થાન અને સ્પૃષ્ટતા રૂપ આસ્યપ્રયત્ન સરખાં હોવાથી તે પાંચ પરસ્પર સજાતીય છે.

એજ રીતે પ વર્ગના પાંચ વાર્ગો ઓષ્ઠસ્થાન અને સ્પૃષ્ટતા રૂપ આસ્યપ્રયત્ન સરખાં હોવાથી તે પાંચ પરસ્પર સજાતીય છે.

યૂ બે પ્રકારે છે. સાનુનાસિક અને નિરનુનાસિક છે. તે તાલુસ્થાન (ઉરસ્થાન) અને ઈષદ્સ્પૃષ્ટતા રૂપ આસ્યપ્રયત્ન સરખાં હોવાથી તે બન્ને પરસ્પર સજાતીય છે.

લૂ સાનુનાસિક અને નિરનુનાસિક એમ બે પ્રકારે છે. તે દન્તસ્થાન અને ઈષદ્સ્પૃષ્ટતા રૂપ આસ્યપ્રયત્ન સરખાં હોવાથી તે બન્ને પરસ્પર સજાતીય છે.

વૂ સાનુનાસિક અને નિરનુનાસિક એમ બે પ્રકારે છે. તે દન્તસ્થાન (દન્ત્યોષ્ઠય) અને ઈષદ્સ્પૃષ્ટતા રૂપ આસ્ય પ્રયત્ન સરખાં હોવાથી તે બંને પરસ્પર સજાતીય છે. રૂ-હ્-વિસર્ગ-અનુસ્વાર કોઈની સાથે સજાતીય નથી.

સૂત્ર :-

સ્યૌજસમૌશસ્વાભ્યામ્ભિસૃડે ભ્યામ્ભ્યસૃડસિ-

ભ્યામ્ભ્યસૃડસોસામ્ ઇયોસ્સુપાં ત્રયી ત્રયી પ્રથમાદિઃ ॥ (૧-૧-૧૮)

અર્થ :- સિ- ઔ -જસ્ વગેરે આ પ્રત્યયોમાં ત્રણ ત્રણ પ્રત્યયોની અનુક્રમે પ્રથમા વિગેરે સંજ્ઞા થાય છે.

વિવેચન: ઇત્ સંજ્ઞા સહિત પ્રત્યયો — ઇત્ સંજ્ઞા રહિત પ્રત્યયો.

એક વ. દ્વિ.વ. બ.વ. એ.વ. દ્વિ. વ. બ.વ.

(૧) પ્રથમા-	સિ	ઔ	જસ્	સ્	ઔ	અસ્
(૨) દ્વિતીયા -	અમ્	ઔ	શસ્	અમ્	ઔ	અસ્
(૩) તૃતીયા -	ટા	ભ્યામ્	ભિસ્	આ	ભ્યામ્	ભિસ્
(૪) ચતુર્થી -	ડે	ભ્યામ્	ભ્યસ્	ए	ભ્યામ્	ભ્યસ્
(૫) પંચમી-	ડસિ	ભ્યામ્	ભ્યસ્	અસ્	ભ્યામ્	ભ્યસ્
(૬) ષષ્ઠી -	ડસ્	ઓસ્	આમ્	અસ્	ઓસ્	આમ્
(૭) સપ્તમી -	ડિ	ઓસ્	સુપ્ ।	इ	ઓસ્	સુ ।

આમ ઉપર પ્રમાણે ત્રણ ત્રણ અનુક્રમે પ્રથમા, દ્વિતીયા, તૃતીયા, ચતુર્થી, પંચમી, ષષ્ઠી અને સપ્તમી વિભક્તિ થાય છે. અને તે ત્રણ પાણ અનુક્રમે એ.વ., દ્વિ.વ. અને બ.વ. રૂપે છે.

પ્રશ્ન - 'સુપામ્' અત્ર બહુવચનમ્ કિમર્થમ્ ? અહીં બહુવચન શા માટે કર્યું છે ?

ઉત્તર - વિભક્તિઓના આદેશોને પાણ વિભક્તિ રૂપે ગ્રહણ કરવા માટે બહુ. વ. છે.

પ્રશ્ન - ના, બ.વ. વિના પાણ તદ્વાદેશાસ્તદ્વદ્ ભવન્તિ એ ન્યાયથી વિભક્તિના આદેશો વિભક્તિ જેવા થઈ જાય છે. છતાં પાણ બ.વ. શા માટે કર્યું છે ?

જવાબ- ન્યાય વિના પાણ સિદ્ધિ કરવા માટે બ.વ., નું ગ્રહણ છે. કારણકે બ.વ. માં એવી શક્તિ છે કે ન્યાય અને પરિભાષા વિના પાણ જે સિદ્ધ કરવું હોય તે કરી શકે છે.

ન્યાય અહિં અનિત્ય છે.

સૂત્ર :-

સ્થાદિવિભક્તિઃ (૧-૧-૧૯)

અર્થ :- આ સૂત્રમાં સ્ અને તિ અનુબન્ધ (ઇત્) વિનાના લીધા છે. એટલે સિ થી માંડીને સુપ્ સુધીના ૨૧ પ્રત્યયો અને તિવ્ થી માંડીને સ્યામહિ સુધીના ૧૮૦ પ્રત્યયોની (૨૧+૧૮૦ = ૨૦૧) વિભક્તિ સંજ્ઞા છે.

વિવેચનઃ કર્તા-કર્મ આદિ અર્થો વિભાગ પૂર્વક જેના વડે પ્રકાશાય તે વિભક્તિ વિભક્તિ સ્થાન. 'અધાતુ-વિભક્તિ વાક્યમર્થવન્નામ' (૧-૧-૨૭) વિગેરે.

સૂત્ર :-

તદન્તં પદમ્ (૧-૧-૨૦)

અર્થ :- સા અન્તે યસ્ય તદ્ = વિભક્તિ છે અંતે જેને, તેને પદ કહેવાય છે. એટલે સિ વિગેરે વિભક્તિઓ અને તિવ્ વિગેરે વિભક્તિઓ જેને અંતે હોય, તેની પદ સંજ્ઞા થાય છે.

વિવેચનઃ- પ્રશ્ન - આ સૂત્રમાં અન્ત નું ગ્રહણ શા માટે કર્યું છે ? સા પદમ્ એવું સૂત્ર કરવાથી પાણ ચાલે તેમ છે. કારણકે વિભક્તિની પદ સંજ્ઞા કરો કે વિભક્ત્યન્તની પદ સંજ્ઞા કરો, બન્ને રીતે ફળ સરખું જ છે. જેમકે ધર્મ માં સિ ની પદ સંજ્ઞા કરો કે સ્યન્ત એવા ધર્મઃ ની પદ સંજ્ઞા

કરો, બન્નેમાં યુષ્માન્ કે યુષ્મભ્યમ્ નો વસ્ આદેશ થઈ જશે. એજ રીતે તિ ની પદ સંજ્ઞા કરો કે ત્યાઘન્ત એવા દદાતિની પદ સંજ્ઞા કરો, તો પાણ અસ્માન્ કે અસ્મભ્યમ્ નો જસ્ આદેશ થઈ જશે. આ રીતે વિચારતાં 'અન્ત' ગ્રહણની જરૂર નથી.

ઉત્તર- ધર્મો વઃ સ્વમ્, દદાતિ જઃ શાસ્ત્રમ્ વગેરે પ્રયોગોમાં વિભક્તિ કે વિભક્ત્યન્ત ગમે તેની પદ સંજ્ઞા કરો તો વાંધો નથી આવતો, પરંતુ અગ્નિષુ, નદીષુ વગેરે પ્રયોગોમાં વિભક્તિની એટલે 'સુ' ની પદ સંજ્ઞા કરીએ તો 'સ્' પદની આદિમાં આવવાથી નામ્યન્તસ્થા.... (૨-૩-૧૫) સ્ નો ષ્ નહીં થાય. અને અગ્નિસુ, નદીસુ એવા અનિષ્ટ પ્રયોગ થાય... તેવું ન બને માટે વિભક્ત્યન્ત-અન્ત' નું ગ્રહણ કરવાથી સ્ પદની મધ્યમાં આવવાથી નામ્યન્તસ્થા. (૨-૩-૧૫) થી સ્ નો ષ્ થવાથી અગ્નિષુ, નદીષુ વગેરે સાચા પ્રયોગ બને છે.

પ્રશ્ન - 'પ્રત્યયગ્રહણે પ્રત્યયાન્તગ્રહણમ્' આ પરિભાષાથી વિભક્તિના ગ્રહણથી વિભક્ત્યન્તનું ગ્રહણ થઈ જવાથી અગ્નિષુ વગેરે પ્રયોગો સિદ્ધ થઈ જ જશે. માટે 'અન્ત' ગ્રહણ કરવાની જરૂર નથી (વ્યર્થ છે)

ઉત્તર- વ્યર્થ પડેલું અન્ત ગ્રહણ જ્ઞાપન કરે છે એટલે જાણાવે છે કે આ (પદ) સંજ્ઞા પ્રકરણમાં 'પ્રત્યયગ્રહણે પ્રત્યયાન્તગ્રહણમ્' એ પરિભાષા લગાડવી નહીં. જેથી ઉપરના સૂત્રથી સિ-ઔ-જસ્ વગેરેને વિભક્તિ સંજ્ઞા અને પ્રથમા વગેરે સંજ્ઞા થશે. પાણ સ્યન્ત-ઔદન્ત કે જસન્ત વગેરેની (ધર્મઃ વગેરેની) પ્રથમા સંજ્ઞા નહીં થવાથી 'નામ્નઃ પ્રથમૈક દ્વિબહૌ' (૨-૨-૩૧) થી નામથી પર સિ-ઔ-જસ્ પ્રત્યય જ લેવાશે અર્થાત્ નામથી પર સિ-ઔ-જસ્ વગેરે પ્રત્યયો આવશે. પાણ સ્યન્ત (ધર્મઃ) વગેરે નહીં આવે.

પદનું સ્થાન :- (રઃપદાન્તે વિસર્ગસ્તયોઃ) (૧ | ૩ | ૫૩)

સૂત્ર :-

નામ સિદ્યવ્યજ્જને (૧-૧-૨૧)

અર્થ :- સ્ ઈત્ વાળા પ્રત્યયો અને ચકારાદિને વર્જીને વ્યંજનાદિ પ્રત્યયો પર છતાં (લાગતાં) પૂર્વનું નામ પદ થાય છે.

વિવેચન : દા.ત. ભવતઃ અયમ્ અહીં ભવતોરિકળીયસૌ (૬-૩-૩૦) થી ભવત્ + ઈયસ્ અહીં ઈયસ્ - સ્ ઈત્વાળો પ્રત્યય હોવાથી ભવત્ ની પદ સંજ્ઞા થવાથી ધ્રુવસ્તૃતીયઃ (૨-૧-૭૬) થી ત્ નો દ્ થવાથી ભવદીયઃ થયું. પયોભ્યામ્ અહીં પયસ્ + ભ્યામ્ 'ય્વર્જ્યવ્યંજનાદિ પ્રત્યય હોવાથી પયસ્ ને પદ સંજ્ઞા, સોરુઃ (૨-૧-૭૨) સ્ નો રુ થયો. ઘોષવતિ (૧-૩-૨૧) થી રુ નો ડ થયો. અવર્ણસ્યે. (૧-૨-૬) થી પયોભ્યામ્ થયું.

ય નું વર્જન કર્યું છે. માટે વાચમિચ્છતિ-વાચ્યતિ અહીં અમાવ્યયાત્ (૩-૪-૪૩) થી વાચ્ + ય (વ્યન્), આ સૂત્રથી પદસંજ્ઞા ન થવાથી "ચ જઃ કળમ્" (૨-૧-૮૬) થી ચ્ નો ક્ ન થવાથી વાચ્યતિ બને છે.

પ્રશ્ન - અહીં સિત્ પ્રત્યય પર છતાં પદ સંજ્ઞા કરવાનું કહ્યું છે. પણ સિત્ પ્રત્યય તો તદ્વિતમાં જ આવે છે. અને તદ્વિતનાં પ્રત્યયો લગાડતાં વિગ્રહ કરવો જ પડે. વિગ્રહ કરીએ ત્યારે વિભક્ત્યન્ત થઈ જાય. વિભક્ત્યન્ત થવાથી અન્તર્વર્તિની વિભક્તિ માનીને તદન્તમ્ પદમ્ (૧-૧-૨૧) થી પદ સંજ્ઞાની પ્રાપ્તિ છે જ. માટે સિત્ ગ્રહણ કરવાની જરૂર નથી?

જવાબ- સિદ્ધે સતિ આરમ્ભો નિયમાર્થમ્ ' આ ન્યાયથી તદન્તમ્ પદમ્ થી પદ સંજ્ઞા સિદ્ધ હોવા છતાં સિત્ ગ્રહણ નિયમ માટે છે. કહ્યું છે કે 'ઇદમેવ સિત્ ગ્રહણમ્ નિયમાર્થમ્ ' નિયમશ્ચ અયમ્ - "તદ્વિતના પ્રત્યયો પર છતાં અન્તર્વર્તિની વિભક્તિ માનીને પદ સંજ્ઞા થાય તો સિત્ પ્રત્યય પર છતાં જ થાય... સિત્ સિવાયના અણ્ વગેરે કોઈપણ પ્રત્યયો પર છતાં અન્તર્વર્તિની વિભક્તિ માનીને પદ સંજ્ઞા નહીં થાય." આવો નિયમ થયો. એટલે ભગવતઃ ઇદમ્ અહીં 'તસ્યેદમ્' થી અણ્, ભગવત્ + અણ્ અહીં ભગવત્ માં અન્તર્વર્તિની (ષષ્ઠી) વિભક્તિ માનીને હવે પદ સંજ્ઞા થશે નહિં, પદ સંજ્ઞા ન થવાથી (ત્

નો દ્ ન થવાથી) ભાગવતમ્ થશે.

પ્રશ્ન - વ્યંજનાદિ પ્રત્યય પર છતાં પદ સંજ્ઞા કેમ થાય છે ?

ઉત્તર - સૂત્રમાં જ અયવ્યજ્ઞને નું (સાક્ષાત્) ગ્રહણ હોવાથી વ્યંજનાદિ પ્રત્યયો પર છતાં પદ સંજ્ઞા થાય જ... તાત્પર્ય એ છે કે સિત્ સિવાયના કોઈપણ સ્વરાદિ પ્રત્યયો પર છતાં પદ સંજ્ઞા ન થાય.

સૂત્ર :- **નં વ્યયે (૧-૧-૨૨)**

અર્થ :- નાન્ત નામ વ્યય પ્રત્યય પર છતાં પદ સંજ્ઞક થાય છે.

વિવેચન:- અહીં નિરનુબંધગ્રહણે સામાન્યસ્ય ગ્રહણમ્ એટલે નામધાતુમાં આવતા વ્યન્, વ્યઙ્, વ્યઙ્ષ પ્રત્યયોનું ગ્રહણ થાય છે.

રાજાનમિચ્છતિ - અમાવ્યયાત્. (૩-૪-૨૩) થી રાજન્ + વ્ય, આ સૂત્રથી પદ સંજ્ઞા થવાથી 'નામ્નો નોઽનહનઃ' થી ન્ નો લોપ, રાજ + ય, વ્યનિ (૪-૩-૧૧૨) ઈ થવાથી રાજીયતિ થયું, રાજા ઇવ આચરતિ ઇતિ વ્યઙ્ (૩-૪-૨૬) થી વ્યઙ્, રાજન્ + વ્ય, પદ સંજ્ઞા થવાથી 'નામ્નો નોઽનહનઃ' (૨-૧-૯૧) થી રાજ + ય, દીર્ઘશિચ્વ. (૪-૩-૧૦૮) થી રાજાયતે થયું. એવી જ રીતે અર્ચમવાન્ ચર્મવાન્ ભવતિ ઇતિ ચર્મયિતે ૩/૪/૩૦ થી વ્યઙ્ષ, ૪/૩/૧૦૮ થી દીર્ઘ, ઉભયપદી ૩/૩/૪૩ થી થયું.

પ્રશ્ન- અહીં વ્ય સામાન્યનું ગ્રહણ છે તો વ્ય અને વ્યપ્ પ્રત્યયો કેમ નથી લીધા?

ઉત્તર- નામ ને પદ સંજ્ઞા કરવાનો અધિકાર ચાલતો હોવાથી વ્યન્ વ્યઙ્ અને વ્યઙ્ષ જ આવે છે. કર્મણિમાં લાગતો વ્ય તથા વ્યપ્ પ્રત્યય ધાતુને લાગતા હોવાથી તેને લેવાની જરૂર નથી, કેમકે ધાતુને પદ સંજ્ઞા કરવાનો અહીં અધિકાર નથી...

(૧-૧-૨૧) ઉપરના સૂત્રથી ય કારાદિ પ્રત્યય લાગતાં પદ સંજ્ઞાનો નિષેધ થતો હતો. પરંતુ નાન્ત નામને વ્યનાદિ પ્રત્યય લાગતાં પદ સંજ્ઞા કરવા માટે આ સૂત્ર ક્યું છે.

સૂત્ર :-

નસ્તં મત્વર્થે (૧-૧-૨૩)

અર્થ :- સ્ = સાન્ત, ત્ = તાન્ત, સાન્ત અને તાન્ત નામને મતુ અર્થવાળા પ્રત્યયો પર છતાં પદ સંજ્ઞા ન થાય.

વિવેચન :- મતુ અર્થવાળા પ્રત્યયો લગભગ વ્યંજનાદિ છે. તે પ્રત્યયો લાગતાં પૂર્વના નામને (૧-૧-૨૧) ઉપરના સૂત્રથી પદ સંજ્ઞાની પ્રાપ્તિ હતી. પરંતુ સ્ કારાન્ત અને ત્ કારાન્ત નામને પદ સંજ્ઞાનો નિષેધ આ સૂત્રથી કરવામાં આવ્યો છે. યશઃ અસ્તિ યસ્ય સઃ ઇતિ અસ્ તપો માયા મેધા. (૭-૨-૪૭) થી વિન્ યશસ્ + વિન્ આ સૂત્રથી પદ સંજ્ઞાનો નિષેધ થવાથી સ્ નો રુ, રુ નો ડ અને ઓ ન થવાથી યશસ્વી બન્યું છે. એવી જ રીતે ત્ કારાન્ત નામ તડિદ્ અસ્તિ યસ્મિન્ ઇતિ તદસ્યાડસ્ત્ય. (૭-૨-૧) મતુ તડિત્ + મત્ પદ સંજ્ઞાનો નિષેધ થવાથી તડિત્ ના ત્ નો ધ્રુવસ્તતૃતીયઃ (૨-૧-૭૬) થી દ્ ન થવાથી તડિત્વાન્ પ્રયોગ થયો.

સૂત્ર :

મનુર્નમોઽઙ્ગિરો વતિ (૧-૧-૨૪)

અર્થ :- મનુસ્- નમસ્- અઙ્ગિરસ્ ને વત્ પ્રત્યય પર છતાં પદ સંજ્ઞા ન થાય.

વિવેચન :- નિષેધ હંમેશા પ્રાપ્તિ હોતે છતે થાય... નામસિદ્ધ્યુ. (૧-૧-૨૧) સૂત્રથી વત્ પ્રત્યય વ્યંજનાદિ હોવાથી પ્રાપ્તિ હતી. તેનો અહીં નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે. આ વત્ પ્રત્યય મતુ અર્થવાળો નથી (કારણકે મતુ અર્થમાં કોઈ વત્ પ્રત્યય નથી પરંતુ મતુ ના મ્ નો વ્ થાય છે.) કન્યથા ઉપરના (૧-૧-૨૩) થી નિષેધ થઈ જત. પરંતુ સ્યાદેરિવે (૭-૧-૫૨) થી ઇવ અર્થમાં થતાં વત્ પ્રત્યયનું ગ્રહણ છે. આ વત્ પ્રત્યય પર છતાં નામસિદ્ધ્યુ. (૧-૧-૨૧) થી પદ સંજ્ઞાની પ્રાપ્તિ હતી. તેનો અહીં નિષેધ કર્યો છે. મનુરિવ, નમ્ ઇવ, અઙ્ગિરા ઇવ ઇતિ મનુસ્ + વત્, નમસ્ + વત્, અઙ્ગિરસ્ + વત્ અહીં સ્યાદેરિવે (૭-૧-૫૨) થી વત્ પ્રત્યય થયો... પદ સંજ્ઞા ન થવાથી નામ્યન્તસ્થા. (૨-૩-૧૫) થી સ્ નો ષ્ થતાં મનુષ્વત્ થયું. નમ્સ્વત્ અને અઙ્ગિરસ્વત્ થયું.

જે આ સૂત્રથી પદ સંજ્ઞાનો નિષેધ ન કર્યો હોત તો મનુસ્ ના સ્ નો ર, નભસ્ અને અઙિરસ્ ના સ્ નો રૂ, ર નો ડ અને ઓ થવાથી મનુર્વત્, નભોર્વત્ અને અઙિરોર્વત્ એવા અનિષ્ટ પ્રયોગો થવાની આપત્તિ આવત.

સૂત્ર :-

વૃત્યન્તોઽસષે (૧-૧-૨૫)

અર્થ :- વૃત્તિનો અન્ત ભાગ પદ સંજ્ઞક ન થાય. પાણ સ્ નો ષ કરવાનો પ્રસંગ આવે ત્યારે વૃત્તિનો અન્ત ભાગ પાણ પદ સંજ્ઞક થઈ જાય.

વિવેચન:- વૃત્તે અન્તઃ ઇતિ વૃત્યન્તઃ (પ.ત.) સસ્ય ષઃ ઇતિ સષઃ (પ.ત.)
ન સષઃ = અસષઃ (ન.ત.) તસ્મિન્ ।

વૃત્તિ એટલે પર અર્થને કહેનારી - એટલે કે એમાં રહેલા શબ્દો કરતાં પર = બીજા અર્થને કહે તે વૃત્તિ કહેવાય. જેમકે સમાસ, નામ ધાતુ, તદ્ધિતને વૃત્તિ કહેવાય. આ વૃત્તિમાં આવતું છેલ્લું જે પદ તે પદ ન થાય. અહીં તદ્ધન્તં પદમ્ (૧-૧-૨૦) થી પ્રાપ્તિ હતી તેનો નિષેધ કર્યો છે વૃત્તિમાં રહેલા પદોનો વિગ્રહ કરીએ ત્યારે વિભક્તિઓ આવે જ, અને એ વિભક્તિઓનો “એકાર્થ્યે” (૩-૨-૭) થી ભલે લોપ થઈ જાય છતાં અંતર્વતિ વિભક્તિ માનીને પદ સંજ્ઞા થવાની પ્રાપ્તિ હતી તેનો નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે. દા. ત. પરમૌ ચ તૌ દિવૌ ચ પરમદિવૌ - આ ઉદાહરણમાં જે દિવ્ ની પદ સંજ્ઞાનો નિષેધ ન કર્યો હોત તો પદને અંતે રહેલા દિવ્ ના વ્ નો “ ડ : પદાન્તે .” (૨-૧-૧૧૮) થી ડ થવાથી પરમદ્યુ શબ્દ બનીને અનિષ્ટ રૂપ થઈ જત. પાણ પદ સંજ્ઞાનો નિષેધ થવાથી પરમદિવૌ એવો ઈષ્ટ પ્રયોગ થયો.

એવી જ રીતે બહવઃ દણ્ડિનઃ યયોસ્તૌ ઇતિ બહુદણ્ડિનૌ, અહીં દણ્ડિન્ ની પદ સંજ્ઞાનો આ સૂત્રથી નિષેધ કરવાથી ‘નામ્નો નો.’ (૨-૧-૮૧) થી ન્ નો લોપ ન થયો. એટલે બહુદણ્ડિ એવો હ કારન્ત અનિષ્ટ પ્રયોગ ન થયો, પાણ બહુદણ્ડિનૌ શુદ્ધ પ્રયોગની પ્રાપ્તિ થઈ. એવી જ રીતે દધ્ના સિજ્ચતિ ઇતિ દધિસેક્ આ ઉદાહરણમાં સેક્ વૃત્તિના અંતે હોવાથી પદ સંજ્ઞાનો નિષેધ થવાથી દધિસેક્ આખું એક પદ થવાથી, સ્ પદની મધ્યમાં પ્રાપ્ત થવાથી

નામ્યન્તસ્થા. (૨-૩-૧૫) થી સ્ નો ષ થવાની પ્રાપ્તિ આવી. તેથી સૂત્રમાં 'અસષે' ગ્રહણ કરીને કહ્યું છે કે જે સ્ ના ષ ની પ્રાપ્તિ હોય ત્યારે વૃત્તિના અંતની પાણ પદ સંજ્ઞા કરવી. આ પદ સંજ્ઞા 'તદન્તંપદમ્' (૧-૧-૨૦) થી થઈ છે. એટલે હવે સ પદની આદિમાં આવવાથી (૨-૩-૧૫) સ્ નો ષ ન થવાથી દ્વિધિસેવ્ક પ્રયોગ સિદ્ધ થયો.

સૂત્ર :- **સવિશેષણમાખ્યાતં વાક્યમ્ (૧-૧-૨૬)**

અર્થ :- વિશેષણ સહિત આખ્યાત = ક્રિયાપદ વાક્ય થાય છે.

વિવેચન:- વિશેષણૈઃ સહ્વ ઇતિ સવિશેષણમ્ (સહ બહુ.)

અહીં વિશેષણ અને ક્રિયાપદના સંબંધે ૪ ભાંગા થાય છે.

(૧) પ્રયુજ્યમાન વિશેષણ-પ્રયુજ્યમાન આખ્યાત-ધર્મો વો રક્ષાતુ ।

(૨) અપ્રયુજ્યમાન વિશેષણ પ્રયુજ્યમાન આખ્યાત - લુનીહિ ।

(૩) પ્રયુજ્યમાન વિશેષણ -અપ્રયુજ્યમાન આખ્યાત શીલં તે સ્વમ્ ।

(૪) અપ્રયુજ્યમાન વિશેષણ -અપ્રયુજ્યમાન આખ્યાત -x

જે કે ક્રિયાપદનાં પ્રયોગ વિના વાક્ય થાય જ નહીં છતાં પાણ જે (૩) પ્રયુજ્યમાન વિશેષણ-અપ્રયુજ્યમાન આખ્યાત એવો ભાંગો લીધો છે ત્યાં "યત્રાન્યત્ ક્રિયાપદં ન શ્રૂયતે તત્રાસ્તિ ભવતિ પરઃ પ્રયુજ્યતે" આ ન્યાયથી અસ્તિ-ભવતિ સમજી લેવું. વિશેષણ અને આખ્યાત (ક્રિયાપદ) વગરનું વાક્ય હોતું જ નથી. તેથી ચોથો ભાંગો ઉપકારી નથી.

સૂત્ર :- **અધાતુવિભક્તિવાક્યમર્થવન્નામ (૧-૧-૨૭)**

અર્થ :- ધાતુ -વિભક્ત્યન્ત અને વાક્યને વર્જીને અર્થવાળો જે શબ્દ હોય તે નામ કહેવાય.

વિવેચન:- ધાતુશ્ચ વિભક્તિશ્ચ વાક્યમ્ ચ ઇતેષાં સમાહારઃ ઇતિ ધાતુવિભક્તિ-વાક્યમ્ (સમા.દ્વ.) ન ધાતુવિભક્તિવાક્યમ્ ઇતિ અધાતુવિભક્તિવાક્યમ્ (નજ્-તત્પુ.)

આ સૂત્રમાં વિભક્તિ લખ્યું છે પાણ 'પ્રત્યયગ્રહણે

તદન્તગ્રહણમ્' એ ન્યાયથી વિભક્ત્યન્તનું ગ્રહણ સમજવું. વૃક્ષઃ, સ્વઃ, ધવશ્ચ આ ઉદાહરણમાં ધાતુ વગેરે વર્જને અર્થવાળું હોવાથી નામ સંજ્ઞા થઈ. તેથી “નામ્નઃ પ્રથમેક. (૨-૨-૩૧) થી નામને પ્રથમા વિભક્તિ થઈ છે.

(૧) અહન્ - હન્ ધાતુનું ૩૫ હોવાથી, (૨) વૃક્ષાન્ - વિભક્ત્યન્ત હોવાથી, અર્થવાન્ હોવા છતાં નામ સંજ્ઞા ન થવાથી નામ્નો નો. (૨-૧-૮૧) થી ન્ નો લોપ થયો નથી. (૩) સાધુ ધર્મમ્ બ્રૂતે એ વાક્ય હોવાથી, નામ સંજ્ઞા ન થવાથી સિ વિગેરે પ્રત્યયો થશે નહિં.

સૂત્ર :-

શિર્ષદ (૧-૧-૨૮)

અર્થ :- નપુંસકલિંગમાં પ્રથમા બ.વ. નો જસ્ અને દ્વિતીયા બ.વ. નો શસ્ પ્રત્યયનો “નપુંસકસ્ય શિઃ” (૧-૪-૫૫) થી શિ થાય છે તેની ધુર સંજ્ઞા થાય છે.

વિવેચન:- પદ્માનિ- પદ્મ + શિ, “સ્વરાચ્છૌ” (૧-૪-૬૫) થી ન્ નો આગમ, ‘નિ દીર્ઘઃ’ (૧-૪-૮૫) થી દીર્ઘ થતાં પદ્માનિ થયું.

પદ્માનિ તિષ્ઠન્તિ એ પ્રથમા બ. વ. ને જાણાવે છે.

પદ્માનિ પશ્ય એ દ્વિતીયા બ. વ. ને જાણાવે છે.

સૂત્ર :-

પુંસ્રિયોઃ સ્યમૌજસ્ (૧-૧-૨૯)

અર્થ :- પુંલિંગ અને સ્ત્રીલિંગમાં પ્રથમાના સિ. ઔ. જસ્ અને દ્વિતીયાના અમ્-ઔ એમ કુલ પાંચ પ્રત્યયો ધુર થાય છે.

વિવેચન:- પુમાંશ્ચ સ્ત્રી ચ ઇતિ પુંસ્રિયૌ, તયોઃ (દ્વ.સ.), સિશ્ચ અમ્ ચ ઔશ્ચ જશ્ચ एतेषां समाहारः इति स्यमौजस् (સમા. દ્વ.)

રાજન્ (પું.) + સિ વગેરે પાંચ પ્રત્યયો પર છતાં (ધુર પર છતાં) ‘નિ દીર્ઘઃ’ (૧-૪-૮૫) થી દીર્ઘ થવાથી અને પ્રથમા એક. વ. માં દીર્ઘંઙ્યાબ્. (૧-૪-૪૫) થી સિ નો લોપ, ‘નામ્નો નો.’ (૨-૧-૮૧) થી ન્ નો લોપ થવાથી રાજા, રાજાનૌ, રાજાન્, રાજાનમ્, રાજાનૌ. | એવી જ રીતે સીમન્ (સ્ત્રી.) સિ વગેરે સીમા, સીમાનૌ, સીમાન્, સીમાનમ્, સીમાનૌ.

પ્રશ્ન- સૂત્રમાં 'પુંસ્ત્રિયોઃ' એમ ઈતરેતર દ્વન્દ્વ સમાસ કર્યો છે. તેમાં 'લઘ્વક્ષરા...' (૩-૧-૧૬૦) થી સ્ત્રી વાયક નામ પૂજ્ય ગણાતું હોવાથી પ્રથમ (પહેલું) આવવું જોઈએ. છતાં અહીં પુમ્ નામ પહેલું કેમ આવ્યું ?

ઉત્તર- વાસ્તવિક રીતે તો સ્ત્રી ચ પુમાન્ ચ એવો ઈતરેતર દ્વન્દ્વ સ. કરીને સ્ત્રી વાયક શબ્દ અર્થ હોવાથી લઘ્વક્ષરા. (૩-૧-૧૬૦) થી પહેલાં જ સ્ત્રી શબ્દ આવે. અને "સ્ત્રિયાઃ પુંસો દ્વન્દ્વાચ્ચ" (૭-૩-૮૬) થી અત્ સમાસાન્ત થતાં સ્ત્રીપુંસ એવું અકારાન્ત બનીને સ્ત્રીપુંસૌ થાય. અને ષ. દ્વિ. વ.માં 'સ્ત્રીપુંસયોઃ' એવું થવું જોઈતું હતું. છતાં અહીં પુંસ્ત્રિયોઃ કર્યું છે- તે અલૌકિક પ્રયોગ છે. એમ સમજવું. જગતમાં આવા અલૌકિક પ્રયોગો ઘણા છે. તેમાંનો એક પ્રયોગ દા. ત. દિવાશ્રય છે. આ પ્રયોગમાં પદને અંતે દ્યુ થાય, પછી આશ્રય ની સાથે ડ નો વ્ થતાં દ્વયાશ્રય થવું જોઈએ. પરંતુ આ પાણ અલૌકિક પ્રયોગ હોવાથી દિવાશ્રય બન્યું છે.

સૂત્ર :- **સ્વરાદ્યોઽવ્યયમ્ (૧-૧-૩૦)**

અર્થ :- સ્વર વગેરે શબ્દો અવ્યય થાય છે.

વિવેચન:- સ્વર આદૌ યેષુ તે સ્વરાદયઃ। ન વ્યેતિ ઇતિ અવ્યયમ્(નખ.ત.) સ્વઃ, અન્તઃ, પ્રાતઃ અહીં સ્વર, અન્તર, પ્રાતર ની આ સૂત્રથી અવ્યય સંજ્ઞા થવાથી, 'અઘાતુવિભક્તિ.' (૧-૧-૨૭) થી નામ થવાથી, "નામ્નઃ પ્રથમૈ." (૨-૨-૩૧) થી વિભક્તિ આવે. "અવ્યયસ્ય" (૩-૨-૭) થી વિભક્તિનો લોપ થઈ જાય છે. છતાં પાણ 'તદન્તં પદમ્' (૧-૧-૨૦) થી પદ સંજ્ઞા થવાથી 'રઃ પદાન્તે.' (૧-૩-૫૩) થી વિસર્ગ થવાથી સ્વઃ અન્તઃ, પ્રાતઃ થાય છે. આ અવ્યય સંજ્ઞા અન્વર્થક છે (વ્યુત્પત્તિ સિદ્ધ છે) પાણ રૂઢ્યર્થક નથી. કહ્યું છે કે સદૃશં ત્રિષુ લિઙ્ગેષુ, સર્વાસુ ચ વિભક્તિષુ ।

વચનેષુ ચ સર્વેષુ, યન્ન વ્યેતિ તદવ્યયમ્॥

અર્થ : ત્રણે લિંગમાં, સર્વ વિભક્તિઓમાં, અને સર્વ વચનોમાં

કયાંયપણ જે ફેરફાર ન પામે તે અવ્યય કહેવાય છે.

સૂત્ર :-

ચાદયોઽસત્ત્વે (૧-૧-૩૧)

અર્થ :- સત્ત્વ = (દ્રવ્ય), અસત્ત્વ = (અદ્રવ્ય) અર્થમાં વર્તમાન ચ વગેરે અવ્યય સંજ્ઞક થાય છે.

વિવેચન : ચઃ આદૌ યેષુ તે ઇતિ ચાદયઃ, ન સત્ત્વમ્ ઇતિ અસત્ત્વમ્ (ન.ત.) વૃક્ષશ્ચ અહીં ચ (અદ્રવ્ય) - “અને” અર્થમાં હોવાથી અવ્યય છે. જે ચ ચમનલાલ અર્થ કહેવો હોય તો અવ્યય થાય નહીં. એવી જ રીતે અ “અને” અર્થમાં હોય તો અવ્યય કહેવાય. પણ વિષ્ણુ અર્થમાં હોયતો અવ્યય થાય નહીં.

સૂત્ર :

અધળ્ તસ્વાદ્યા શસઃ (૧-૧-૩૨)

અર્થ : ધળ્ વર્જને તસ્ થી માંડીને શસ્ સુધીના પ્રત્યયો જેને લાગ્યા હોય તેને અવ્યય સંજ્ઞા થાય છે.

વિવેચન : તસુઃ આદૌ યેષુ તત્ તસ્વાદિ. ન વિદ્યતે ધળ્ યસ્મિન્ તત્ અધળ (બહુ.) અધળ્ ચ તત્ તસ્વાદિ ચ ઇતિ અધળ્ તસ્વાદિ (કર્મ.)

અહીં ‘વ્યાશ્રયેતસુઃ’ (૭-૨-૮૧) થી માંડીને “સંસ્થ્યેકાર્થાદિઃ” (૭-૨-૧૫૧) સુધી સૂત્રોથી જે જે પ્રત્યયો થાયછે, તે બધાને અવ્યય સંજ્ઞા થાય છે. માત્ર એમાં “તદ્વતિ ધળ્” (૭-૨-૧૦૮) સૂત્રથી ધળ્ પ્રત્યય જેને લાગ્યો હોય, તેને અવ્યય સંજ્ઞા થતી નથી. એટલે દ્વૈધાનિ રૂપ બને છે. દેવાઽર્જુનતઃ, તતઃ, તત્ર, બહુશઃ વગેરેને અવ્યય સંજ્ઞા થઈ છે. સૂત્રમાં આશસઃ માં આ અભિવિધિ અર્થમાં હોવાથી શસ્ જેને લાગ્યો હોય તેને પણ અવ્યય સંજ્ઞા થશે. જેમ કે બહુશઃ.

સૂત્ર :-

વિભક્ત્યમન્તતસાદ્યામાઃ (૧-૧-૩૩)

અર્થ :- વિભક્ત્યન્ત જેવા દેખાતા હોય, થમ્ અન્તવાળા દેખાતા હોય, તસાદિ પ્રત્યયાન્ત જેવા દેખાતા હોય તેઓની અવ્યય સંજ્ઞા થાય છે.

વિવેચન : થમ્ અન્તે યેષુ તે થમન્તાઃ (બહુ.) તસ્-આદૌ યેષાં તે તસાદયઃ (બહુ.) વિભક્ત્યશ્ચ થમન્તાશ્ચ તસાદયશ્ચ એતષાં સમાહારઃ વિભક્તિ

થમન્તતસાદિ(સમા.૬.) વિભક્તિથમન્તતસાદિ ઇવ આભાસનોઈતિ
વિભક્તિથમન્તતસાદ્યાભાઃ (ઉપ. ત.)

અહીં વિભક્તિ શબ્દથી પ્રત્યયગ્રહણે પ્રત્યયાન્તગ્રહણમ્ એ
પરિભાષાથી વિભકત્યન્તનું ગ્રહણ કર્યું છે.

(૧) અહ્યુઃ-અહીં વિભક્તિ લાગી નથી. પાણ વિભકત્યન્ત જેવું
લાગે છે. ऊर्जाइहं..... (૭-૨-૧૭) થી યુસ્ પ્રત્યય લાગીને
અહ્યુસ્ બન્યું છે. અવ્યય સંજ્ઞા થવાથી, વિભક્તિનો લોપ
થવાથી, સ્ નો ર, વિસર્ગ થવાથી. અહ્યુઃ બન્યું પાણ જાણે
પ્રથમા વિભક્તિનો સિ પ્રત્યય લાગ્યો ન હોય? તેવું લાગે છે.

(૨) અસ્તિક્ષીરા ગૌઃ- અહીં અસ્તિ માં વર્તમાનકાલનોતિ પ્રત્યય
લાગ્યો હોય તેવું દેખાય છે. ખરેખર તિ લાગ્યો નથી. પાણ
અસ્તિ અવ્યય હોવાથી એકાર્થચાનેકં ચ થી સમાસ થયો છે.
અસ્તિ એ તિ વિભકત્યન્ત ક્રિયાપદ હોય તો સમાસ થાય નહીં.

(૩) કથમ્ - એ થમન્ત જેવું લાગે છે માટે અવ્યય છે. પાણ થમ્
પ્રત્યય લાગ્યો નથી.

(૪) કુતઃ- એ તસ્ પ્રત્યાયન્ત જેવું લાગે છે. માટે અવ્યય છે પાણ
તસ્ પ્રત્યય લાગ્યો નથી. ખરેખર અવ્યય છે આવા તૈયાર શબ્દો
નિપાતનો હોય છે.

સૂત્ર :-

વત્તસ્યામ્ (૧-૧-૩૪)

અર્થ :- વત્, તસિ અને આમ્ પ્રત્યાયન્તને અવ્યય સંજ્ઞા થાય છે.

વિવેચન : વત્ ચ તસિશ્ચ આમ્ ચ एतेषां समाहारः इति वतत्तस्याम्(સમા.
૬.) આ ત્રણે પ્રત્યયો તદ્ધિતનાં છે. વત્ અને તસિ ના સાહચર્યથી
આમ્ પાણ તદ્ધિતનો જ લેવો. (પરંતુ ષષ્ઠી બ. વ. નો આમ્ નથી)
સ્યાદેરિવે (૭-૧-૫૨) થી વત્ પ્રત્યય થતાં મુનિવદ્ વૃત્તમ્ થાય છે.
યશ્ચોરસઃ (૬-૩-૨૧૨) થી તસિ (તસ્) પ્રત્યય થવાથી ઉરસ્તઃ
થાય છે.

કિંત્યાદ્યે.... (૭-૩-૮) થી આમ્ પ્રત્યય થતા ઉચ્ચૈસ્તરામ્ થાય છે.

સૂત્ર :-

ક્ત્વાતુમમ્ (૧-૧-૩૫)

અર્થ :- ક્ત્વા, તુમ્ અને અમ્ પ્રત્યયાન્ત અવ્યય થાય છે.

વિવેચન:- ક્ત્વા ચ તુમ્ ચ અમ્ ચ एतेषां समाहारः इति क्त्वातुमम् (સમા. ૬) કૃ + ત્વા “પ્રાકાલે” (૫-૪-૪૭) થી કૃત્વા, “ક્રિયાયાં ક્રિયા.” (૫-૩-૧૩) થી તુમ્, કૃ + તુમ્ “નામિનોગુણો.” થી ગુણ થવાથી કર્તુમ્, યાવત્ + જીવ “યાવતોવિન્દજીવઃ” (૫-૪-૫૫) થી અમ્ (ણમ્) યાવજીવમ્ ॥ આ સૂત્રથી અવ્યય સંજ્ઞા થવાથી વિભક્તિનો ‘અવ્યયસ્ય’ (૩-૨-૭) લોપ થયો છે.

આ ત્રણેય પ્રત્યયો કૃદન્તના (કૃત) પ્રત્યયો છે. ક્ત્વા અને તુમ્ના સાહચર્યથી અમ્ પાણ કૃદન્તનો જ ગ્રહણ કરવો. (દ્વિતીયા એક.વ.નો અમ્ નથી)

પ્રશ્ન- (૧-૧-૩૪) ઉપરના સૂત્રમાં પાણ પ્રત્યયો જ છે. અને આ સૂત્રમાં પાણ પ્રત્યયો છે તો બન્ને સૂત્રો ભેગા ન કરતાં જુદા કેમ કર્યા ?

ઉત્તર- (૧-૧-૩૪) માં સૂત્રમાં બતાવેલા પ્રત્યયો તદ્વિતનાં છે. અને આ સૂત્રમાં કહેલા પ્રત્યયો કૃદન્તના હોવાથી સૂત્ર જુદુ કર્યું છે.

સૂત્ર:-

ગતિઃ (૧-૧-૩૬)

અર્થ :- ગતિ સંજ્ઞક શબ્દો અવ્યય થાય છે.

વિવેચન:- અદઃકૃત્ય અહીં અગ્રહાનુપદેશે. (૩-૧-૫) થી અદસ્ ને ગતિ સંજ્ઞા થવાથી, આ સૂત્રથી અવ્યય સંજ્ઞા થવાથી, અતઃકૃ-કમિ. (૨-૩-૫) થી ર નો સ્ ન થયો. યર્યાઘનુ. (૩-૧-૨) થી જીવિકોપ. (૩-૧-૧૭) સુધીના સૂત્રો ગતિ સંજ્ઞા કરે છે. ગતિ સંજ્ઞા રૂઢ્યર્થક નામ છે. વ્યુત્પત્તિ વાચક નથી.

સૂત્ર :-

અપ્રયોગીત્ (૧-૧-૩૭)

અર્થ :- આ વ્યાકરણ શાસ્ત્રમાં પ્રયોગમાં જે ન દેખાય તેની **ઇત્** સંજ્ઞા થાય છે.

વિવેચન : જ વિદ્યતે પ્રયોગે યદ્ તત્ અપ્રયોગિ(બહુઃ)

एति-गच्छति इति “क्विप् ” (५-१-१४८) थी क्विप् प्रत्यय
 थाय છે. તે = इत्, आ इत् संज्ञा व्युत्पत्तिवाचक હોવાથી અન્વયક
 છે. રૂઢ્યર્થક નથી.

આ વ્યાકરણ શાસ્ત્રમાં ઉપદેશાતો (કહેવાતો) વાર્ણકે વાર્ણસમુદાય જે
 પ્રયોગમાં ન દેખાતો હોય તો તે इत् કહેવાય છે. ભલે તે પ્રયોગમાં
 ન દેખાતો હોવા છતાં પોતાનું કાર્ય કરતો જાય છે.

-एधते અહીં एधि + शक् एधि માં इ અને शक् માં श્ અને व् ઈત્
 સંજ્ઞાવાળા છે. એટલે પ્રયોગમાં દેખાતા નથી. एधि ધાતુમાં રહેલો
 इइत् હોવાથી આત્મનેપદ થાય છે. ‘શ્ અને વ્’ इत् નું આ પ્રયોગમાં
 કંઈ ફળ નથી. પણ આગળ જણાવાશે.

-यजते - અહીં यजीङ् ધાતુ છે. તેમાં ई - અનુસ્વાર અને इ इत्
 સંજ્ઞક છે. इ इत् હોવાથી આત્મનેપદી થયેલ છે.

-चित्रीयते અહીં चित्रङ् “नमोवरिव....” (૩-૪-૩૭) થી क्यन्,
 “क्यन्ति” (૪-૩-૧૧૨) થી ई થવાથી ચિત્રીયતે બને છે. અહીં
 क्यन् પ્રત્યય લગાડતાં પરસ્મૈપદ થાય છે. પણ चित्रङ् માં इ इत्
 થવાથી આત્મનેપદ થયું છે.

सूत्र : अनन्तः पञ्चम्याः प्रत्ययः (१-१-३८)

अर्थ : अन्त शब्दથી નિર્દેષ કરેલો ન હોય અને જેનું પંચમી વિભક્તિથી
 વિધાન કરાયું હોય તેને પ્રત્યય સંજ્ઞા થાય છે.

અને ‘परः’ (૭-૪-૧૧૮) પરિભાષાથી પ્રત્યય પ્રકૃતિની પાછળ જ
 આવે છે.

विवेचनः न अन्तः इति अनन्तः (नञ-त.)

वृक्षः-અહીં “नाम्नः प्रथमैक....” (૨-૨-૩૧) આ સૂત્રમાં
 ‘नाम्नः’ પંચમી થી નામ થકી પ્રથમા થાય એમ કહ્યું છે. તેથી
 પ્રથમામાં જે સિ આદિ છે તેને પ્રત્યય કહેવાય. તેથી वृक्ष + स् (सि)
 પ્રકૃતિની પાછળ स् આવ્યો वृक्षः ।

अनन्तः- સૂત્રમાં “अनन्त” નું ગ્રહણ હોવાથી “उदितः स्वराब्जो

ઠન્તઃ " (૪-૪-૯૮) સ્વરાચ્છૌ (૧-૪-૬૫) તથા ઋદુદિતઃ (૧-૪-૭૦) સૂત્રોમાં જે વૃ નું વિધાન કર્યું છે. તે પંચમી વિભક્તિથી વિધાન કરાયેલું હોવા છતાં પાણ અન્ત શબ્દના ઉચ્ચારણ પૂર્વકનું વિધાન હોવાથી તે આગમ થશે. પાણ પ્રત્યય થશે નહીં. અને આગમ હોવાથી પ્રકૃતિની સાથે જ બેસી જાય છે. પ્રકૃતિમાં જ સમાઈ જાય છે.

જે અન્તનો નિષેધ ન કર્યો હોય તો આગમ પાણ પ્રત્યય થઈ જાત અને તે પ્રકૃતિની પાછળ આવત.

સૂત્ર : **ડત્યતુ સંખ્યાવત્ (૧-૧-૩૯)**

અર્થ : ડતિ અને અતુ પ્રત્યયાન્ત શબ્દો સંખ્યાવત્ (સંખ્યા જેવા) થાય છે. અર્થાત્ સંખ્યાના કાર્યને ભજનાર થાય છે.

વિવેચન : ડતિશ્ચ અતુશ્ચ એતયોઃ સમાહારઃ ડત્યતુ (સમા.દ્.) સંખ્યા ઇવ ઇતિ સંખ્યાવત્ । સૂત્રમાં ડતિ અને અતુ પ્રત્યયનું ગ્રહણ છે. પરંતુ "પ્રત્યયગ્રહણે તદન્તગ્રહણમ્" એ પરિભાષાથી ડત્યન્ત અને અત્વન્ત જે હોયતે સંખ્યાવત્ થાય.

(૧) કતિકઃ - કિમ્ શબ્દને 'યત્તત્કિમઃ....' (૭-૧-૧૫૦) થી ડતિ પ્રત્યય, "ડિત્યન્ત્યસ્વરાદેઃ" (૨-૧-૧૧૪) અન્ત્ય સ્વરાદિનો લોપ, આ સૂત્રથી કતિ સંખ્યાવત્ થવાથી કતિભિઃ ક્રીતઃ "સંખ્યાવતે...." (૬-૪-૧૩૦) થી ક લાગતાં કતિકઃ થયું.

(૨) યાવત્કઃ અહીં પાણ યદ્ ને યત્તદેતદો... (૭-૧-૧૪૯) થી ડાવતુ... પ્રત્યય, ઉપર મુજબ ડિત્યન્ત્ય (૨-૧-૧૧૪) થી અન્ત્ય સ્વરાદિનો લોપ થવાથી યાવત્, આ સૂત્રથી સંખ્યાવત્ થવાથી (૬-૪-૧૩૦) થી ક લાગ્યો તેથી યાવત્કઃ થયું.

સૂત્ર :- **બહુગણં ભેદે (૧-૧-૪૦)**

અર્થ : ભેદ વૃત્તિવાળા બહુ અને ગણ શબ્દ સંખ્યાવત્ થાય છે.

વિવેચન : બહુશ્ચ ગણશ્ચ એતયોઃ સમાહારઃ ઇતિ બહુગણમ્ (સમા. દ્.)

અહીં બહુ અને ગણ શબ્દ ભેદ અર્થમાં એટલે બીજા કરતાં ભિન્ન

જાણાતા હોય ત્યારે તે સંખ્યા કાર્યને ભજનારા થાય છે. અને સંખ્યાવાચી થવાથી ઉપર પ્રમાણે ક પ્રત્યય લાગ્યો તેથી બહુવકઃ અને ગણકઃ થયું.

બીજા કરતાં ભિન્ન એવો ભેદ અર્થ ન જાણાતો હોય પણ સામાન્યથી મોટો સમુદાય- વૈપુલ્ય અને સંઘ અર્થ જાણાતો હોય ત્યારે સંખ્યાવત્ સંજ્ઞા થતી નથી.

સૂત્ર :-

કસમાસેઽધ્યર્થઃ (૧-૧-૪૧)

અર્થ :- ક અને સમાસ કરવાનો હોય ત્યારે અધ્યર્થ શબ્દ સંખ્યાવત્ થાય.

વિવેચન : કશ્ચ સમાસશ્ચ एतयो समाहारः तस्मिन् (સમા. ઢ.)

અધ્યર્થકમ્ - અહીં ક્રીતમ્ અર્થમાં 'મૂલ્યૈઃ ક્રીતે (૬-૪-૧૫૦) થી સંખ્યાઙતેઃ (૬-૪-૧૩૦) થી સંખ્યાવાચકમાં ક પ્રત્યય થયો.

અધ્યર્થશૂર્પમ્ - અધ્યર્થેન શૂર્પેણ ક્રીતમ્ = અહીં ક્રીત અર્થમાં (૬-૪-૧૫૦) થી તદ્વિત પ્રત્યય આવે છે. અને સંખ્યા વાચક હોવાના કારણે (૬-૪-૧૩૦) થી ક આવે. અને તદ્વિતના વિષયમાં "સંખ્યા સમાહારે ચ." (૩-૧-૮૯) થી દ્વિગુ સમાસ થયો. દ્વિગુ સમાસ થવાથી તદ્વિત પ્રત્યયનો અનામ્ન્ય દ્વિઃ પ્લુપ્ (૬-૪-૧૪૧) થી લોપ થયો. તેથી અધ્યર્થશૂર્પમ્ થયું.

સૂત્ર :-

અર્થપૂર્વપદઃ પૂરણઃ (૧-૧-૪૨)

અર્થ :- અર્થ પૂર્વ પદમાં હોય એવું પૂરાણ પ્રત્યયાન્ત નામ ક પ્રત્યય અને સમાસ કરવાનો હોય ત્યારે સંખ્યા જેવું થાય છે.

વિવેચનઃ પૂર્વ ચ તદ્ પદં ચ પૂર્વપદમ્ (કર્મ.) અર્થમ્ પૂર્વપદં યસ્મિન્ સઃ ઇતિ અર્થપૂર્વપદઃ (બહુ.) ઉદા. - અર્થપદ્મમેન ક્રીતમ્ ઇતિ અર્થપદ્મકમ્ અહીં સંખ્યાવત્ થવાથી ઉપરની જેમ ક પ્રત્યય થયો.

અર્થપદ્મશૂર્પમ્ - અર્થપદ્મમેન શૂર્પેણ ક્રીતમ્ અહીં પણ સંખ્યાવત્ થવાથી ઉપર પ્રમાણે ક પ્રત્યય થયો અને દ્વિગુ સમાસ થવાથી ક પ્રત્યયનો લોપ થયો છે.

इत्याचार्यश्री हेमचन्द्रविरचितायां सिद्धहेमचन्द्रा-
भिधान स्वोपज्ञ शब्दानुशासन लघुवृत्तौ

प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमपादः

समाप्तः (१-१)

हरिरिव बलिबन्धकरस्त्रिशक्तियुक्तः पिनाकपाणिरिव ।

कमलाश्रयश्च विधिरिव जयति श्रीमूलराजनृपः ॥

વિષ્ણુની જેમ બલીને બાંધનાર, શંકરનીજેમ ત્રાણ શક્તિથી યુક્ત અને
બ્રહ્માની જેમ કમલના આશ્રયવાળા શ્રી મૂલરાજ રાજ જય પામે છે.

॥ इति प्रथमपादः समाप्तः ॥

દ્વિતીય: પાદ:

સ્વર સન્ધિ ૧૮૬ છે.

સૂત્ર :-

સમાનાનાં તેન દીર્ઘ : (૧-૨-૧)

અર્થ : સમાનનો (સ્વરનો) તેનાથી પરમાં આવેલા સમાન (સ્વર) ની સાથે દીર્ઘ થાય છે.

દઠ્ઠ + અગ્રમ્ = દઠ્ઠાગ્રમ્, દધિ + ઇદમ્ = દધીદમ્, નદી + ઇન્દ્રઃ = નદીન્દ્રઃ

આ સૂત્ર ૨૦ રીતે સંધિ કરે છે. દા. ત. (૧) અ + અ = આ (૨) અ + આ = આ (૩) આ + અ = આ (૪) આ + આ = આ એ જ રીતે ઇ વર્ણની ૪, ઉ વર્ણની ૪, ઋ વર્ણની ૪ અને લૃ વર્ણની ૪ = કુલ ૨૦.

વિવેચન : પ્રશ્ન : અહીં દીર્ઘ કરવાનું કાર્ય સજાતીય સાથે જ થાય છે. તો પછી સમાનાનાં તેન ના બદલે 'સમાનાનાં સ્વેન દીર્ઘઃ' કરવાથી પણ થઈ જાત અને " ઇવણદિસ્સ્વે" સૂત્રમાં અસ્વે લખવાની પણ જરૂર ના પડત એ પણ એક ફાયદો થાત.

ઉત્તર :- જો સૂત્રમાં તેન ના બદલે સ્વેન લખ્યું હોત તો ઇ વર્ણ, ચ વર્ણ, ય્ અને શ્ એ તાલવ્ય હોવાથી સજાતીય ગણીને ઇ પછી ચ વર્ણ, ય્, શ્ માંથી કોઈ પણ વર્ણ આવે તો પણ દીર્ઘની પ્રાપ્તિ આવે દા.ત. દધિ + શીતમ્ આવા ઉદાહરણમાં પણ દીર્ઘ થવાની પ્રાપ્તિ આવી જાય. તેના નિવારણ માટે તેન કર્યું છે.

પ્રશ્ન :- 'સમાનાનાં' એ બહુવચન કેમ કર્યું છે ?

ઉત્તર :- બહુવચન વ્યાપ્તિ માટે છે. આ સૂત્રમાં બ. વ.નું ફલ નથી પણ નીચેના સૂત્રમાં અનુવૃત્તિ લઈ જવા માટે બ. વ. કર્યું છે. એ વિશેષતા નીચેના સૂત્રમાં જણાવાશે.

સૂત્ર :-

ઋલૃતિ હસ્વો વા (૧-૨-૨)

અર્થ :- ક્ર કાર અને લૃ કાર પર આવે છતે (પૂર્વમાં રહેલા) સમાન હ્રસ્વ વિકલ્પે થાય છે.

સમાસ: ક્રશ્ચ લૃશ્ચ એતયોઃ સમાહારઃ ઇતિ ક્રલૃત્ તસ્મિન્ (સમા. ૬.)

બાલ + ક્રશ્ય: અથવા બાલા + ક્રશ્ય: = બાલ ક્રશ્ય: પક્ષે
“અવર્ણસ્યે” (૧-૨-૬) થી બાલશ્ય:

વિવેચન:- ઉપરના સૂત્રમાં બહુવચન વ્યાપ્ત્યર્થમ્ = બહુવચન વ્યાપ્તિ માટે છે એમ કહ્યું. તેથી ‘પરમપિ બાધિત્વા પ્રથમં હ્રસ્વો ભવતિ’ એટલે કે પર સૂત્રનો બાધ કરીને આ સૂત્ર પહેલું લાગે. જે બહુ. વ. ન કર્યું હોત તો સ્પર્શ પરમ્’ એ ન્યાયથી અવર્ણસ્યે (૧-૨-૬) સૂત્ર પર હોવાથી પહેલાં લાગી જાય, અને (૧-૨-૬) એ સૂત્ર વિકલ્પ સૂત્ર નહીં હોવાથી આ સૂત્ર તો લાગત જ નહીં. જેથી બાલક્રશ્ય: વગેરે ઈષ્ટ પ્રયોગો થઈ શકત નહીં. તેથી બહુવચનની શક્તિથી પર સૂત્રનો બાધ કરીને આ સૂત્ર પહેલાં લાગ્યું. જેથી બાલક્રશ્ય: વગેરે પ્રયોગો સિદ્ધ થયાં. અને વિકલ્પ પક્ષમાં અવર્ણસ્યે (૧-૨-૬) સૂત્ર પાણ લાગી શક્યું.

પ્રશ્ન : સમાન સ્વરો ૧૦ છે. તેમાં પાંચ તો હ્રસ્વ છે. તેની પછી ક્ર કાર અને લૃ કાર આવે તો શું કરવું ?

જવાબ: હ્રસ્વસ્યાપિ હ્રસ્વ: = હ્રસ્વ નો પાણ હ્રસ્વ કરવાથી, ફરીથી બીજા કોઈ સૂત્રથી સંધિ ન થાય. તે સ્વરૂપ કાયમ રહે.

આ સૂત્ર ૨૦ રીતે કાર્ય કરે છે ૧૦ સમાન સ્વર પછી ક્ર આવે અને ૧૦ સમાન સ્વર પછી લૃ આવવાથી કુલ ૨૦.

સૂત્ર : લૃત્ રૃ-લૃ ક્રલૃભ્યાં વા (૧-૨-૩)

અર્થ : લૃ નો પર રહેલાં ક્ર અને લૃ ની સાથે અનુક્રમે વિજ્ઞતીયરૃ અને વિજ્ઞતીય લૃ વિકલ્પે થાય છે.

સમાસ: રૃશ્ચ લૃશ્ચ ઇતિ રૃલૃ (ઈત. ૬.), ક્રશ્ચ લૃશ્ચ ઇતિ ક્રલૃ તાભ્યામ્ (ઈત. ૬.)
આ સૂત્ર બે રીતે સંધિ કરે છે. (૧) લૃ + ક્ર = રૃ (૨) લૃ + લૃ = લૃ

સૂત્ર :

. ઋતો વા તૌ ચ (૧-૨-૪)

અર્થ :

(૧) ઋતોવા એટલે ઋ નો પર રહેલાં ઋ અને લૃ ની સાથે અનુક્રમે વિચિત્ર રૃ અને લૃ વિકલ્પે થાયછે. અને

(૨) તૌ ચ વા એટલે ઋ નો પર રહેલા ઋ અને લૃ ની સાથે અનુક્રમે સામાન્ય ઋ અને લૃ વિકલ્પે થાય છે.

સૂત્રમાં વા વચ્ચે લખ્યો છે તેથી ડમરુકમણિ ન્યાયથી બન્ને બાબુ લીધો છે. ઋતોવા બે રીતે લાગે છે. અને તૌ ચ પણ બે રીતે લાગે છે. કુલ ૪ રીતે આ સૂત્ર લાગે છે.

સૂત્ર :

ઋસ્તયોઃ (૧-૨-૫)

અર્થ :

તે બેનો એટલે કે પૂર્વ સૂત્રમાં (૧-૨-૩ અને ૧-૨-૪) કહેલા લૃ અને ઋ નો અનુક્રમે ઋ અને લૃ ની સાથે દીર્ઘ ઋ થાય છે.

આ સૂત્ર બે રીતે લાગે છે.

હવે અહીં ઋ કાર લૃ કારના સંયોગમાં ૧-૨-૧ થી માંડી ૧-૨-૫ સૂત્રથી થતી સંધિઓ.

સ્થાન નિમિત્ત કાર્ય		ઉદાહરણ	સૂત્રનં
(૧) ઋ + ઋ	ઋ (દીર્ઘ)	પિતૃ + ઋષભઃ = પિતૃષભઃ	૧-૨-૧
(૨) ઋ + ઋ	ઋઋ	પિતૃ + ઋષભઃ = પિતૃઋષભઃ	૧-૨-૨
(૩) ઋ + ઋ	રૃ(વિચિત્ર)	પિતૃ + ઋષભઃ = પિતૃરૃષભઃ	૧-૨-૪/૧
(૪) ઋ + ઋ	ઋ (સામાન્ય)	પિતૃ + ઋષભઃ પિતૃષભઃ	૧-૨-૪/૨
(૫) ઋ + લૃ	ઋલૃ	પિતૃ + લૃકારઃ પિતૃલૃકારઃ	૧-૨-૨
(૬) ઋ + લૃ	લૃ (વિચિત્ર)	પિતૃ+લૃકારઃ= પિત્લૃકારઃ	૧-૨-૪/૧
(૭) ઋ + લૃ	લૃ (સામાન્ય)	પિતૃ +લૃકારઃ = પિત્લૃકારઃ	૧-૨-૪/૨
(૮) ઋ + લૃ	ઋ(દીર્ઘ)	પિતૃ +લૃકારઃ = પિતૃકારઃ	૧-૨-૫
(૯) લૃ + ઋ	લૃ-ઋ	લૃ + ઋષભઃ- લૃઋષભઃ	૧-૨-૨
(૧૦) લૃ + ઋ	રૃ (વિચિત્ર)	લૃ+ ઋષભઃ = રૃષભઃ	૧-૨-૩
(૧૧) લૃ + ઋ	ઋ (દીર્ઘ)	લૃ + ઋષભઃ = ઋષભઃ	૧-૨-૫
(૧૨) લૃ + લૃ	લૃ(દીર્ઘ)	લૃ + લૃકારઃ = લૃકારઃ	૧-૨-૧

(૧૩) લૃ + લૃ	લૃલૃ	લૃ + લૃકાર: =	લૃલૃકાર:	૧-૨-૨
(૧૪) લૃ + લૃ	લૃ(વિચિત્ર)	લૃ + લૃકાર: =	લૃકાર:	૧-૨-૩

સૂત્ર : **અવર્ણસ્યેવર્ણાદિનૈદોદરલ્ (૧-૨-૬)**

અર્થ : અ વર્ણનો ઇ વર્ણ, ઊ વર્ણ, ઋ વર્ણ અને લૃ વર્ણની સાથે અનુક્રમે એ, ઓ, અર અને અલ્ થાય છે.

સૂત્રનો સમાસ ઇ વર્ણ: આદૌ યસ્મિન્ તદ્ - ઇવર્ણાદિ તેન (બહુ.)

એચ્ચ ઓચ્ચ અરચ અલ્ ચ એતેષાં સમાહાર: દોદરલ્ (સમા. ૬.)

વિવેચન: આ સૂત્રમાં ત્રણ ન્યાય લાગે છે.

(૧) “વર્ણગ્રહણે સજાતીયગ્રહણમ્” = જ્યાં વર્ણનું ગ્રહણ હોય ત્યાં તેના સજાતીય ભેદ લેવાં.

(૨) “સમસંખ્યાકાનાં યથાસંખ્ય નિર્દેશ:”:- ઇવર્ણાદિ ચાર છે. અને થનાર કાર્ય પાણ ચાર છે માટે અનુક્રમે લેવા. એટલે અ વર્ણનો ઇ વર્ણ સાથે એ થાય. અને અ વર્ણનો ઊ વર્ણની સાથે ઓ થાય. અ વર્ણનો ઋ વર્ણની સાથે અર થાય. અને અ વર્ણનો લૃ વર્ણની સાથે અલ્ થાય.

(૩) તકારગ્રહણમ્ તાવન્માત્રાર્થમ્ - જેમ કે એત્ લખવાથી ‘એ’ નું જ ગ્રહણ થાય. અને ઓત્ લખવાથી ઓ જ ગ્રહણ થાય.

આ સૂત્ર ૧૬ સ્થાને (રીતે) લાગે છે. તે આ રીતે—

(૧) અ + ઇ = એ, (૨) અ + ઈ = એ તેવી જ રીતે

(૨) આ + ઇ = એ (૪) આ + ઈ = એ

અ વર્ણ + ઊ વર્ણ = ઓ ૪ રીતે

અ વર્ણ + ઋ વર્ણ = અર ”

અ વર્ણ + લૃ વર્ણ = અલ્ ”

(૧) દેવ + ઇન્દ્ર: = દેવેન્દ્ર:

(૨) તવ + ઈહા = તવેહા

(૧) તવ+ઉદકમ્ = તવોદકમ્

(૨) તવ + ઝઠા = તવોઠા

(૩) માલા + ઇયમ્ = માલેયમ્	(૩) સા + ઉદકમ્ = સોદકમ્
(૪) સા + ઈક્ષતે = સેક્ષતે	(૪) સા + ઝઢા = સોઢા
(૧) તવ + ઋષિઃ = તવર્ષિઃ	(૧) તવ + લૃકાર = તવલ્કારઃ
(૨) તવ + ઋકારઃ = તવર્કારઃ	(૨) તવ + લૃકાર = તવલ્કારઃ
(૩) મહા + ઋષિઃ = મહર્ષિઃ	(૩) સા + લૃકારઃ = સલ્કારઃ
(૪) સા + ઋકાર + = સર્કારઃ	(૪) સા + લૃકારઃ = સલ્કારઃ

સૂત્ર : ઋણે પ્રદશાર્ણવસનકમ્બલવત્સરવત્સતરસ્યાર્ (૧-૨-૭)

અર્થ : પ્ર વગેરેમાં રહેલા અ વાર્ણનો (અ નો) ઋણ નો ઋ પર આવતાં તે ઋ ની સાથે આર થાય છે.

સૂત્રનો સમાસ: પ્રથમ દશ ચ ઋણશ્ચ વસનશ્ચ કમ્બલશ્ચ વત્સરશ્ચ વત્સતરશ્ચ એતેષાં
સમાહાર: इति प्रदशार्णवसनकम्बलवत्सरवत्सतरम् तस्य
(સમા.૬.)

વિવેચન: આ સૂત્ર “અવર્ણસ્યે.” (૧-૨-૬) નો અપવાદ છે. તેનાથી અર્
ની પ્રાપ્તિ હતી તેનો નિષેધ કરીને આર કર્યો છે.

આ સૂત્ર એક જ રીતે લાગે છે. પ્ર + ઋણમ્ = પ્રાર્ણમ્ વગેરે
સમાનાનાં. બ. વ. ની વ્યાપ્તિ અહીં પણ લાગે.

સૂત્ર- ઋતે તૃતીયાસમાસે (૧-૨-૮)

અર્થ- અ વાર્ણનો પર આવેલા ઋત ના ઋ ની સાથે તૃતીયા સમાસ હોય તો
આર થાય છે.

સૂત્રનો સમાસ- તૃતીયાયા: સમાસ: તૃતીયાસમાસ: તસ્મિન્ (૫. તત્પુ.)

આ સૂત્ર બે સ્થાને લાગે - અ + ઋત, આ + ઋત.

(૧) શીતેન ઋતઃ = શીતાર્તઃ (૨) ક્ષુધયા ઋતઃ = ક્ષુધાર્તઃ

આ સૂત્ર ‘અવર્ણસ્યે.’ (૧-૨-૬) નો અપવાદ છે. એકલી તૃતીયા

હોય અને સમાસ ન હોય તો આ સૂત્ર લાગે નહીં. દા. ત. દુઃખેન ક્રતઃ
= દુઃખેનર્તઃ સમાસ ન હોવાથી અવર્ણસ્યે... (૧-૨-૬) થી અર
થયો.

સમાસ હોય પણ તૃતીયા સમાસ ન હોય તો પણ આ સૂત્ર લાગે નહીં.
દા. ત. પરમશ્વાસૌ ક્રતશ્ચ = પરમર્તઃ (કર્મ.) તૃતીયા સમાસ ન
હોવાથી 'અવર્ણસ્યે...' (૧-૨-૬) થી અર થયો.

સમાનાનાં. બ. વ. ની વ્યાપ્તિ અહીં પણ લાગે.

સૂત્ર:- ક્રત્યારુપસર્ગસ્ય (૧-૨-૯) (ક્રતિ + આર + ઉપસર્ગસ્ય)

અર્થ :- ઉપસર્ગમાં રહેલા અ વર્ણનો પર રહેલાં ક્ર કારાદિ ધાતુના ક્રની સાથે
આર થાય છે. આ સૂત્ર બે સ્થાને લાગે છે. અ+ક્ર = આર, આ +
ક્ર = આર.

પ્ર + ક્રચ્છતિ = પ્રાચ્છતિ, પરા + ક્રચ્છતિ = પરાચ્છતિ.

વિવેચન:- પ્રશ્ન :- સૂત્રમાં ક્રતિ ના ગ્રહણથી ધાતુ કેવી રીતે ગ્રહણ કર્યો ?

ઉત્તર- ઉપસર્ગ સંજ્ઞા ધાતુના સંબંધમાં આવે ત્યારે જ થાય છે. એટલે
અહીં ઉપસર્ગના ગ્રહણથી ધાતુનું ગ્રહણ થઈ જાય. તેથી ક્ર કારાદિ
ધાતુ લીધા છે.

પ્રશ્ન :- આરિતિ અનુવર્તમાનેપિ પુનઃ આર ગ્રહણમ્ કિમર્થમ્?
ઉપરના સૂત્રથી આર ની અનુવૃત્તિ આવતી હોવા છતાં આ સૂત્રમાં
ફરી આર ગ્રહણ કેમ કર્યું છે ?

ઉત્તર- “ક્રલૃતિ હ્રસ્વો વા” इत्यस्य व्याप्तिबाधनार्थम् अतः आरेव
स्यात् ” પુનઃ આર ગ્રહણ કરીને એમ જાણાવે છે કે (૧-૨-૨)
સૂત્રથી સમાનાનાં. ના બહુ. વ. ની વ્યાપ્તિ જે અહીં લાગતી હતી.
તેથી પહેલાં તેકાર્ય (૧-૨-૨ નું હ્રસ્વ કાર્ય થતું હતું તે) હ્રસ્વ ન થતાં
આર જ થશે. આ સૂત્ર (૧-૨-૬) નો અપવાદ છે.

સૂત્ર :-

નામ્નિ વા (૧-૨-૧૦)

અર્થ :- ઉપસર્ગમાં રહેલા અ વર્ણનો પર રહેલાં ક્ર કારાદિ નામધાતુના ક્રની

સાથે વિકલ્પે આર્ થાય છે.

આ સૂત્ર બે રીતે લાગે છે અ + ઋ, આ + ઋ = આર્.

પ્ર + ઋષભીયતિ = પ્રાર્ષભીયતિ, પ્રર્ષભીયતિ, પરા + ઋષભીયતિ = પરાર્ષભીયતિ, પરર્ષભીયતિ.

વિવેચન: આ સૂત્ર (૧-૨-૯) નો અપવાદ છે. ત્યાં નિત્ય આર્ થતો હતો, અહીં વિકલ્પે કર્યો. અને વિકલ્પ પક્ષમાં 'અવર્ણસ્યે....' (૧-૨-૬) થી અર્ થાય.

અહીં 'નામ્નિ' એ ઋ કારાદિ ધાતુનું વિશેષણ છે. એટલે નામ છે અવયવ જેનો એવો ઋ કારાદિ ધાતુ એટલે નામધાતુ લેવાય છે.

સૂત્ર : **લૃત્યાલ્ વા (૧-૨-૧૧)(લૃતિ આલ્ વા)**

અર્થ : ઉપસર્ગના અ વાર્ણનો લૃ કારાદિ નામ ધાતુ પર આવતાં તે લૃ ની સાથે આલ્ વિકલ્પે થાય.

આ સૂત્ર બે જગ્યાએ લાગે છે. અ + લૃ, આ + લૃ = આલ્.

ઉપ + લૃત્કારીયતિ = ઉપાલ્કારીયતિ, ઉપલ્કારીયતિ, પરા + લૃત્કારીયતિ = પરાલ્કારીયતિ, પરલ્કારીયતિ. પક્ષે અવર્ણસ્યે. (૧-૨-૬) થી અલ્ થયો.

સૂત્ર **ऐदौत् सन्ध्यक्षरैः (૧-૨-૧૨)**

અર્થ : અ વાર્ણનો પર રહેલા સન્ધ્યક્ષરની સાથે ऐ અને औ થાય છે.

સૂત્રનો સમાસ ऐच्च औच्च एतयोः समाहारः ऐदौत् (સમા,દ્.) 'સન્ધ્યક્ષર' સંજ્ઞા હોવાથી વિગ્રહ થાય નહીં. આ સૂત્ર ૮ જગ્યાએ લાગે છે.

(૧) તવ + एषा = तवैषा (૧) તવ + ओदनः = तवौदनः

(૨) खट्वा + एषा = खट्वैषा (૨) माला + ओदनः = मालौदनः

(૩) तव + ऐन्द्री = तवैन्द्री (૩) तव + औपगवः = तवौपगवः

(૪) सा + ऐन्द्री = सैन्द्री (૪) सा + औपगवः = सौपगवः

વિવેચન:- પ્રશ્ન = અહીં ઉપરથી ચાલી આવતી ઉપસર્ગની અનુવૃત્તિ કેવી રીતે અટકી ગઈ ?

ઉત્તર:- સૂત્રમાં આપેલા બહુવચનથી અંથવા તો સૂત્રના સામર્થ્યથી જ અટકી જાય છે. સૂત્રમાં આપેલ સન્ધ્યક્ષરૈઃ પ્રયોગમાં સન્ધ્યક્ષર + એસ્ = સન્ધ્યક્ષરૈઃ બન્યું છે. તે આ સૂત્રથી જ બન્યું છે. એટલે ઉપસર્ગનો જ અ વાર્ગ લેવો એવું નથી. એમ આ પ્રયોગ જ જણાવે છે. જે ઉપસર્ગના અ વાર્ગ પછી જ એ આવે એવું જ હોતતો સન્ધ્યક્ષરૈઃ પ્રયોગ જ ન થાત.

સૂત્ર

ऊटा (१-२-१३)

અર્થ-

અ વાર્ગનો પર રહેલા ऊट ના ऊ ની સાથે औ થાય છે.

આ સૂત્ર અવર્ણસ્યે... (૧-૨-૬) નો અપવાદ છે. આ સૂત્ર બે સ્થાને લાગે છે અ + ऊ અને આ + ऊ = औ.

અ + ऊ નું ઉદાહરણ-अवति इति विवप् = अव, 'अनुनासिके च....' (૪-૧-૧૦૮) થી अव ના व નો ऊ (ऊट), અ + ऊ = औ: (રક્ષણકરનાર)

आ + ऊ નું ઉદાહરણ-धौतः, धौतवान् અહીં धाव् + त, धाव् + तवत् (૪-૧-૧૦૮) થી धाव् ના व નો ऊ (ऊट) = धौतः, धौतवान् ।

સૂત્ર :

प्रस्यैषैष्योढोढ्यह स्वरेण (१-२-१४)

અર્થ :-

પ્ર માં રહેલા અ વાર્ગનો (અ નો) પરમાં રહેલા एष-एष्य-ऊढ-ऊढि-ऊहના સ્વરની સાથે ऐ અને औ થાય છે.

સૂત્રનો સમાસ: एषश्च एष्यश्च ऊढश्च ऊढिश्च ऊहश्च एतेषां समाहारः = एषैष्योढोढ्यहम् तस्मिन् (સમાદ્ર.) આ સૂત્ર બે જગ્યાએ લાગે છે. અ + ए અને અ + ऊ

प्र + एषः = प्रैषः, प्र + एष्यः = प्रैष्यः, प्र + ऊढः = प्रौढः प्र + ऊढिः = प्रौढिः, प्र + ऊहः = प्रौहः.

વિવેચન: પ્રશ્ન:- પ્ર પછી एष અને एष्य આવે તો 'ऐदौतः'. (૧-૨-૧૨) થી ऐ સિદ્ધ જ હતો, છતાં સૂત્રમાં एष અને एष्य નું અહાણ શા માટે કર્યું છે ?

ઉત્તર - (૧-૨-૧૨) સૂત્રનો અપવાદ 'उपसर्गस्या....' (૧-૨-

૧૮) સૂત્ર છે. તેમાં ઉપસર્ગના અ વર્ણનો એકરાદિ અને ઓકારાદિ ધાતુ પર આવતાં લોપ થઈ જાય છે. તો પ્રેષ અને પ્રેષ્ય એવા અનિષ્ઠ પ્રયોગ ન બને. માટે (૧-૨-૧૮) સૂત્રનો બાધ કરીને આ સૂત્ર લાગવાથી પ્રૈષઃ, પ્રૈષ્યઃ પ્રયોગ સિદ્ધ કર્યા છે.

પ્ર પછી ડઢ, ડઢિ, ડહ આવતાં 'અવર્ણસ્યે' (૧-૨-૬) થી ઓ ની પ્રાપ્તિ હતી, તેના અપવાદમાં આ સૂત્રથી ઓ કર્યો છે.

સૂત્ર : **સ્વૈસ્વૈર્યઃ ક્ષૌહિણ્યામ્ (૧-૨-૧૫)**

અર્થ : સ્વૈર, સ્વૈરી અને અક્ષૌહિણી માં રહેલા અ વર્ણનો તેના પછી આવતાં હ અને ડ ની સાથે ઐ અને ઔ થાય છે.

સૂત્રનો સમાસ: સ્વૈરશ્ચ સ્વૈરીચ અક્ષૌહિણી ચ એતેષામ્ સમાહારઃ તસ્યામ્ (સમા. ઢ.) અહીં વિગ્રહમાં સંમાહાર ઢન્ધ હોવાથી એક. વ. થાય. પરંતુ સૂત્રના સામર્થ્યથી હસ્વ નો અભાવ થયો છે. અને જે ઈતરેતર ઢન્ધ કરીએ તો બહુ. વ. થવું જોઈએ, પણ સૂત્રના સામર્થ્યથી બહુ. વ. ન થતાં સ્ત્રીલિંગ એક. વ. નો પ્રયોગ કર્યો છે.

આ સૂત્ર બે સ્થાનમાં લાગે છે. અ + ઈ અને અ + ડ

સ્વ + ઈરઃ = સ્વૈરઃ, સ્વ + ઈરિન્ = સ્વૈરી, અક્ષ + ડહિણી = અક્ષૌહિણી. અક્ષૌહિણી સેના = હાથી-૨૧૮૮૦, રથ - ૨૧૮૮૦, અશ્વ - ૬૫૬૪૦, પદાતિ - ૧૦૮૪૦૦, હોય છે.

આ સૂત્ર ૧-૨-૬ નો અપવાદ છે.

સૂત્ર : **અનિયોગે લુગેવે (૧-૨-૧૬)**

અર્થ : અનવધારણ (નિયમન નહીં) અર્થમાં વર્તમાન 'એવ' કાર પરમાં હોય તો પૂર્વના અ વર્ણનો લુક્ થાય છે.

સૂત્રનો સમાસ : જ નિયોગઃ યસ્ય સઃ અનિયોગઃ તસ્મિન્ (નજ. બહુ.)

આ સૂત્ર બે જગ્યાએ લાગે છે. અ + એ અને આ + એ.

હહ + એવ = હહેવ તિષ્ઠ = અહીં ઊભો રહે. (પરંતુ અહીં જ ઉભો રહે એવો જકાર (નિશ્ચય) નથી.)

અઘ + એવ = અઘેવ ગચ્છ = આજે જ. (પરંતુ આજે જ જ એવો

જ કાર (નિયમન) નથી) તથા + એવ = તથેવ કુરુ તે પ્રમાણે કર (પરંતુ તે જ પ્રમાણે એવા જ કાર પૂર્વક નથી.) નિયોગે તુ નિયોગ (અવધારણ) અર્થ હોય ત્યારે આ સૂત્ર ન લાગતાં એદૌત્ (૧-૨-૧૨) થી એ થાય.દા.ત. હ્ર + એવ = હ્રેવ તિષ્ઠ મા ગાઃ અહીં જ ઉભો રહે જઈશ નહીં.

સૂત્ર : વૌષ્ઠૌતૌ સમાસે (૧-૨-૧૭)

અર્થ :- ઓષ્ઠ અને ઓતુ પર આવતાં સમાસ હોય તો પૂર્વના અ વર્ણનો વિકલ્પે લુક્ થાય છે.

સૂત્રનો સમાસ : ઓષ્ઠશ્ચ ઓતુશ્ચ એતયોઃ સમાહારઃ તસ્મિન્ (સમા. દ્વ.)આ સૂત્ર બે જગ્યાએ લાગે છે. અ + ઓ, અને આ + ઓ

૧. દા. ત. બિમ્બમ્ હ્રવ ઓષ્ઠૌ યસ્યાઃ સા = બિમ્બોષ્ઠી, બિમ્બૌષ્ઠી અને સ્ત્રીલિંગમાં “નાસિકોદરૌષ્ઠ...” (૨-૪-૩૯) સૂત્રથી ડી પ્રત્યય વિકલ્પે થવાથી બિમ્બોષ્ઠા, બિમ્બૌષ્ઠા પાળ થાય છે.

૨. સ્થૂલશ્ચાસૌ ઓતુશ્ચ = સ્થૂલોતુઃ, સ્થૂલૌતુઃ

૩. આ (ઈષદ) ઓષ્ઠઃ અહીં આ નો લુક થયો. અને ન થાય ત્યારે ઓષ્ઠઃ

૪. સ્થૂલા ચાસૌ ઓતુશ્ચ = સ્થૂલોતુઃ, સ્થૂલૌતુઃ

સર્વ ઉદાહરણમાં વિકલ્પ પક્ષમાં : એદૌત્ (૧-૨-૧૨) થી ઓ થાય છે.

હે પુત્ર ઓષ્ઠં પશ્ય અહીં સમાસ ન હોવાથી પુત્ર ના અ નો લુક ન થયો, અને ‘એદૌત્’ (૧-૨-૧૨) થી ઓ થવાથી પુત્રૌષ્ઠં થયું છે.

સૂત્ર

ઓમાડિ (૧-૨-૧૮)

અર્થ ઓમ્ અને આડાદેશ પર આવતાં પૂર્વના અ વર્ણનો લુક્ થાય છે.

સૂત્રનો સમાસ : ઓમ્ ચ આડ્ ચ એતયોઃ સમાહારઃ તસ્મિન્ (સમા. દ્વ.)

આ સૂત્ર ચાર જગ્યાએ લાગે છે. અ + એ, અ + ઓ, આ + એ, આ + ઓ. અઘ + ઓમ્ = અઘોમ્-અ નો લુક થયો.

સા + ઓમ્ = સોમ્ - આ નો લુક થયો.

આ + ઇહિ. = એહિ, (આહાદેશ) - ઉપ + એહિ = ઉપેહિ, પરા + એહિ = પરેહિ

આ + ઊઠા = ઓઠા, (આંહાદેશ) - અઘ + ઓઠા, = અઘોઠા, સા + ઓઠા = સોઠા.

વિવેચન: પશ્ચ-સૂત્રમાં આહિ એટલે આહ પર છતાં અ વાર્ણનો લોપ કરવાનું કહ્યું છે. તો આહ પર છતાં અ વાર્ણનો લોપ કરવાની જરૂર નથી. કારણ કે લોપ કરો કે 'સમાનાનાં.' (૧-૨-૧) થી દીર્ઘ કરો બન્ને સરખું જ છે.

ઉત્તર- અહીં પ્રકરણ વશાત્ એકર અને ઓ કાર આવે ત્યારે અ વાર્ણનો લુક્ થાય એ અનુવૃત્તિ ચાલુ હોવાથી આ + હ કે ઊ મળીને એ કે ઓ થયેલો હોય તેવા આહ ના આદેશ રૂપ એ અને ઓ પર છતાં અ વાર્ણનો લુક્ થાય છે. એ જણાવવા માટે "આહિ" નું શ્રદ્ધા છે.

સૂત્ર:- **ઉપસર્ગસ્યાનિણેદોતિ (૧-૨-૧૯)**

અર્થ:- ઉપસર્ગ સંબંધી અ વાર્ણનો ઇળ્ અને એધ્ વર્જને એ કારાદિ અને ઓ કારાદિ ધાતુ પર છતાં લુક્ થાય છે.

સૂત્રનો સમાસ: ઇળ્ ચ એધ્ ચ એતયો: સમાહાર: ઇળેધ્ (સમા. દ્વ.) જ ઇળેધ્ = અનિળેધ્ (નઅ.ત.) અનિળેધ્ ચ એચ્ ઓચ્ એતેષાં સમાહાર: = અનિળેધેદોત્ તસ્મિન્ (સમા. દ્વ.) આ સૂત્ર એદોત્. (૧-૨-૧૨) નો અપવાદ છે.

આ સૂત્ર ચાર સ્થાને લાગે છે. અ+એ, આ+એ, અ+ઓ, આ+ઓ.

પ્ર+એલયતિ=પ્રેલયતિ, પરા+એલયતિ=પરેલયતિ

પ્ર+ઓષતિ=પ્રોષતિ, પરા+ઓષતિ=પરોષતિ

ઇળ્ અને એધ્ પર આવતાં અ વાર્ણનો લુક્ ન થાય, તેથી

ઉપ+એતિ=ઉપૈતિ, પરા+એતિ=પરૈતિ, પ્ર+એધતે=પ્રૈધતે,

પરા+એધતે=પરૈધતે.

વિવેચન: પ્રશ્ન- આ સૂત્રમાં એકારાદિ અને ઓ કારાદિ ધાતુ પર આવતાં અ વાર્ણનો લુક્ કરવાનો હોવાથી ઈળ્ ધાતુ એ કારાદિ નથી તેથી તેમાં પ્રાપ્તિ જ ન હતી છતાં વર્જન શા માટે કર્યું છે?

ઉત્તર- સાધનિકા કર્યા પછી પાણ જે ધાતુ એ કારાદિ અને ઓ કારાદિ થતાં હોયતો પાણ આ સૂત્ર લાગે છે. દા. ત. પરા+ઓષતિ અહીં ઉષ્ ધાતુ છે. પાણ સાધનિકા કર્યા પછી 'ઓષતિ' એટલે ઓ કારાદિ થવાથી અ વાર્ણનો લુક્ થયો.

અહીં સૂત્રમાં 'એદોતિ' એટલે એ કારાદિ અને ઓ કારાદિ ધાતુ જે લેવાં એવું જાણાવ્યું નથી, છતાં ઉપસર્ગના અ વાર્ણનો લોપ કરવાનું કહ્યું છે. તેથી અર્થાપત્તિથી જ ધાતુનું ગ્રહણ નક્કી થઈ જાય છે. કારણ કે ઉપસર્ગ ધાતુના સંબંધે જ થાય છે.

સૂત્ર:-

વા નામ્નિ (૧-૨-૨૦)

અર્થ:-

ઉપસર્ગના અ વાર્ણનો એ કારાદિ અને ઓ કારાદિ નામ ધાતુ પર છતાં વિકલ્પે લુક્ થાય છે.

વિવેચન:-

આ સૂત્ર ઉપરના સૂત્રનો (૧-૨-૧૯) નો અપવાદ છે. ઉપરના સૂત્રથી નિત્ય લુક્ની પ્રાપ્તિ હતી. આ સૂત્ર નામ ધાતુ પર છતાં વિકલ્પે લુક્ કરે છે. આ સૂત્ર ચાર સ્થાને લાગે છે.

અ+એ, આ+એ, અ+ઓ, આ+ઓ

एकम् इच्छति અહીં "અમાવ્યયાત્." (૩-૪-૨૩) થી વ્યન્, 'વ્યનિ' (૪-૩-૧૧૨) થી ઈ થવાથી એકીયતિ, હવે ઉપ+એકીયતિ આ સૂત્રથી અ નો લુક્ થવાથી ઉપેકીયતિ વિકલ્પે 'એદૌત્.' (૧-૨-૧૨) થી ઉપેકીયતિ, એજ પ્રમાણે ઓષધમ્ ઇચ્છતિ = ઓષધીયતિ પ્ર+ઓષધીયતિ = પ્રોષધીયતિ, પ્રૌષધીયતિ પરા+એકીયતિ = પરેકીયતિ, પરૈકીયતિ, પરા + ઓષધીયતિ = પરોષધીયતિ, પરૌષધીયતિ.

વિવેચન:-

અહીં નામ્નિ એ ધાતુનું વિશેષણ હોવાથી, નામ છે અવયવ જેનો એવો ધાતુ એટલે નામધાતુનું ગ્રહણ કરવું (અ વાર્ણની સંધિ પૂર્ણ.)

સૂત્ર:-

ईवणदिरस्वे स्वरे यवरलम् (૧-૨-૨૧)

અર્થ:-

ई वार्ण, उ वार्ण, ऋवार्ण અને लृ वार्णનો અસ્વ સ્વર પર છતાં "यथासङ्ख्यमनुदेशः समानाम्" એ ન્યાયથી અનુક્રમે य, व, र

અને લૂ થાય છે.

સૂત્રનોસમાસઃ ઈ વર્ણઃ આદૌ યસ્મિન્ સઃ=ઈવર્ણાદિઃતસ્ય (બહુ.)

ન વિદ્યતે સ્વઃ યસ્મિન્ સઃ=અસ્વઃ તસ્મિન્ અથવા ન સ્વઃ=અસ્વઃ

પાણ થાય. યશ્ચ વશ્ચ રશ્ચ લશ્ચ એતેષાં સમાહારઃ=યવરલમ્

આ સૂત્ર ૮૬ સ્થાને લાગેછે. ૧૪ સ્વરમાંથી બે સ્વ સ્વર છે અને ૧૨ અસ્વ સ્વર છે. તેથી ઙ + ૧૨ સ્વર, ઈ + ૧૨ સ્વર = ૨૪ એજ રીતે ઊ વાર્ણના ૨૪, ઋ વાર્ણના ૨૪ અને લૃ વાર્ણના ૨૪ = ૮૬ જગ્યાએ લાગે.

દધિ+અત્ર=દધિયત્ર, નદી+એષા=નદેષા, મધુ+અત્ર=મધવત્ર, વઘુ+આસનમ્=વધ્વાસનમ્ પિતૃ+અર્થઃ=પિતૃર્થઃ, કૃ +આદિઃ=ક્રાદિઃ, લૃ+ઇત્=લિત્ લૃ+આકૃતિઃ=લાકૃતિઃ

વિવેચનઃ પ્રશ્ન-અસ્વ સ્વરે એ પ્રમાણે સમાસ થઈ શકેછે છતાં સમાસ કેમ નથી કર્યો ?

ઉત્તર- નીચેના સૂત્રમાં ફક્ત સ્વરની અનુવૃત્તિ લઈ જવા માટે સમાસ કર્યો નથી. સમાસ કરે તો બન્નેની (અસ્વ અને સ્વર બન્નેની) અનુવૃત્તિ સાથે આવે તે ઈષ્ટ નથી તેથી સમાસ નથી કર્યો.

સૂત્રમાં ઈવર્ણાદિઃ માં ૫ષ્ઠી વિભક્તિ માનીને અર્થ કર્યો.. હવે કેટલાક (દેવનંદી વિ..) આચાર્યો ત્યાં પંચમી વિભક્તિ માનીને અર્થ કરે છે. એટલે ઙ વાર્ણાદિ થકી અસ્વ સ્વર આવતાં અનુક્રમે ય, વ, ર, લૂ થાય છે. તેથી દધિ+અત્ર=દધિયત્ર, અને મધુ+અત્ર=મધુવત્ર વગેરે પ્રયોગો થશે. એમ કેટલાકની માન્યતા ગ્રન્થકારે પાણ પંચમીથી વ્યાખ્યાન કરીને જાણાવી છે.

સૂત્ર

હસ્વોઽપદેવા (૧-૨-૨૨)

અર્થ

જે નિમિત્ત અને નિમિત્તી એક પદમાં ન હોય તો ઙ વાર્ણાદિનો અસ્વ સ્વર પર છતાં હસ્વ વિકલ્પે થાય છે.

નિમિત્ત એટલે જેને માનીને કાર્ય કરવાનું હોય તે, નિમિત્તી એટલે જેના સ્થાનમાં કાર્ય કરવાનું હોય તે.

સૂત્ર સમાસ: ન પદમ્ અપદમ્ તસ્મિન્ (નઅ.ત.)

આ સૂત્ર ઉપર પ્રમાણે ૮૬ જગ્યાએ લાગે છે.

નદી + एषा = नदिएषा પક્ષે નદેષા, મધુ + અત્ર, મધુ અત્ર, મધવત્ર
નિમિત્ત અને નિમિત્ત બન્ને એક પદમાં હોય તો આ સૂત્ર ન લાગે
જેમ કે નદી + औ = नद्यौ નદી + અર્થ: = नद्यर्थ: “इवणादि.
(૧-૨-૨૧) થી સંધિ થઈ આ સૂત્ર (૧-૨-૨૧)નો અપવાદ છે.

इ वार्णादिनी संधि समाप्त થઈ.

સૂત્ર : **एदैतोऽयाय (૧-૨-૨૩)**

અર્થ: એ અને એનો ૧૪ માંથી કોઈ પાણ સ્વર પર આવતાં “यथासंख्यमनुदेश:”
એ ન્યાયથી અનુક્રમે અય્ અને આય્ થાય છે.

સૂત્રનો સમાસ: एच्च ऐच्च एतयोः समाहारः एदैत्, तस्य (સમા. દ.)

अय् च आय् च एतयोः समाहारः अयाय् (સમા.દ.) આ સૂત્ર ૨૮
જગ્યાએ લાગે છે. ए+ ૧૪ સ્વર, ऐ+ ૧૪ સ્વર.

દા. ત. नै + अनम् = नयनम्. नै + अकः = नायकः (આ અસ્વ
સ્વરના ઉદાહરણ છે.)

वृक्षे + एव = वृक्षयेव, रै + ऐन्द्री = रायैन्द्री (આ સ્વ સ્વરના
ઉદાહરણ છે.)

સૂત્ર : **ओदौतोऽवाव् (૧-૨-૨૪)**

અર્થ : ઓ અને ઔ નો કોઈ પાણ સ્વર આવતાં અનુક્રમે અવ્ અને આવ્
થાય.

સૂત્રનો સમાસ: ओच्च औच्च एतयोः समाहारः ओदौत् तस्य (સમા.દ.)

अव् च आव् च एतयोः समाहारः अवाव् (સમા.દ.)

અહીં પાણ ઉપરની જેમ સ્વ સ્વર કે અસ્વ સ્વર ગમે તે સ્વર આવે
તો પાણ અવ્ - આવ્ થાય. તેથી આ સૂત્ર પાણ ૨૮ જગ્યાએ લાગે
औ + ૧૪ સ્વર, औ + ૧૪ સ્વર... लो + अनम् = लवनम्, लौ
+ अकः = लावकः (આ અસ્વ સ્વરના ઉદા. છે.) पटो + ओतुः

= પટવોતુ; , ગૌ + ઔ = ગાવૌ (આ સ્વ સ્વરના ઉદાહરણ છે.)

પ્રશ્ન - આ સૂત્ર ઉપરના સૂત્ર (૧-૨-૨૩) ની સાથે કર્યું હોત તો ચાલત, જુદું શા માટે કર્યું ?

ઉત્તર - નીચેના સૂત્રમાં અવ્-આવ્ની અનુવૃત્તિ લઈ જવા માટે જુદું કર્યું છે.

સૂત્ર :-

વ્યયયે (૧-૨-૨૫) (યિ + અયયે)

અર્થ :-

વ્ય વર્જિત ય કારાદિ પ્રત્યય પર છતાં ઓ અને ઔ નો અનુક્રમે અવ્ અને આવ્ થાય છે.

સૂત્રનો સમાસ :-

ન વ્યઃ = અવ્યઃ તસ્મિન્ (નબ. ત.)

ગો + વ્યન્ (ય) = ગવ્યતિ, ગો + વ્યઙ્ (ય) = ગવ્યતે, નૌ + વ્યન્ (ય) = નાવ્યતિ, નૌ + વ્યઙ્ (ય) નાવ્યતે, લૂ +ય ય 'एवातः' (૫-૧-૨૮) થી ય પ્રત્યય, 'नामिनोगुणो...' (૪-૩-૧) થી ગુણ થવાથી લો +ય = લવ્યમ્, લૂ +ય = અહીં 'उवर्णादां' ૫-૧-૧૯ ધ્યન્ પ્રત્યય, 'नामिनोऽक....' (૪-૩-૫૧) થી વૃદ્ધિ થવાથી લૌ +ય = લાવ્યમ્.

વિવેચન:

અહીં વ્ય નું વર્જન કર્યું છે, તે કર્મણિ અને ભાવે પ્રયોગમાં થતાં વ્ય પ્રત્યયનું જ વર્જન છે. તેથી "एकानुबन्धग्रहणेन द्वयनुबन्धकस्य" એ ન્યાયથી વ્યન્, વ્યઙ્, વ્યઙ્ષ નું વર્જન થતું નથી.

ઉપોયતે- અહીં કર્મણિનો ય (વ્ય) પ્રત્યય હોવાથી અવ્ ન થાય.

ઉપ +વે +ય + તે. 'यजादिवचेः किति' (૪-૧-૭૮) થી વે નો ઋ થવાથી ઋ +ય + તે. 'अवर्णस्ये.' (૧-૨-૬) થી ઉપોયતે થયું.

ઔયત-વે ધાતુનું કર્મણિ લ્. ભૂત. નું રૂપ છે. વે +ય + ત (૪-૧-૭૮) થી ઋયત, સ્વરાદેસ્તાસુ (૪-૪-૩૧) થી આદિ સ્વરની વૃદ્ધિ થવાથી ઔયત બન્યું. આ સૂત્રથી આવ્ ન થયો, સ્વર સંધિમાં આ પ્રાસંગિક સૂત્ર છે. (સ્વર + વ્યંજન સંધિ છે.)

સૂત્ર :-

ઋતો રસ્તઙ્ક્ષિતે (૧-૨-૨૬)

અર્થ :-

તઙ્ક્ષિત નાં ય કારાદિ પ્રત્યય પર છતાં ઋ નો ર્ થાય છે.

સૂત્રનોસમાસ: તસ્મૈ હિતમ્ = તસ્મિન્ તસ્મિન્ (ચ. તત્પુ.)

પિતૃ + ય. અહીં તત્ર સાધૌ (૭-૧-૧૫) ય પ્રત્યય થયો. આ સૂત્રથી ર થવાથી પિત્ર્યમ્ થયું. જે તદ્વિતનો ય ન હોય તો ન લાગે. કૃ + ય (ઘ્યણ) 'ઋવર્ણવ્યં.' (૫-૧-૧૭) થી ઘ્યણ. આ કૃદન્તનો ય પ્રત્યય હોવાથી આ સૂત્રથી ઋ નો ર ન થતાં 'નામિનોઽકલિં.' (૪-૩-૫૧) થી વૃદ્ધિ થવાથી કાર્યમ્ થયું.

(સંધિ પ્રકરણ પૂર્ણ થયું)

સૂત્ર :- **एदोतः पदान्तेऽस्य लुक् (१-२-२७)**

અર્થ :- પદાન્તમાં રહેલા એ કાર અને ઓ કાર થકી પર અ કારનો લુક્ થાય છે.

સૂત્રનોસમાસ: एच्च ओच्च एतयोः समाहारः एदोत् तस्य (સમા.ઘ.)

પદસ્ય અન્તઃ પદાન્તઃ તસ્મિન્ (૫.તત્પુ.)

વિવેચન- આ સૂત્ર 'एदौतो.' ૧-૨-૨૩ અને 'ओदौतो.' ૧-૨-૨૪નો અપવાદ છે. આ સૂત્ર બે સ્થાને લાગે છે. એ + અ, ઓ + અ

દા: ત. તે + અત્ર = તેઽત્ર, પટો + અત્ર = પટોઽત્ર (અવગ્રહચિહ્ન સમજવા માટે છે. પણ સૂત્રમાં તેવું કહ્યું નથી.)

પદાન્તમાં એ અને ઓ ન હોય તો આ સૂત્ર ન લાગે-દા.ત. ને + અનમ્ = નયનમ્, લો + અનમ્ = લવનમ્ ।

સૂત્ર :- **गोर्नाग्न्यदोऽक्षे (१-२-२८)**

અર્થ :- પદાન્તમાં રહેલા ગો ના ઓ નો અક્ષ પર આવતાં સંજ્ઞાવાચક નામ બનતું હોય તો અવ થાય છે.

આ સૂત્ર 'एदोतः' (૧-૨-૨૭)નો અપવાદ છે. આ સૂત્ર એક જ સ્થાને લાગે છે. ગો + અક્ષઃ = ગવાક્ષઃ અહીં સંજ્ઞાવાચક 'गोप्' અર્થ કરવો. પણ ગાયની આંખ એવો અર્થ ન કરવો. જેમકે ગોઃ અક્ષાણિ = ગોઽક્ષાણિ (ગાયની આંખો) સંજ્ઞાવાચક નહોવાથી આ સૂત્ર ન લાગતાં 'एदोतः' (૧-૨-૨૭) થી. અ નો લુક્ થયો.

સૂત્ર :- **स्वरे वाऽनक्षे (१-२-२९)**

અર્થ :- પદાન્તમાં રહેલા ગો ના ઓ નો અક્ષ વર્જીત સ્વર પર છતાં અવ વિકલ્પે થાય છે.

સૂત્રનો સમાસ :- જ અક્ષઃ = અનક્ષઃ તસ્મિન્ (નન્-ત.)

આ સૂત્ર ઓદૌતો. (૧-૨-૨૪) અને એદૌતઃ પદાન્તે. (૧-૨-૨૭) નો અપવાદ છે. આ સૂત્ર ૧૪ સ્થાને લાગે છે- ઓ + ૧૪ સ્વર.દા.ત. ગોઃ અગ્રમ્ - ગો + અગ્રમ્ = ગવાગ્રમ્ (અહીં પૂર્વપદની પદ સંજ્ઞા છે) વિકલ્પ પક્ષે 'એદૌતઃ પદાન્તે.' (૧-૨-૨૭)થી અ નો લુક્ થવાથી ગોઽગ્રમ્ થશે. એવી જ રીતે ગવાં ઈશઃ-ગો + ઈશઃ= ગવેશઃ વિકલ્પ પક્ષે 'ઓદૌતો.' (૧-૨-૨૪) થી ગવીશઃ થયું.

અક્ષ નો અ પરમાં હોય તો આ સૂત્ર ન લાગે ત્યારે ગો + અક્ષમ્ (ગોઃ અક્ષાણિ ઇવ અક્ષાણિ યસ્મિન્ તત્, એદૌતઃ. (૧-૨-૨૭) ગોઽક્ષમ્ (સંજ્ઞાવાચક નથી) અને સંજ્ઞાવાચક હોય તો 'ગોર્નામ્ન્યં.' (૧-૨-૨૮)થી ગવાક્ષમ્ પાડા થાય.

વિવેચન:- અહીં ગો શબ્દના ઓ નો અવ કરવાનું કહ્યું છે, તે ગો માં ઓ રહેતો હોય ત્યારે જ અવ થાય. પાડા 'ગોશ્ચાન્તે.' (૨-૪-૮૬) થી હ્રસ્વ થઈને ઊ થયેલો હોવાથી આ સૂત્ર લાગે નહીં, જેમકે ચિત્રગુ + અર્થઃ (અહીં ઓ નથી, પાડા ઊ હોવાથી) "ઇવળાદિ." (૧-૨-૨૧) થી ઊ નો વ્ થવાથી ચિત્રગ્વર્થઃ થયું.

સૂત્ર :- **ઇન્દ્રે (૧-૨-૩૦)**

અર્થ :- પદાન્તમાં રહેલા ગો ના ઓ નો ઇન્દ્ર માં રહેલો સ્વર 'ઇ' પરમાં હોય તો અવ થાય છે.

આ સૂત્ર 'ઓદૌતો.' (૧-૧-૨૪)નો અપવાદ છે. આ સૂત્ર એકજ વાર લાગે છે. ઓ + ઇ (ઇન્દ્ર).દા.ત. ગો + ઇન્દ્રઃ આ સૂત્રથી અવ અને અવર્ણસ્યે. (૧-૨-૬) થી ગવેન્દ્રઃ થયું.

સૂત્ર :- **વાઽત્યસન્ધિઃ (૧-૨-૩૧) (વા + અતિ + અસન્ધિઃ)**

અર્થ :- પદાન્તમાં રહેલા ગો ના ઓ નો અ કાર સ્વર પર છતાં સન્ધિનો અભાવ વિકલ્પે થાય છે.

સૂત્રનો સમાસ- ન સન્ધિઃ = અસન્ધિઃ (નઅ.ત.)

વિવેચન :- આ સૂત્રથી માંડીને ઐ ચોજૂ (૧-૨-૩૯) સુધી અસન્ધિ ચાલે છે. આ સૂત્ર 'આદૌતો....' (૧-૨-૨૪) 'એદૌતઃ...' (૧-૨-૨૭), 'સ્વરેવાઃ' (૧-૨-૨૮) નો અપવાદ છે. એક જ સ્થાને લાગે છે. ઓ + અ. દા.ત. ગો + અગ્રમ્ = ગોઅગ્રમ્ વિકલ્પ પક્ષે સ્વરેવાઃ. (૧-૨-૨૮) થી ગવાગ્રમ્ અને એદૌતઃ. (૧-૨-૨૭) થી ગોઽગ્રમ્ થયું. (બે વિકલ્પે ત્રણ રૂપ થાય છે.)

અ કાર સિવાયનો સ્વર પરમાં હોય તો આ સૂત્ર ન લાગે. જેમકે ગો + ઇડિગતમ્ અહીં 'સ્વરેવાઃ' (૧-૨-૨૮) થી અગ્ર અને 'અવર્ણસ્યે' (૧-૨-૬) થી ગવેજિતમ્ થયું.

સન્ધિ ન થવી, એટલે મૂળ સ્વરૂપે રહેવું.

સૂત્ર :-

પ્લુતોઽનિતૌ (૧-૨-૩૨)

અર્થ : ઇતિ વર્જને કોઈ પણ સ્વર પરમાં આવતાં પૂર્વનો પ્લુત અસન્ધિ ભાવને પામે છે.

સૂત્રને સમાસ:- ન ઇતિ = અનિતિ તસ્મિન્ (નઅ. તત્પુ.)

વિવેચન :- આ સૂત્ર 'સમાનાનાં....' (૧-૨-૧), અવર્ણસ્યે.... (૧-૨-૬), એદૌત્....' (૧-૨-૧૨), 'ઇવણદિ...' (૧-૨-૨૧), એદૌતો. (૧-૨-૨૩), અને ઓદૌતો. (૧-૨-૨૪) આ છ સૂત્રોનો અપવાદ છે. આ સૂત્ર ૧૮૬ સ્થાનમાં લાગે છે. ૧૪ સ્વર x ૧૪ સ્વર = ૧૮૬. દેવદત્તઃ અત્ર ન્વસિ અહીં 'સમાનાનાં....' (૧-૨-૧) થી દીર્ઘ આ થઈ જત, પણ આ સૂત્રથી અસન્ધિભાવ થયો છે. ઇતિ નો ઇ પરમાં આવે તો આ સૂત્ર ન લાગે. દા.ત. સુશ્લોકઃ ઇતિ અહીં અવર્ણસ્યે. (૧-૨-૬) થી સન્ધિ થવાથી સુશ્લોકેતિ થાય છે.

સૂત્ર :-

હૃવા (૧-૨-૩૩)

અર્થ :- કોઈ પણ સ્વર પરમાં આવતાં પૂર્વનો હ્રસ્વાકાર હ પ્લુત અસન્ધિભાવને વિકલ્પે પામે છે.

વિવેચન :- આ સૂત્ર સમાનાનાં.... (૧-૨-૧), ઇવણદિ.... (૧-૨-૨૧) નો

અપવાદ છે.

આ સૂત્ર ૧૪ સ્થાને લાગે છે. ઇ૩ + ૧૪ સ્વર. દા.ત. લુનીહિઃ + ઇતિ
આ સૂત્રથી અસન્ધિ થવાથી લુનીહિઃ ઇતિ વિકલ્પ પક્ષે સમાનાનાં.
(૧-૨-૧) થી લુનીહીતિ.

સૂત્ર :-

ઈદૂદેદ્દિવચનમ્ (૧-૨-૩૪)

અર્થ :- કોઈ પણ સ્વર પરમાં આવતાં દિવચનનાન્ત એવા ઈ, ઊ અને એ
અસન્ધિભાવ પામે છે.

સૂત્રસમાસ- ઈચ્ચ ઊચ્ચ એચ્ચ એતેષાં સમાહારઃ ઈદૂદેદ્ (સમા. ધન્ધ)

દ્વે વચને યસ્મિન્ તદ્ - દિવચનમ્ (બહુ.)

વિવેચન :- આ સૂત્ર 'સમાનાનાં.....' (૧-૨-૧), 'ઈવણાદિ...' (૧-૨-૨૧)
એદૈતો. (૧-૨-૨૩) નો અપવાદ છે.

આ સૂત્ર ૪૨ જગ્યાએ લાગે છે- ઈ + ૧૪ સ્વર, ઊ + ૧૪, એ + ૧૪
સ્વર, = ૪૨.

મુની + ઇહ = મુની ઇહ અહીં સમાનાનાં. (૧-૨-૧) થી દીર્ઘ
ન થયો.

સાધૂ + એતૌ = સાધૂ એતૌ અહીં ઇવણાદિ. (૧-૨-૨૧) થી
ઊ નો વ્ ન થયો.

માલે + ઇમે = માલે ઇમે અહીં એદૈતો. (૧-૨-૨૩) થી અય્
ન થયો.

પચેતે + ઇતિ = પચેતે ઇતિ અહીં એદૈતો. (૧-૨-૨૩) થી અય્
ન થયો.

ઈ ઊ અને એ સિવાયના સ્વર હોય તો આ સૂત્ર લાગે નહીં. દા.ત.
વૃક્ષૌ + અત્ર અહીં દિવચનનાન્ત છે, પણ ઈ, ઊ, એ નથી. પણ
ઔ છે. તેથી ઓદૈતો.... (૧-૨-૨૪) થી વૃક્ષાવત્ર થયું.
દિવચનનાન્ત ન હોય તો પણ આ સૂત્ર ન લાગે. જેમકે કુમારી
+ અત્ર અહીં ઈ છે, તે દિવચનનાન્ત નથી. તેથી અસન્ધિ ન થતાં
ઈવણાદિ. (૧-૨-૨૧) થી કુમાર્યત્ર થાય છે.

સૂત્ર :-

અદોમુ-મી (૧-૨-૩૫)

અર્થ :- અદસ્ સંબંધી મુ અને મી, સ્વર પર છતાં અસન્ધિભાવ પામે છે.

સૂત્રનોસમાસ- મુ સહિત: મી = મુમી (મધ્યમપદલોપી સમાસ), અદસ: મુમી = અદોમુમી (૫.ત.)

વિવેચન :- આ સૂત્ર સમાનાનાં. (૧-૨-૧) ઇવળાદિ.... (૧-૨-૨૧) નો અપવાદ છે.

આ સૂત્ર ૨૮ સ્થાને લાગે છે. મુ + ૧૪ સ્વર, મી + ૧૪ સ્વર = ૨૮.

(૧) અમુમુર્દ્ધા = અમુમ્ (પું), અમૂમ્ (સ્ત્રી), અદ: (નપુ.) વા અચ્ચતિ ઇતિ કિવપ્, અદસ્ + અચ્ચ + કિવપ્. “કિવપ્” (૫-૧-૧૪૮) થી—

કિવપ્ પ્રત્યય લાગ્યો..

અદસ્ + ડદ્રિ + અચ્ચ + કિવપ્ “સર્વાદિ વિષ્વગ્... (૩-૨-૧૨૨) થી ડદ્રિ પ્રત્યય લાગ્યો.

અદસ્ + ડદ્રિ + અચ્ચ + કિવપ્ “અચ્ચોઽનર્ચાયામ્” (૪-૨-૪૬) થી અચ્ચ ના ન્ નો લોપ.

(કિષ્કિન્તા: ધાતુત્વં નોજ્ઞન્તિ શબ્દત્વં ચ પ્રતિપદ્યન્તે । કિવબન્ત ધાતુપાણાનો ત્યાગ કરતાં નથી, અને શબ્દપાણાને સ્વીકારે છે. આ ન્યાયથી કિવબન્ત એવો અચ્ચ શબ્દ બનશે, અને તેને વિભક્તિના પ્રત્યયો લાગશે.)

અદસ્ + ડદ્રિ + અચ્ચ + ટા “સ્યૌજસ્મૌશસ્ઠાભ્યામ્.... (૧-૧-૧૮) થી ટા પ્રત્યય.

અદ્ + ડદ્રિ + અચ્ચ + ટા “ઙિત્યન્ત્ય..... (૨-૧-૧૧૪) અંત્ય સ્વરાદિનો લોપ.

અદ્ + અદ્રિ + અચ્ચ + આ “અપ્રયોગીત્” (૧-૧-૩૭) થી ઈત્ એવા ઙ નો લોપ, અને દ નો લોપ.

અદ્ + અદ્રી + ચ્ + આ “અચ્ પ્રાગ્દીર્ઘશ્ચ” (૨-૧-૧૦૪) થી
અચ્ નો ચ્ અને પૂર્વનો સ્વર દીર્ઘ.

અમ્ + અમ્મી + ચ્ + આ “વાઙ્મૌ” (૨-૧-૪૬) અદસ્ સંબંધી
બંને દ્ ના મ્ = અમમ્મીચા.

અમુમુઈચા “માદુવર્ણોઽનુ” (૨-૧-૪૭) થી અદસ્ ના

“મ્” થી પરમાં રહેલાં અ નો અને ર નો ર્ થયો,

અહીં ઉ પછી ઈ હોવાથી ઈવર્ણાદિ... ૧-૨-૨૧ થી ર્ નો વ્
થવાની પ્રાપ્તિ હતી પણ આ સૂત્રે નિષેધ કર્યો છે. તેથી સન્ધિ નહીં
થાય.

(૨) અમી અશ્વાઃ = અદસ્ + જસ્ “આદ્વેરઃ” (૨-૧-૪૧) થી અદસ્
ના સ્ નો અ,

અદઅ + જસ્ “અપ્રયોગીત્” (૧-૧-૩૭) થી ઇત્ એવા જસ્ ના
જ્ નો લોપ,

અદઅ + અસ્ “લુગસ્યાદેત્યપદે” (૨-૧-૧૧૩) થી અ પર છતાં
પૂર્વના અ નો લોપ,

અદ્ + અસ્ “મોઽવર્ણસ્ય” (૨-૧-૪૫) અવાર્ણાન્ત એવા અદ્
ના દ નો મ, અમ્ + અસ્ “જસ ઙ્” (૧-૪-૮) થી જસ્ ને. ઙ.

અમ્ + ઙ “અવર્ણસ્યેવર્ણાદિનૈ.....” (૧-૨-૬) થી એ,

અમે “બહુષ્વેરીઃ” (૨-૧-૪૮) બ.વ. માં રહેલાં અદસ્ થી પરમાં
એ હોય તો ઈ થાય છે.

અમી થયું. હવે અહીં અમી એ અદસ્ સંબંધી છે તેથી તેનાથી પરમાં
અશ્વાઃ શબ્દ આવે તો “ઈવર્ણાદિ....” (૧-૧-૨૧) થી ઈ નો ય્ ન થતાં
અસન્ધિ થવાથી “અમી અશ્વાઃ” રહ્યું.

સૂત્ર :

ચાદિઃ સ્વરોઽનાઙ્ (૧-૨-૩૬)

અર્થ : આઈ વર્જિત ચાદિ સ્વર, સ્વર પર છતાં અસન્ધિભાવ પામે છે.
 સૂત્રનોસમાસ- ચઃ આદૌ યસ્મિન્ સઃ - ચાદિઃ (બહુ.) ન આઈ-અનાઈ
 (નઅ. ત.) આ સૂત્ર (૧-૨-૧), (૧-૨-૬), (૧-૨-૧૨), (૧-૨-૨૧), (૧-૨-૨૩), (૧-૨-૨૪) નો અપવાદ છે.

વિવેચન :- આ સૂત્ર ૧૮૬ જગ્યાએ લાગે છે ૧૪ સ્વર x ૧૪ સ્વર = ૧૮૬.

દા:ત:- અ + અપેહિ = અ અપેહિ, ઇ + ઇન્દ્રં = ઇ ઇન્દ્રં પશ્ય, ઉ +
 ઉત્તિષ્ઠ = ઉ ઉત્તિષ્ઠ, આ + એવમ્ = આ એવં કિલ મન્યસે, આ +
 એવમ્ = આ એવમ્ નુ તત્ ।

આ (આઈ) નીચે પ્રમાણે અર્થમાં વપરાય છે.

“ઈષદર્થે ક્રિયાયોગે, મર્યાદાઽભિવિદ્યૌ ચ યઃ ।

એતમાતં ડિતં વિદ્યાત્, વાક્ય-સ્મરણયોરડિત્ ॥”

અર્થ - ઈષદ્- અલ્પ અર્થમાં, ક્રિયાના યોગમાં, મર્યાદામાં અને
 અભિવિધિમાં - એમ ચાર અર્થમાં વપરાતો ‘આ’ (આઈ) ડિત્
 સમજવો. અને વાક્ય તથા સ્મરણ અર્થમાં વપરાતો ‘આ’ ડિત્
 વિનાનો સમજવો.

ઉપર ઉદાહરણમાં આ એવમ્ કિલ મન્યસે એ વાક્યમાં ડિત્
 વિનાનો આ હોવાથી અસન્ધિ થઈ છે. અને આ એવં નુ તત્ અહીં
 સ્મરણ અર્થમાં ડિત્ વિનાનો આ હોવાથી અસન્ધિ થઈ છે. ઇ ઈત્
 સંજ્ઞાવાળો આ ચાર પ્રકારે છે. તેનો આ સૂત્રમાં નિષેધ હોવાથી
 સંધિની પ્રાપ્તિ થશે. દા:ત:- આ (ઈષદ્) ઉષ્ણમ્ = ઓષ્ણમ્ અહીં
 ઈષદ્ અર્થમાં છે, આ ઇહિ = એહિ અહીં ક્રિયાયોગ છે, આ
 ઉદકાન્તાત્ = ઓદકાન્તાત્ અહીં મર્યાદા અર્થમાં છે, આ
 આર્યેભ્યઃ = આર્યેભ્યઃ અહીં અભિવિધિ અર્થમાં આ છે. સર્વત્ર સન્ધિ
 થઈ છે.

સૂત્ર :-

ઓદન્તઃ (૧-૨-૩૭)

અર્થ :- ઓ અન્તવાળા ચાદિ સ્વર, સ્વર પર છતાં અસન્ધિભાવ પામે છે.

સૂત્રનોસમાસ- ઓત્ અન્તે યસ્ય સઃ ઓદન્તઃ (બહુ.)

આ સૂત્ર ૧૪ જગ્યાએ લાગે.- ઓ + ૧૪ સ્વર, દા.ત. અહો + અત્ર
= અહોઅત્ર.

વિવેચન :- ઓ કારાન્ત સ્વરની, સ્વર પર છતાં અસન્ધિ થાય.” એ ઉપરના સૂત્રથી (૧-૨-૩૬) થી સિદ્ધ જ છે. છતાં આ સૂત્ર કર્યું છે. તે “સિદ્ધે સંતિ આરમ્ભો નિયમાર્થમ્” એ ન્યાયથી આ સૂત્ર નિયમ કરે છે, કે અન્તવાળા યાદિ સ્વરની અસન્ધિ થાય, તો ઓ અન્તવાળાની જ અસન્ધિ થાય. પાણ બીજા સ્વરોની અસન્ધિ ન થાય. એટલે કે અ. આ, ઇ, ઉ વગેરે અન્તવાળાની અસન્ધિ ન થતાં સન્ધિ થશે. દા.ત. ઇહ + અત્ર = ઇહાત્ર, ઇતિ + આહ = ઇત્યાહ, નનુ + અત્ર = નન્વત્ર, અહીં ઓ અન્તવાળો યાદિ ન હોવાથી સન્ધિ થઈ છે.

સૂત્ર :- **સૌ નવેતૌ (૧-૨-૩૮)**

અર્થ :- ‘સૌ’ એ નિમિત્ત સમમી હોવાથી, સિ નિમિત્તક ઓદન્ત, ઇતિ પર છતાં વિકલ્પે અસન્ધિ થાય.

વિવેચન :- આ સૂત્ર (૧-૨-૩૭) ઉપરના સૂત્રનો અપવાદ છે. આ સૂત્ર એક જગ્યાએ લાગે. ઓ + ઇતિ. દા.ત. પટો + ઇતિ = પટો ઇતિ પક્ષે પટવિતિ.

ઇતિ સિવાયનો ઇ હોય તો સન્ધિ થાય. દા.ત. પટો + ઇચ્છતિ = પટવિચ્છતિ ।

સૂત્ર :- **ઁચોઙ્ (૧-૨-૩૯)**

અર્થ :- ઁચો યાદિ, ઇતિ પર આવે છતાં તે અસન્ધિ વિકલ્પે થાય. અને અસન્ધિ થાય, ત્યારે ઁચો આવો ‘ઁ’ (દીર્ઘ અને અનુનાસિકવાળો) બની જાય.

વિવેચન :- આ સૂત્ર યાદિઃ સ્વરો. (૧-૨-૩૬) નો અપવાદ છે. અને એક જ જગ્યાએ લાગે.- ઁ + ઇતિ, દા.ત. ઁ ઇતિ, ઁ ઇતિ વિકલ્પપક્ષે વિતિ.

સૂત્ર :- **અઙ્વર્ગાત્ સ્વરે વોઽસન્ (૧-૨-૪૦)**

અર્થ :- જ્ વર્ણને વર્ગના અક્ષર થકી પર આવેલો ચાદિ માં નો ઉજ્જ, તે સ્વર પર હોતે છતે વ્ વિકલ્પે થાય, અને તે અસત્ થાય છે.

સૂત્રનો સમાસ- ન વિદ્યતે જ: યસ્મિન્ સઃ = અજ્ (બહુ.), અજ્ ચાસૌ વર્ણશ્ચ તસ્માત્ (કર્મ.) ન સન્ = અસન્ (નબ્. ત.)

વિવેચન :- આ સૂત્ર ચાદિ: સ્વરો. (૧-૨-૩૬)નો અપવાદ છે. આ સૂત્ર ૧૪ જગ્યાએ લાગે છે. ઉજ્ + ૧૪ સ્વર. દા.ત. કુઙ્ + ઉ + આસ્તે. આ સૂત્રથી વ્ થાય કુઙ્ વ્ આસ્તે, પાણ વ્ અસત્ થાય એટલે કે વ્ નહીં માનતાં ઉ માનીને ‘હસ્વાન્ ડણ’ (૧-૩-૨૭) થી ઙ ... ક્તિવ થવાથી કુઙ્ઙવાસ્તે થાય અને વિકલ્પપક્ષે (વ્ ન થાય ત્યારે) કુઙ્ઙુ આસ્તે ‘ચાદિસ્વરો...’ (૧-૨-૩૬) થી અસન્થિ થાય છે. વ્ અસત્ કરવાથી ઙ ક્તિવ થયો છે.

સૂત્ર :- **અ-ઇ-ઉ-વર્ણસ્યાન્તેઽનુનાસિકોઽનીવાયે: (૧-૨-૪૧)**

અર્થ :- અન્ત એટલે વિરામમાં વર્તતા એવા અ વાર્ણ, ઙ વાર્ણ અને ઉ વાર્ણ નો અનુનાસિક વિકલ્પે થાય છે, પાણ **ઈદ્દદેદ્ ક્તિવચનમ્** (૧-૨-૩૪) સૂત્રથી (૧-૨-૪૦) સૂત્ર સુધીમાં આવતાં અ વાર્ણ, ઙ વાર્ણ કે ઉ વાર્ણનો અનુનાસિક થતો નથી.

સૂત્રનો સમાસ- અશ્ચ ઙશ્ચ ઉશ્ચ એતેષાં સમાહારઃ = અઙઉ, અઙઉશ્ચાસૌ વર્ણશ્ચ તસ્ય (કર્મ.)

વિવેચન :- “દ્વન્દ્વાત્ પરઃ પ્રત્યેકમભિસમ્બધ્યતે” એ ન્યાયથી વાર્ણ શબ્દ દરેકની સાથે જોડવાથી અ વાર્ણ, ઙ વાર્ણ અને ઉ વાર્ણનું ગ્રહણ કર્યું છે.

દા:ત સામ્- સામ, સ્વદ્વા-સ્વદ્વા, દર્ધિ-દર્ધિ, કુમાર્-કુમારી, મધુ-મધુ, વધુ-વધુ (૧-૨-૩૪) થી (૧-૨-૪૦) સુધીના સૂત્રમાં આવેલા શબ્દોને આ સૂત્ર ન લાગે. દા.ત. અઙ્ઙી (૧-૨-૩૪) અમી (૧-૨-૩૫) કિમુ (૧-૨-૩૬) (૧-૨-૩૮) (૧-૨-૪૦) સૂત્ર સંબંધી છે.

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचितायां
सिद्धहेमचन्द्राभिधानस्योपज्ञशब्दानुशासनलघुवृत्तौ प्रथमस्याध्यायस्य
द्वितीयपादः समाप्तः (१-२)

पूर्वभवदारगोपी-हरणस्मरणादिव ज्वलितमन्युः ।
श्रीमूलराजपुरुषो-तमोऽवधीद् दुर्मदाऽऽभीरात् ॥२॥

પૂર્વભવની શ્રી ગોપીઓ ના હરાણના સ્મરણથી ઉત્પન્ન થયો છે
ક્રોધ એવા પૂરૂષોમાં ઉત્તમ મૂલરાજ રાજાએ દુષ્ટ મદવાળા આભીરોને હણ્યા.

॥ इति द्वितीयपादः समाप्तः ॥

卐 તૃતીયઃ પાઠઃ 卐

વ્યંજનસંધિ ૧૦૮૮ છે.

સૂત્ર :-

તૃતીયસ્ય પઞ્ચમે (૧-૩-૧)

અર્થ :-

ત્રીજાનો પાંચમો અક્ષર પર આવતાં (સૂત્રનો અર્થ આટલો જ છે. પણ અધૂરી રહેતી વાતને અનુવૃત્તિથી લઈને પૂર્ણ કરવી. એટલે) પદાન્તે રહેલા દરેક વર્ગના ત્રીજાનો દરેક વર્ગનો પાંચમો અક્ષર પર આવતાં અનુનાસિક વિકલ્પે થાય છે.

વિવેચન:

પદાન્તની અનુવૃત્તિ (૧-૨-૨૭), વાની અનુવૃત્તિ (૧-૨-૩૮) અને અનુનાસિકની અનુવૃત્તિ (૧-૨-૪૧), આ ત્રણ અનુવૃત્તિ ચાલુ છે. અનુવૃત્તિ = સૂત્રના શબ્દોથી અર્થ અધુરો રહેતો હોય, વાક્ય રચના પૂર્ણ થતી ન હોય, તો ખૂટતી વસ્તુ ઉપરના સૂત્રોથી આવતી હોય તે ચાલુ સૂત્રમાં લઈને પૂર્ણ કરવી, તેનું નામ અનુવૃત્તિ.

આ સૂત્ર ૨૫ જગ્યાએ લાગે.

- (૧) ગ્ + ઙ, જ, ણ, ન્, મ્ (૨) જ્ + ઙ, જ, ણ, ન્, મ્
(૩) ઙ્ + ઙ, જ, ણ, ન્, મ્ (૪) ઢ્ + ઙ, જ, ણ, ન્, મ્
(૫) બ્ + ઙ, જ, ણ, ન્, મ્

(૧) વાઙ્ડવતે, વાઙ્ડવતે - અહીં ગ્ એ ક્ વર્ગનો ત્રીજો અક્ષર છે, તેની પછી ડવતે નો ઙ એ પંચમ અક્ષર પર આવતાં ગ્ નો ઙ વિકલ્પે થયો.

(૨) કકુલ્મ્મળલમ્, કકુલ્મ્મળલમ્ અહીં બ્ એ પ્ વર્ગનો ત્રીજો છે, તેની પછી મળલમ્ નો મ્ પંચમ અક્ષર પર આવતા બ્ નો પંચમ મ્ થયો.

આ સૂત્રમાં ત્રીજા અક્ષરનો પાંચમો અક્ષર પર આવતાં પંચમ અક્ષર થાય, એમ જ કહ્યું છે. તો ત્રીજો અક્ષર ગ્ અને પંચમ અક્ષર ઙ એમ મનાય, તો સૂત્ર “ગસ્ય ઙે” એટલું જ કરવું જોઈતું હતું.

છતાં “તૃતીયસ્ય પચ્ચમે” એવું લાંબુ સૂત્ર કર્યું છે. તે દરેક વર્ગના ત્રીજા અક્ષરની પછી દરેક વર્ગના પંચમ અક્ષર પર આવતાં ત્રીજાનો પંચમ થાય, તે જાણાવવા માટે કરેલું છે.

સૂત્ર :-

પ્રત્યયે ચ (૧-૩-૨)

અર્થ :-

પદાન્તે રહેલા ત્રીજા અક્ષરનો પ્રત્યય સંબંધી પંચમ અક્ષર પર આવતાં અનુનાસિક નિત્ય થાય.

વિવેચન :- આ સૂત્ર પાણ ૨૫ જગ્યાએ લાગે “તૃતીયસ્ય પચ્ચમે” પ્રમાણે જાણવું.

(૧) વાઙ્મયમ્ (एकस्वरात् ६-२-४८ થી મયદ્ પ્રત્યય) અહીં ગ્ નો ઙ થયો.

(૨) ષણ્ણામ્ - અહીં આ સૂત્રથી ષઙ્ના ઙ્નો ણ્ થયો. અને એ ણ્ ના યોગમાં તવર્ગસ્ય... ૧/૩/૬૦ થી નામ્ ના ન્ નો ણ્ થયો છે.

આ સૂત્ર ઉપરના સૂત્રમાં સમાવેશ પામતું હોવા છતાં જુદું કર્યું, તે ત્રીજા અક્ષરની જગ્યાએ પંચમ અક્ષર નિત્ય કરવા માટે જ. પરંતુ “ચ” લખીને “વા” ની અનુવૃત્તિ લીધી છે. તે આ સૂત્ર માટે નહિં, પરંતુ હવે પછીના સૂત્રોમાં “વા” ની અનુવૃત્તિ ચાલુ રાખવા માટે જ છે.

સૂત્ર :-

તતો હશ્વતુર્થઃ (૧-૩-૩)

અર્થ :-

પદાન્તે રહેલા તેનાથી = તૃતીય અક્ષરથી પર આવેલા હ નો, હ ની પૂર્વે રહેલા ત્રીજા વ્યંજનના વર્ગનો જ ચોથો અક્ષર વિકલ્પે થાય છે.

વિવેચન :- આ સૂત્ર ૫ જગ્યાએ લાગે.

(૧) ગ્ + હ (૨) જ્ + હ (૩) ઙ્ + હ (૪) ઢ્ + હ (૫) બ્ + હ

(૧) વાઘ્ઘીનઃ, વાઘ્ઘીનઃ - અહીં ગ્ એ ત્રીજા અક્ષરની પછી હ આવતાં ગ્ ના વર્ગનો ચોથો ઘ્ વિકલ્પે થયો.

(૨) કકુબ્હાસઃ, કકુબ્હાસ = અહીં બ્ એ ત્રીજા અક્ષરની પછી હ્ આવતાં બ્ ના વર્ગનો જ ચોથો ભૂ, હ ની જગ્યાએ વિકલ્પે થયો.

આ સૂત્રમાં “તસ્ય” ની જગ્યાએ “તતઃ” કર્યું છે, તે ન કર્યું હોત, તો પણ “અર્થવશાત્ વિભક્તિ વિપરિણામઃ” એ ન્યાયથી તતઃ આવી જાત, છતાંય તતઃ કર્યું છે. માટે તે ન્યાય અનિત્ય છે. એમ જાણાવવા માટે જ કર્યું છે.

અહીં તતો હશ્ચતુર્થઃ ને બદલે તતો હોઘઃ આટલું સૂત્ર કર્યું હોત તો પણ ચાલત. “ચતુર્થઃ” એવું લાંબુ શા માટે કર્યું. હ નો ચોથો કરવો છે. તે આસન્ન પરિભાષાથી હ એ કંઠ્ય હોવાથી કંઠ્ય વર્ગનો ચોથો “ઘ” થઈ જ જાત. છતાં પણ “ચતુર્થઃ” સૂત્રમાં લખ્યું છે, તે હ ની જગ્યાએ પૂર્વમાં રહેલા વ્યંજનના દરેક વર્ગના ત્રીજા ની જગ્યાએ ચોથો કરવા માટે જ લખ્યું છે.

સૂત્ર :-

પ્રથમાઘટિ શશ્ચઃ (૧-૩-૪)

અર્થ :-

પદાન્તે રહેલા પ્રથમ અક્ષરથી અધુદ છે પરમાં જેને એવો, “શ્” પર આવતાં (તે શ્ નો) “છ” વિકલ્પે થાય.

સૂત્રસમાસ:-

ન ધુદ્ = અધુદ્ તસ્મિન્ અધુટિ (નજ્ તત્પુ.)

વિવેચન :-

આ સૂત્ર ૫ જગ્યાએ લાગે.

(૧) ક + શ્ (૨) ચ + શ્ (૩) દ + શ્ (૪) ત્ + શ્ (૫) પ્ + શ્

(૧) વાક્ષૂરઃ, વાક્ષૂરઃ = અહીં ક્ એ પ્રથમ અક્ષરની પછી શૂરઃ નો શ્ છે. અને તે શ્ ની પછી અધુદ્ એવો ઊ છે. તેથી શ્ નો વિકલ્પે “છ” થયો.

(૨) ત્રિષ્ટુપ્પ્રુતમ્, ત્રિષ્ટુપ્પ્રુતમ્ = અહીં પ્ એ પ્રથમ અક્ષરની પછી શ્રુતમ્ નો શ્ છે. અને તે શ્ ની પછી અધુદ્ એવો ઊ છે. તેથી શ્ નો વિકલ્પે છ થયો.

અધુટીતિ કિમ્ = શ્ ની પછી અધુદ્ વાર્ણ હોય તો જ થાય ?

વાકશ્ચ્યોત્તતિ અહીં ક્ એ પ્રથમ અક્ષરની પછી શ્ છે, પાણ શ્ ની પછી અધુદ વાર્ગ નથી, પાણ ચ્ એ ધુદ હોવાથી શ્ નો છ વિકલ્પે થયો નહિ.

આ સૂત્રમાં પ્રથમાત્ ન લખ્યું હોત તો ચાલત કારણ કે ઉપરના સૂત્રથી તૃતીયની અનુવૃત્તિ આવે છે. તો ત્રીજા અક્ષર થકી આવેલા શ્ નો છ કર્યા પછી “અઘોષે પ્રથમોઽશિટઃ” (૧-૩-૫૦) થી શ્ ની પૂર્વે રહેલા ત્રીજા અક્ષરનો પ્રથમ અક્ષર થઈ જાત. તેથી પ્રયોગો વાકઘૂરઃ વિગેરે સિદ્ધ થઈ જ જાત, પરંતુ એક ન્યાય છે. કે “સન્નિપાતલક્ષણો વિધિરનિમિત્તં તદ્વિઘાતસ્ય” એ ન્યાયથી જેને માનીને જે કાર્ય થયું હોય, તે તેના ધાતનું કારણ ન બને. તેથી વાકઘૂરઃ ત્યાં પાણ તૃતીય અક્ષર થકી શ્ નો છ કર્યો હોત, તો એ છ તૃતીય અક્ષરનો ધાત કરનાર ન થાય. એટલે તૃતીય જ રહેત પાણ પ્રથમ અક્ષર થાત નહિં. તેથી સૂત્રમાં પ્રથમાત્ લખવાની જરૂર પડી છે.

સૂત્ર :- રઃ કસ્વ-પફયોઃ ✕ ક- પૌ (૧-૩-૫)

અર્થ :- પદાન્તે રહેલા ર નો ક્, સ્વ અને પ્, ફ પર આવતાં અનુક્રમે ✕ ક (જીહ્વામૂલીય) અને)(પ્ (ઉપધ્માનીય) વિકલ્પે થાય છે.

સૂત્રનો સમાસ- કશ્ચ સ્વશ્ચ એતયોઃ સમાહારઃ = કસ્વમ્ (સમાહાર દ્વન્દ્વ.)

પશ્ચ ફશ્ચ એતયોઃ સમાહારઃ = પફમ્ (સમાહાર દ્વન્દ્વ.)

કસ્વમ્ ચ પફમ્ ચ = કસ્વ-પફે (ઈતરેતર દ્વન્દ્વ.)

તયો કસ્વ પફયોઃ.

)(કશ્ચ ✕ પશ્ચ =)(ક ✕ પૌ (ઈતરેતર દ્વન્દ્વ.)

વિવેચન :- આ રીતે સમાસ કરવાથી સ્થાની બે નો (૧) ક્-સ્વ (૨) પ્-ફ ના, સ્થાન બે ✕ ક)(પ્ થાય. બંને જગ્યાએ દ્વિ. વ. થવાથી બે ✕ ક્)(પ્ થશે. તેથી સ્થાની બે અને થનાર બે એમ યથાસંખ્ય લાગુ પડ્યું. જે સ્થાનીમાં ચાર ગણ્યા હોત, તો

યથાસંખ્ય લાગુ પડત નહિ.

આ સૂત્ર ૪ જગ્યાએ લાગે છે.

(૧) ર + ક (૨) ર + ख (૩) ર + પ (૪) ર + फ

(૧) ક < કરોતિ, કઃ કરોતિ = અહીં ર નો ક પર આવતાં જીહ્વામૂલીય થયો. પક્ષે ૧-૩-૫૩-રઃ પદાન્તેઃ વિસર્ગસ્તયોઃ થી વિસર્ગ થયો.

(૨) ક < खनति, કઃ खनति = અહીં ર નો ख પર આવતાં જીહ્વામૂલીય થયો. પક્ષે ૧-૩-૫૩-રઃ પદાન્તે વિસર્ગસ્તયોઃ થી વિસર્ગ થયો.

(૩) ક < पचति, કઃ पचति = અહીં ર નો પ પર આવતાં ઉપધ્માનીય થયો. પક્ષે ૧-૩-૫૩-રઃ પદાન્તે વિસર્ગસ્તયોઃ થી વિસર્ગ થયો.

(૪) ક < फलति, કઃ फलति = અહીં ર નો फ પર આવતાં ઉપધ્માનીય થયો. પક્ષે ૧-૩-૫૩-રઃ પદાન્તે વિસર્ગસ્તયોઃ થી વિસર્ગ થયો.

આ સૂત્ર ૧-૩-૫૩ - રઃ પદાન્તે વિસર્ગસ્તયોઃ સૂત્રનો અપવાદ છે. તે સૂત્રથી અઘોષ પર આવતાં વિસર્ગ થાય, તો પહેલા વિસર્ગ કરવો કે આ સૂત્રથી જીહ્વામૂલીય અને ઉપધ્માનીય કરવો ? એ પ્રશ્ન આવે ત્યાં “સ્પર્ધેષરમ્” એ ન્યાયથી ૧-૩-૫૩ સૂત્ર જ પ્રથમ લાગવું જોઈએ. કારણકે ૧-૩-૫૩ સૂત્ર પર છે. અને ઉત્સર્ગ સૂત્ર છે. પણ “ઉત્સર્ગાત્ અપવાદઃ” એ ન્યાયથી પ્રથમ આ સૂત્ર લાગે. અને આ સૂત્રના વિકલ્પ પક્ષમાં ૧-૩-૫૩ સૂત્ર લાગે.

સૂત્ર :-

શ-ષ-સે શ-ષ-સં વા (૧-૩-૬)

અર્થ :-

પદાન્તે રહેલા ર નો શ-ષ-સ્ પરમાં આવતાં અનુક્રમે શ-ષ-સ્ વિકલ્પે થાય.

સૂત્રનો સમાસ શશ્વ ષશ્વ સશ્વ एतेषाम् સમાહારઃ = તસ્મિન્ (સમા. કન્દ.)

શશ્વ ષશ્વ સશ્વ એતેષામ્ સમાહારઃ = (સમા. ધ્વન્ધ.)

વિવેચન:- આ સૂત્ર ૩ જગ્યાએ લાગે.

(૧) ર + શ્ (૨) ર + ષ્ (૩) ર + સ્

(૧) કશ્ચેત,ક:શેતે = અહીં ર નો શ્ પરમાં આવતાં શ્ થયો. પક્ષે ર: પદાન્તે વિસર્ગસ્તયો, ૧-૩-૫૩ થી વિસર્ગ થયો.

(૨) કષ્ષણ્ઠઃ, ક: ષ્ણઠઃ = = અહીં ર નો ષ્ પરમાં આવતાં ષ્ થયો. પક્ષે ૧-૩-૫૩ થી વિસર્ગ થયો.

(૩) કસ્સાધુઃ, ક: સાધુઃ = અહીં ર નો સ્ પરમાં આવતાં સ્ થયો. પક્ષે ૧-૩-૫૩ થી વિસર્ગ થયો.

આ સૂત્ર પાણ. ઉપર પ્રમાણે (૧-૩-૫) પ્રમાણે ૧-૩-૫૩ સૂત્રનો અપવાદ છે. તેથી પ્રથમ આ સૂત્ર લાગ્યું. તેથી ર નો પહેલા શ્-ષ્-સ્ થયો. અને વિકલ્પ પક્ષમાં ૧-૩-૫૩ થી ર નો વિસર્ગ થયો.

અહીં “યથાસંસ્થ્યમનુદેશઃ સમાનામ્” એ ન્યાય લાગ્યો, તેથી અનુક્રમ આવ્યો. અહીં જવા ની અનુવૃત્તિ ચાલુ જ હતી. વિકલ્પ થવાનો જ હતો, છતાં ફરીથી વા નું ગ્રહણ સૂત્રમાં કર્યું છે, તે એમ સૂચવે છે, કે હવે પછી ના સૂત્રોમાં વા (વિકલ્પ)ની અનુવૃત્તિ નહિ ચાલે.

સૂત્ર :-

ચ-ટ-તે સ-દ્વિતીયે (૧-૩-૭)

અર્થ :-

પદાન્તે રહેલા ર નો દ્વિતીય સહિત ચ-ટ-ત્ (ચ-છ, ટ-ઢ, ત્-થ) પરમાં આવતાં અનુક્રમે શ્-ષ્-સ્ નિત્ય થાય.

સૂત્રનો સમાસઃ ચશ્વ ટશ્વ તશ્વ એતેષામ્ સમાહારઃ = ચટતમ્ તસ્મિન્ = (સમા. ધ્વન્ધ.)

સહ દ્વિતીયેન = સદ્વિતીયમ્ (સહ-બહુવ્રીહી)

વિવેચન :- આ સૂત્ર ૪ જગ્યાએ લાગે.

(૧) ર+ચ્ (૨) ર + છ (૩) ર + ઢ (૪) ર + ઠ (૫) ર

+ ત્ (૬) ર +થ્

(૧) કશ્ચરઃ = અહીં ર નો ચ્ પરમાં આવતાં શ્ થયો.

(૨) કશ્ચન્નઃ = અહીં ર નો છ્ પરમાં આવતાં શ્ થયો.

(૩) કષ્ટઃ = અહીં ર નો ટ્ પરમાં આવતાં ષ્ થયો.

(૪) કષ્ઠઃ = અહીં ર નો ઠ્ પરમાં આવતાં ષ્ થયો.

(૫) કસ્તઃ = અહીં ર નો ત્ પરમાં આવતાં સ્ થયો.

(૬) કસ્થઃ = અહીં ર નો થ્ પરમાં આવતાં સ્ થયો.

પ્રશ્ન :-

આ સૂત્રમાં દ્વિતીય સહિત ચ-ટ-ત લેવાના છે. એટલે (ચ-છ, દ-ઢ, ત્-થ) લેવાના છે. તો સૂત્ર “ચ-છ-ટ-ઠ-ત-થે” કરવાથી સૂત્રમાં લાઘવ થાય છે. છતાં તેમ નહીં કરીને “ચ-ટ-તે સ દ્વિતીયે એવું ગુરૂ સૂત્ર શા માટે કર્યું ?

જવાબ :-

અહીં યથાસદ્વ્ય... એ ન્યાયથી અનુક્રમ કરવો છે. તે “ચ-છ-ટ-ઠ-તથે” એ પ્રમાણે છ કરવાથી થશે નહીં. પાણ ૧-૩-૫ ની જેમ સમાસ કરીને ત્રણ બનાવી દઈએ તો થઈ શકે. એમ પ્રક્રિયા ઘણી કરવી પડે. તેથી સૂત્રમાં લઘુતા છોડીને ગુરૂતા કરી છે.

આ સૂત્ર પાણ ૧-૩-૫૩ ના અપવાદ રૂપ સૂત્ર છે. વિસર્ગ થવાનો હતો. તેના બદલે નિત્ય શ્-ષ્-સ્ થયા.

સૂત્ર :-

નોઽપ્રશાનોઽનુસ્વારાઽનુનાસિકૌ ચ પૂર્વસ્યાઽધુદપરે (૧-૩-૮)

અર્થ :-

પદાન્તે રહેલા પ્રશાન્ વર્ણને શબ્દ સંબંધી ન્ નો અધુદ પરમાં છે જેને એવા દ્વિતીય સહિત ચ્-દ-ત્ પરમાં આવતા શ્-ષ્-સ્ અનુક્રમે થાય, અને પૂર્વના અક્ષર ઉપર આગમ અને આદેશરૂપ અનુસ્વાર અને અનુનાસિક અનુક્રમે થાય.

સૂત્રનોસમાસ:

ન વિઘટે પ્રશાન્ યસ્મિન્ સઃ = અપ્રશાન્ તસ્ય-અપ્રશાનઃ, ન વિઘટે ધુદપરઃ યસ્મિન્ તદ્ = અધુદપરમ્ તસ્મિન્ = (બહુ)

અનુસ્વાસ્થ અનુનાસિકસ્થ = અનુસ્વારાનુનાસિકૌ (ઈતરેતર ક્ષ્ણ.)

વિવેચન:- આ સૂત્ર ૬ જગ્યાએ લાગે.

(૧) ન્ + ચ્ (૨) ન્ + છ્ (૩) ન્ + દ્ (૪) ન્ + ઢ્ (૫) ન્ + ત્ (૬) ન્ + થ્

આગમ = મિત્રવત્ આગમઃ મિત્રની જેમ પાસે આવીને બેસે તે આગમ.

આદેશ = શત્રુવત્ આદેશઃ = શત્રુ પહેલાં જે બેઠેલા હોય તેને ઉઠાડીને બેસે તે આદેશ.

(૧) ભવાન્ + ચરઃ = ભવાંશ્ચરઃ, ભવાૌશ્ચરઃ = અહીં ન્ નો ચ્ પરમાં આવતાં શ્ થયો.

(૨) ભવાન્ + છ્યતિ = ભવાંશ્ચ્યતિ, ભવાૌશ્ચ્યતિ = અહીં ન્ નો છ્ પરમાં આવતાં શ્ થયો.

(૩) ભવાન્ + ટકઃ = ભવાંષ્ટકઃ, ભવાૌષ્ટકઃ = અહીં ન્ નો દ્ પરમાં આવતાં ષ્ થયો.

(૪) ભવાન્ + ઠકારઃ = ભવાંષ્ઠકારઃ, ભવાૌષ્ઠકારઃ = અહીં ન્ નો ઢ્ પરમાં આવતાં ષ્ થયો.

(૫) ભવાન્ + તનુઃ = ભવાંસ્તનુઃ, ભવાૌસ્તનુઃ = અહીં ન્ નો ત્ પરમાં આવતાં સ્ થયો.

(૬) ભવાન્ + થુઙતિ = ભવાંસ્થુઙતિ, ભવાૌસ્થુઙતિ = અહીં ન્ નો થ્ પરમાં આવતાં સ્ થયો.

પ્રશાન્ નું વર્જન કર્યું છે. તેથી બધી શરત લાગુ પડતી હોય તો પણ આ સૂત્ર ન લાગે. દા:તઃ - પ્રશાન્ + ચરઃ = પ્રશાજ્ચરઃ

અહીં ૧-૩-૬૦ તવર્ગસ્ય શ્ચ વર્ગ-ષ્ટવર્ગાભ્યામ્ યોગે ચ-ટ વર્ગો એ સૂત્રથી ન્ નો, ચ્ ના યોગમાં જ્ થયો.

જે ચ્-છ્-દ્-ઢ્-ત્-થ્ પછી અધુદ પરમાં ન હોય, તો આ સૂત્ર

લાગતું નથી. દા.ત.- ભવાન્ + ત્સરુકઃ = ભવાન્ત્સરુકઃ
અહીં ત્ ની પછી અધુદ વાર્ગ નથી, પાણ સ્ છે, તે ધુદ્ છે. માટે
ન્ નો સ્ ન થયો.

સૂત્ર :-

પુમોઽશિત્યઘોષેઽચ્ચ્યાગિ રઃ (૧-૩-૯)

અર્થ :-

પુમ્ એ પુમ્સ્ શબ્દના સંયોગરૂપ સ્ નો લુક્ થયે છે તે અનુકરણ
વાચક શબ્દ છે. એવા પુમ્ ના મ્ નો અધુદ પરમાં છે જેને એવા
શિદ્ અને ચ્ચ્યા વર્જને અઘોષ પરમાં આવતાં ર થાય, અને પૂર્વના
અક્ષર ઉપર અનુસ્વાર અને અનુનાસિક અનુક્રમે થાય.

સૂત્રનો સમાસ:

ન શિદ્ = અશિદ્ તસ્મિન્ “અશિટિ” (નજ્. તત્પુ.)

ન વિદ્યતે ઘોષઃ યસ્મિન્ - અઘોષઃ તસ્મિન્ “અઘોષે” (બહુ.)

ન ચ્ચ્યાગ્ = અચ્ચ્યાગ્ = તસ્મિન્ (નજ્. તત્પુ.)

વિવેચન :-

આ સૂત્ર ૧૦ જગ્યાએ લાગે.

મ્ + ક્-ચ્-ચ્-છ-દ્-ઢ્-ત્-થ્-પ્-ફ્ = શિદ્ વર્જને ૧૦
અઘોષ.

(૧) પુમ્ + કામા = પુંર + કામા આ સૂત્રથી મ્ નો ર થયો,
અને પૂર્વના અક્ષર પર અનુસ્વાર થયો. પછી ૨-૩-૩ “પુંસઃ”
સૂત્રથી ર નો સ્ થયો. તેથી- પુંસ્કામા, પુંસ્કામા થયું.

— શિદ્ એવો અઘોષ પરમાં હોય તો પુમ્ ના મ્ નો ર ન થાય.
દા.ત.- પુમ્ + શિરઃ = પુંશિરઃ ૧-૩-૪૦
શિદ્ધેઽનુસ્વારઃ થી મ્ નો અનુસ્વાર થયો.

— અઘોષ પરમાં ન હોય તો પાણ પુમ્ ના મ્ નો ર ન થાય.
દા.ત. પુમ્ + દાસઃ = પુંદાસઃ અહીં દ્ એ ઘોષ છે. તેથી
૧-૩-૧૪ તૌ મુ-મૌ વ્યજ્જને સ્વૌ થી મ્ નો અનુસ્વાર
થયો છે.

— ચ્ચ્યા એ અઘોષ હોવા છતાં નિષેધ હોવાથી પુમ્ ના મ્
નો ર ન થાય. દા.ત. પુમ્ + ચ્ચ્યાતઃ = પુંચ્ચ્યાતઃ અહીં

મ્ નો-ર નહીં થતો હોવાથી ૧-૩-૧૪ તૌ મુ-મૌ વ્યજ્જને સ્વૌ થી મ્ નો અનુસ્વાર થયો છે.

- અધોષની પછી અધુદ પરમાં હોય તો જ પુમ્ ના મ્ નો ર થાય છે. દા.ત. પુમ્ + ક્ષારઃ = પુંક્ષારઃ અહીં ક્ષ માં ક્ + ષ્ છે.તેથી ક્ એ અધોષ છે. પરંતુ ક્ ની પછી ષ્ એ અધુદ નથી, ધુદ છે. માટે મ્ નો ર ન થતાં ૧-૩-૧૪ તૌ મુ-મૌ વ્યજ્જને સ્વૌ થી મ્ નો અનુસ્વાર થયો.

સૂત્ર :-

નૃનઃ પેષુ વા (૧-૩-૧૦)

અર્થ :-

નૃન્ એ નૃ શબ્દ દ્વિ. બ.વ. (શસન્ત) નું અનુકરણ વાયક નામ છે. નૃન્ શબ્દના ન્ નો પ્ પરમાં આવતાં ર વિકલ્પે થાય, અને પૂર્વના અક્ષર ઉપર અનુસ્વાર અને અનુનાસિક અનુક્રમે થાય.

સૂત્રનોસમાસ:

પશ્વ પશ્વ પશ્ચ = પાઃ તેષુ = પેષુ (એકશેષ. કન્દ.)

વિવેચન :-

આ સૂત્ર ૧ જગ્યાએ લાગે. ન્ + પ્ = ૧

(૧) નૃન્ + પાહિ આ સૂત્રથી ન્ નો ર થતાં નૃન્ + પાહિ અને ૧-૩-૫ રઃ કચ્ચ પ્ફયોઃ ધી ઉપધ્માનીય થતાં નૃન્)(પાહિ, નૃન્)(પાહિ એમ થશે. ૧-૩-૫ સૂત્રથી ઉપધ્માનીય પાણ વિકલ્પે થતો હોવાથી તેના વિકલ્પ પક્ષમાં ૧-૩-૫૩ રઃ પદાન્તે વિસર્ગસ્તયોઃ સૂત્રથી વિસર્ગ થશે. તેથી નૃન્ : પાહિ, નૃન્ : પાહિ થશે. અને આ સૂત્ર પાણ વિકલ્પે હોવાથી જ્યારે નૃન્ શબ્દના ન્ નો ર જ ન થાય, ત્યારે ન્ જ રહેશે. તેથી નૃન્ પાહિ થશે. એમ કુલ પાંચ રૂપો થશે.

નૃન્)(પાહિ, નૃન્)(પાહિ, નૃન્ : પાહિ, નૃન્ : પાહિ, નૃન્ પાહિ.

પ્રશ્ન :- સૂત્રમાં પેષુ એમ બ.વ. શા માટે કર્યું છે ?

જવાબ :- સૂત્રમાં “નૃનઃ પે વા” ને બદલે નૃનઃ પેષુવા” કર્યું છે. તે અધુદ પરે ની અનુવૃત્તિ અટકાવવા માટે. એટલે પ્ થી પરમાં અધુદ વાર્ણ હોય કે ધુદ વાર્ણ હોય તો પાણ નૃન્ ના ન્ નો ર કરવા માટે. દા.ત. - નૃન્)(પ્સાતિ, નૃન્)(પ્સાતિ નૃન્ :પ્સાતિ

નૃઃ પ્સાતિ. નૃન્પ્સાતિ અહીં પ્ ની પછી ધ્રુવ વર્ણ છે તો પાણ ઉપધ્માનીય અને વિસર્ગ થવાથી પાંચ રૂપો થયા.

સૂત્ર :-

દ્વિઃ કાન્ઃ કાનિ સઃ (૧-૩-૧૧)

અર્થ :-

કાન્ એ કિમ્ સર્વનામનું દ્વિ. બ. વ. નું અનુકરણવાચક નામ છે. કાન્ શબ્દ ના ન્ નો દ્વિરુક્ત કાન્ પરમાં આવતાં સ્ થાય. અને પૂર્વના અક્ષર ઉપર અનુસ્વાર અને અનુનાસિક અનુક્રમે થાય.

વિવેચન:-

આ સૂત્ર ૧ જગ્યાએ લાગે ન્ + ક્.

દા:તઃ કાન્ + કાન્ = કાંસ્કાન્, કાંસ્કાન્ અહીં આ સૂત્રથી પૂર્વના કાન્ ના ન્ નો કાન્ પરમાં આવતાં સ્ થયો. કિમ્ શબ્દના શસન્ત ના અનુકરણવાચક બંને શબ્દો હોય ત્યાંજ આ સૂત્ર લાગે. પરંતુ એક કિમ્ નો કાન્ થયેલો હોય અને એક ક શબ્દ ઉપરથી કાન્ થયેલો હોય તો કાન્ ના ન્ નો સ્ થતો નથી. (ક = લુચ્ચો)

દા. ત. કાન્ કાન્ પશ્યતિ = કયા લુચ્ચાઓને તે જુવે છે.

પ્રશ્ન :-

ર ની અનુવૃત્તિ ચાલતી જ હતી, છતાં ર ન કરતા ન્ નો સ્ શા માટે કર્યો?

જવાબ :-

ર ની અનુવૃત્તિ ચાલતી જ હતી છતાં ર ન કરતાં ન્ નો સ્ કર્યો તે જીહ્વામૂલીય અને વિસર્ગ નહીં કરવા માટે.

સૂત્ર:-

સ્સટિ સમઃ (૧-૩-૧૨)

અર્થ :-

સમ્ ના મ્ નો સ્સટ્ પરમાં આવતાં સ્ થાય અને પૂર્વના અક્ષર ઉપર અનુસ્વાર અને અનુનાસિક અનુક્રમે થાય.

વિવેચન:-

આ સૂત્ર ૧ જગ્યાએ લાગે. મ્ + સ્.

દા:તઃ સમ્ + કર્તા = અહીં ૪-૪-૮૧ સંપરેઃ કૃગઃ સ્સટ્ થી કની આદિમાં સ્સટ્ આવે છે. તેથી સમ્ + સ્ + કર્તા આ સૂત્રથી સ્સટ્ નો સ્ પરમાં આવતાં સમ્ ના મ્ નો સ્ થવાથી સંસ્સ્કર્તા, સ્સ્સ્કર્તા પ્રયોગ થાય. સ્સટ્ પરમાં ન હોય તો

સમ્ ના મ્ નો સ્ ન થાય દા.ત. સમ્ + કૃતિ = સંકૃતિ: ૧-૩-૧૪ તૌ મુ-મૌ વ્યજ્ઞને સ્વૌ થી મ્ નો અનુસ્વાર થયો છે.

પ્રશ્ન : ૪-૪-૯૧ સંપરે: કૃણ: સ્સદ સૂત્રથી ક્ ની પૂર્વે સ્સદ થાય જ છે. તો પછી સંકૃતિ: માં પ્રાપ્તિ હોવા છતાં કેમ ન થયો ?

જવાબ: ગર્ગાદિ ગણ પાઠમાં “સંકૃતિ:” એ પ્રમાણે સ્સદ ના આગમથી રહિત પાઠ હોવાથી પાઠના સામર્થ્યથી સ્સદ નો આગમ થયો નથી.

સૂત્ર: **લુક (૧-૩-૧૩)**

અર્થ : સમ્ ના મ્ નો સ્સદ પરમાં આવતાં લુક્ થાય છે.

વિવેચન: આ સૂત્ર ૧ જગ્યાએ લાગે મ્ + સ્.

સમ્ + કર્તા = સમ્ + સ્ + કર્તા અહીં ૪-૪-૯૧ થી ઉપર પ્રમાણે સ્સદ થયો. આ સૂત્રથી મ્ નો લોપ થતાં સસ્કર્તા.

પ્રશ્ન :- આ સૂત્ર ઉપરના “સ્સટિસમઃ” માં લઈ લીધું હોત તો ચાલત, છતાં જુદુ શા માટે કર્યું ?

જવાબ :- “સ્સટિ સમઃ” સૂત્રમાં આ સૂત્રનો સમાવેશ થતો હોવા છતાં જુદુ કર્યું છે તે “અનુસ્વારાડનુનાસિકૌ ચ પૂર્વસ્ય” ની અનુવૃત્તિ ને અટકાવવા માટે.

સૂત્ર :- **તૌ મુ-મૌ વ્યજ્ઞને સ્વૌ (૧-૩-૧૪)**

અર્થ :- મુ આગમના મ્ નો અને પદાન્તમાં રહેલા મ્ નો વ્યંજન પરમાં આવતાં તૌ- તે બે અનુસ્વાર અને પરમાં રહેલા વ્યંજનના વર્ગનો જ અનુનાસિક થાય. એ અનુસ્વાર અને અનુનાસિક અનુક્રમે થાય.

સૂત્રનો સમાસ મુશ્વ મશ્વ મુમૌ (ઈતરેતર દ્વન્દ્વ.)

વિવેચન :- આ સૂત્ર ૩૩ જગ્યાએ લાગે. મ્ + ૩૩ વ્યજ્ઞન

(૧) ચંક્રમ્યતે, ચઙ્ક્રમ્યતે } આ બંને ઉદાહરણમાં ૪-૧-૫૧
(૨) વવંમ્યતે, વવ્વંમ્યતે } “મુસ્તોડનુનાસિકસ્ય” એ

સૂત્રથી મુ નો આગમ થયેલો છે. અને આ સૂત્રથી એકવાર અનુસ્વાર અને એકવાર અનુનાસિક થયેલો છે.

(૩) ત્વં કરોષિ, ત્વઙ્કરોષિ-અહીં પદાન્તે રહેલા મ્ નો અનુસ્વાર અને અનુનાસિક થયો છે.

(૪) કંવઃ, ક્વૈઃ = અહીં પાણ પદાન્તે રહેલા મ્ નો અનુસ્વાર અને અનુનાસિક થયો છે.

પ્રશ્ન :- અનુસ્વારને સજ્ઞતીય પાણું નથી, છતાં “સ્વૌ” એમ દ્વિવચન કેમ મૂક્યું ?

જવાબ :- “તૌ” દ્વિવચનમાં છે. “સ્વૌ” તેનું વિશેષાણ હોવાથી દ્વિવચનમાં મૂક્યું છે. વિશેષાણ જેને લાગુ પડતું હોય તેને લગાડવું. અનુનાસિકને લાગુ પડે છે. અનુસ્વારને કોઈ સજ્ઞતીય હોતું નથી. તેથી વિશેષાણ ત્યાં લાગુ પડતું નથી.

સૂત્ર :- મ-ન્-ય-વ-લ પરે હે (૧-૩-૧૫)

અર્થ :- પદાન્તે રહેલા મ્ નો, મ્-ન્-ય-વ-લ્ પરમાં છે જેને એવો હ પરમાં આવતાં સજ્ઞતીય અનુસ્વાર અને અનુનાસિક અનુક્રમે થાય.

સૂત્રનો સમાસ મશ્વ નશ્વ યશ્ચ વશ્વ લશ્ચ ઇતિ = મનયવલઃ (ઈતરેતર. ધ્વન્દ્વ.)
મનયવલઃ પરે યસ્માત્ સઃ = મનયવલપરઃ, તસ્મિન્ = મનયવલપરે (બહુ.)

વિવેચન :- આ સૂત્ર ૧ જગ્યાએ લાગે. મ્ + હ = ૧

(૧) કિમ્ + હ્મલયતિ = કિં હ્મલયતિ, કિમ્હ્મલયતિ. અહીં કિમ્ ના મ્ નો, મ્ પરમાં છે જેને એવો હ પર છતાં અનુસ્વાર થયો. અને અનુનાસિક મ્ થયો.

(૨) કિમ્ + હ્નુતે = કિંહ્નુતે, કિમ્હ્નુતે = અહીં કિમ્ ના મ્ નો, મ્ પરમાં છે જેને એવો હ પર છતાં અનુસ્વાર થયો. અને અનુનાસિક ન્ થયો.

(૩) કિમ્ + હ્યઃ = કિં હ્યઃ, કિમ્હ્યઃ અહીં કિમ્ ના

મ્ નો,ય્ પરમાં છે જેને એવો હ પર છતાં અનુસ્વાર થયો.
અને અનુનાસિક ય્ થયો.

(૪) કિમ્ + ફલયતિ = કિં ફલયતિ, કિઁફલયતિ =
અહીં કિમ્ ના મ્ નો,વ્ પરમાં છે જેને એવો હ પર છતાં
અનુસ્વાર થયો. અને અનુનાસિક વ્ થયો.

(૫) કિમ્ + હલાદતે = કિં હલાદતે, કિલ્હલાદતે. અહીં
કિમ્ ના મ્ નો,લ્ પરમાં છે જેને એવો હ પર છતાં
અનુસ્વાર થયો. અને અનુનાસિક લ્ થયો.

આ સૂત્ર ૧-૩-૧૪ “તૌ મુ-મૌ વ્યજ્ઞને સ્વૌ” નો અપવાદ છે.
કારણકે એ સૂત્રથી હ પર છતાં ફક્ત અનુસ્વાર જ થાત. કારણકે
હ નો કોઈ અનુનાસિક નથી, તેથી અનુનાસિક ન થાત. જ્યારે આ
સૂત્ર કરવાથી હ ની પછી મ્-ન્-ય્-વ્ અને લ્ આવ્યો, તેનો જ
અનુનાસિક કર્યો. એવી રીતે અનુનાસિક વિકલ્પે કરવા માટે જ
આ સૂત્રનો પ્રારંભ કર્યો છે.

સૂત્ર :-

સમ્રાદ્ . (૧-૩-૧૬)

અર્થ :-

સમ્ ના મ્ નો વિવચ્ચન્ત એવો રાજન્ શબ્દ ઉત્તરપદમાં આવે
તો અનુસ્વારનો અભાવ થાય છે. આ સૂત્ર નિપાતન સૂત્ર છે.

સૂત્રનોસમાસ- સમ્ રાજતે -સમ્રાદ્ દા.ત. સમ્રાદ્, સમ્રાજૌ.

વિવેચન:- આ સૂત્ર ૧-૩-૧૪ ના અપવાદરૂપ છે.

સૂત્ર :-

ફ-ળોઃ ક-ટવન્તૌ શિટિ નવા (૧-૩-૧૭)

અર્થ :-

પદાન્તે રહેલા ફ અને ણ્ થકી પર શિટ્ પરમાં આવતાં અનુક્રમે
ફ અને ટ અન્તે આગમરૂપ વિકલ્પે થાય છે.

સૂત્રનોસમાસ: ફઞ્ ણશ્ચ = ફળૌ, તયોઃ = ફળોઃ (ઈતરેતર દ્વન્દ્વ.)

કશ્ચ ટશ્ચ = કટૌ (ઈતરેતર દ્વન્દ્વ.)

વિવેચન :- આ સૂત્ર ૬ અથવા ૧૪ જગ્યાએ લાગે.

શિટ્ માં શ્-ષ્-સ્ જ વધારે વપરાતાં હોવાથી ૩ શિટ્ ગણીએ

તો ઙ + ૩ શિદ્, ણ + ૩ શિદ્ = ૬ જગ્યાએ લાગે. અને અનુસ્વાર, વિસર્ગ, જીહ્વામૂલીય, ઉપધ્માનીય એ ચાર સહિત શ્-ષ્-સ્ ગણીએ, એટલે ૭ શિદ્ ગણીએ, તો ઙ + ૭ શિદ્-
 ણ + ૭ શિદ્ = ૧૪ જગ્યાએ લાગે.

(૧) પ્રાઙ્કશેતે, પ્રાઙ્કષેતે, પ્રાઙ્શેતે = અહીં ઙ થી પરમાં શ્ એ શિદ્ છે. તેથી ઙ ની પછી ક નો આગમ આ સૂત્રથી થાય. ક એ પ્રથમ હોવાથી તેના પછી રહેલા શ્ નો છ- ૧-૩-૪ “પ્રથમાદધુટિ શશ્ચઃ” થી વિકલ્પે થાય. અને ક નો આગમ ન થાય ત્યારે એમ જ પાણ રહેવાથી ત્રણ રૂપો થાય.

(૨) સુગળ્દશેતે, સુગળ્દશેતે, સુગળ્શેતે- અહીં ણ થી પરમાં શ્ એ શિદ્ છે. તેથી ણ ની પછી દ નો આગમ આ સૂત્રથી થયો છે. અને દ એ વર્ગનો પ્રથમ અક્ષર હોવાથી તેનાથી પર રહેલા શ્ નો છ- ૧-૩-૪ “પ્રથમાદધુટિ શશ્ચઃ” થી વિકલ્પે થયો. અને જ્યારે દ નો આગમ ન થાય ત્યારે એમ જ રહે.

સૂત્ર :-

જ્ઞઃ સઃ ત્સોઽશ્ચઃ (૧-૩-૧૮)

અર્થ :-

પદાન્તે ઙ અને જ્ થકી પર સ્ આવ્યો હોય, તો તે સ્ નો ત્સ (તકારાદિ સકાર) વિકલ્પે થાય છે. પરંતુ તે સ્, ચ ના અવયવરૂપ શ્ ન હોય તો.

સૂત્રનો સમાસઃ ડશ્ચ જશ્ચ = ઙ્જનં-તસ્માત્ ઙ્જનઃ (ઈતરેતર. ધન્ધ.)

જ શ્ચઃ = અશ્ચઃ (નજ્, તત્પુ.)

વિવેચન :-

આ સૂત્ર બે જગ્યાએ લાગે. ૧. ઙ + સ્ = ૨. જ્ + સ્ = ૨.

(૧) ષડ્ત્સીદન્તિ, ષદ્ત્સીદન્તિ = અહીં ઙ થી પરમાં સ્ છે. તેથી આ સૂત્રથી સ્ નો ત્સ થયો. અને વિકલ્પ પક્ષમાં ત્સ ન થાય, ત્યારે ૧-૩-૫૦ “અઘોષે પ્રથમોઽશિટઃ” થી ઙ નો પ્રથમ દ થયો છે.

(૨) ભવાન્ત્સાધુઃ, ભવાન્સાધુઃ = અહીં જ્ થી પરમાં સ્ છે. તેથી આ સૂત્રથી સ્ નો ત્સ થયો. અને વિકલ્પ પક્ષમાં

ત્સૂ ન થાય,ત્યારે જ્ઞ જ રહ્યો. કાંઈ ફેરફાર ન થયો.

પ્રશ્ન :- “ષડ્ત્સીદન્તિ” આ પ્રયોગમાં ઙ્ઞ ની પછી ત્ એ અઘોષ છે તો ૧-૩-૫૦ “અઘોષે-પ્રથમોઽશિટઃ થી ઙ્ઞ નો દ્ થવો જ જોઈએ છતાં અહીં કેમ ન કર્યો ?

જવાબ :- “સન્નિપાતલક્ષણો વિધિરનિમિત્તં તદ્વિઘાતસ્ય” = જેને માનીને જે કાર્ય થયું હોય,તે તેનો ઘાત કરનાર ન થાય. એ ન્યાયથી અહીં ઙ્ઞ ને માનીને સ્ નો ત્સૂ થયો.તો તે ત્સૂ, ઙ્ઞ નો ઘાત ન કરી શકે. તેથી ૧-૩-૫૦ થી ઙ્ઞ નો દ્ થયો નથી. એજ રીતે “ભવાન્ત્સાધુઃ” માં પાણુ જ્ઞ ને માનીને ત્સૂ થયો છે તે ત્સૂ, જ્ઞ નો ઘાત ન કરી શકે. એટલે ૧-૩-૮ થી જ્ઞ નો સ્ ન થઈ શકે.

પ્રશ્ન :- ‘અશ્ચ’ એ પ્રમાણે સૂત્રમાં ચ ના અવયવ તરીકે શ્ નો તકારાદિ ત્સૂ થવાનો નિષેધ કર્યો છે,પરંતુ સૂત્રમાં દન્ત્ય સ્ નો તકારાદિ સકાર કરવાનું કહ્યું છે.તાલવ્યનો તકારાદિ સ કાર થતો જ નથી. છતાં નિષેધ શા માટે કર્યો છે ?

જવાબ :- જગતમાં એવો ન્યાય છે કે “સકરોપદિષ્ટં કાર્યં તદ્વાદેશસ્ય શકારસ્યાપિ” એ ન્યાયથી (સકાર થી ઉપદેશેલું (બતાવેલું) કાર્ય તેના આદેશરૂપ શકારને પાણુ લાગે.) શ્ ને પાણુ આ સૂત્ર લાગી જત. તેના નિષેધ માટે અશ્ચઃ નું ગ્રહણ કર્યું છે.

પ્રશ્ન :- તો આ ન્યાય કેવી રીતે લાગે છે તે દષ્ટાંત થી સમજાવો ?

જવાબ :- “વૃક્ષઃ” અહીં વ્રશ્ચ ધાતુ છે. તેમાં ચ કારના અવયવ તરીકે દન્ત્ય સ્ ના આદેશરૂપ શ્ કાર છે. પહેલાં દન્ત્ય સ્ જ હતો.પાણુ ચ ના યોગમાં ૧-૩-૬૧ સસ્ય શ-ષ્ઠો થી શ્ થયેલો છે. તો પાણુ ત્યાં ૨-૧-૮૮ “સંયોગસ્યાદૌ સ્કોર્લુક્” એ સૂત્રથી સ્ ના લોપનું વિધાન છે,છતાં સ્ ના સ્થાને થયેલા તાલવ્ય શ્ નો લુક્ થઈ ગયો.

અશ્ચઃ થી નિષેધ કરેલો હોવાથી ષડ્+શ્ચ્યોતતિ =ષદ્શ્ચ્યોતતિ માં તાલવ્ય શ્ નો તકારાદિ સ્ કાર થયો નહીં.જો નિષેધ ન હોત

તો થઈ જત, પરંતુ સંધિમાં ઇ નો ટ્ ૧-૩-૫૦ અઘોષે પ્રથમોડશિટઃ” થી થઈ ગયો.

સૂત્ર :-

નઃ શિ જ્ય(૧-૩-૧૯)

અર્થ :-

પદાન્તે રહેલા ન્ નો શ્ પર છતાં ચ્ વિકલ્પે થાય છે. પરંતુ તે શ્,શ્ચ ના અવયવ રૂપ ન હોય તો.

વિવેચન :-

આ સૂત્ર ૧ જગ્યાએ લાગે. ન્ + શ્

(૧) ભવાજ્છૂરઃ, ભવાજ્શૂરઃ, ભવાંજ્શૂરઃ = અહીં ભવાન્ ના ન્ ની પછી શૂરઃ નો શ્ આવેલો છે. તેથી આ સૂત્રથી ન્ નો ચ્ વિકલ્પે થયો. ચ્ થવાથી ચ્ એ પ્રથમ છે. તેની પછી શ્ છે. તો ૧-૩-૪ પ્રથમાદધુટિ શશ્ચઃ થી શ્ નો છ્ વિકલ્પે થયો. જ્યારે ન્ નો ચ્ ન થયો ત્યારે ૧-૩-૬૦ થી શ્ ના યોગમાં ન્ નો જ્ થયો. તેથી ત્રણ રૂપો થયા.

અહીં પાણ ચ્ ના અવયવ રૂપ શ્ નું વર્જન હોવાથી ભવાન્ + શ્ચ્યોતતિ = ભવાજ્શ્ચ્યોતતિ માં આ સૂત્રથી ન્ નો જ્ ન થયો. પાણ ૧-૩-૬૦ થી શ્ ના યોગમાં ન્ નો જ્ થયો.

સૂત્ર :-

અતોડતિ ચૈરુઃ (૧-૩-૨૦)

અર્થ :-

અ કારથી પર પદાન્તે રહેલા રુ (ર) નો અ કાર પર આવતાં ડ નિત્ય થાય છે.

વિવેચન :-

અહીં એકલી સ્વર સંધિ નથી માટે સ્વરસંધિના પ્રકારાગમાં લીધું નથી. સ્વર અને વ્યંજન મિશ્ર સંધિ છે. તેથી વ્યંજન સંધિમાં પાણ લીધું નથી.

ક + સ્ + અર્થઃ, ક + રુ + અર્થઃ ૨-૧-૭૨ સો રુઃ થી સ્ નો રુ થયો. અને ક માં રહેલા અ થી પરમાં રુ છે અને અર્થ સંબંધી અ પરમાં છે. તેથી તે રુ નો ડ થયો. ક + ડ + અર્થઃ માં અ + ડ = ઓ ૧-૨-૬ “ અવર્ણસ્યેવર્ણાદિનૈદ્વોદરલ્” થી થયો. તેથી કોડર્થઃ થયું.

ઘોષવતિ (૧-૩-૨૧)

સૂત્ર :-

અર્થ :- અ-કાર થકી પર પદાન્તે રહેલા રુ (ર) નો ઘોષવાન્ વ્યંજન પર આવતાં ઉ થાય છે.

વિવેચન :-

આ સૂત્ર ૨૦ જગ્યાએ લાગે રુ + ૨૦ ઘોષવાન્.

ધર્મ + સ્ + જેતા, સોરુઃ થી સ્ નો રુ ધર્મ + રુ + જેતા અને આ સૂત્રથી અ કાર થી પર રુ છે, અને તેની પછી જ્ઞ એ ઘોષવાન્ વ્યંજન છે, તેથી રુ નો ઉ થયો. ધર્મ + ઉ + જેતા માં ૧-૨-૬ થી અ + ઉ = ઓ થવાથી ધર્મો જેતા થયું.

પ્રશ્ન :-

આ સૂત્ર ઉપરના ૧-૩-૨૦ અતોઽતિ સોરુઃ માં ભેગુ ન કરતાં જુદું શા માટે કર્યું છે ?

જવાબ :-

ઉપરના સૂત્રમાં ભેગુ કરે તો અ કાર અને ઘોષવતિ બન્નેની અનુવૃત્તિ નીચેના સૂત્રોમાં આવે. પણ માત્ર ઘોષવતિની જ અનુવૃત્તિ નીચે લઈ જવી છે. માટે જુદુ કર્યું.

સૂત્ર :-

અવર્ણ - ભો - ભગો - ડઘોર્લુગસન્ધિઃ (૧-૩-૨૨)

અર્થ :-

અ વર્ણથી પર અને ભો ભગો અને અઘો થી પર આવેલા પદાન્તમાં રહેલા રુ નો ઘોષવાન્ પરમાં આવતાં લુક્ થાય છે. અને પછી તેની સંધિ થતી નથી.

સૂત્રનો સમાસ -

અવર્ણશ્ચ ભોશ્ચ ભગોશ્ચ અઘોશ્ચ एतेषां समाहारः = અવર્ણભોભગોઽધુ (સમા. દ્વન્દ્વ.) તસ્માત્ - અવર્ણભોભગોઽધોઃ।
न सन्धिः = असन्धिः (નૃષ્. તત્પુ.)

વિવેચન :-

આ સૂત્ર ૨૦ જગ્યાએ લાગે. આ + રુ + ૨૦ ઘોષવાન્

(૧) દેવાસ્ + યાન્તિ સોરુઃ થી રુ થયો. દેવાર્ + યાન્તિ ઘોષવાન્ એવો ય પર છતાં આ સૂત્રથી રુનો લોપ થવાથી દેવા યાન્તિ થશે.

(૨) મોસ્ + યાસિ, સોરુઃ થી સ્ નો રુ, મોર્ + યાસિ. આ સૂત્રથી મો થી પરમાં રુ નો ઘોષવાન્ એવો ય આવતાં લોપ થવાથી મો યાસિ થશે.

(૩) મગોસ્ + હસ, સોરુઃ થી સ્ નો રુ, મગોર્ + હસ. આ સૂત્રથી મગો થી પરમાં રહેલા રુ નો ઘોષવાન્ એવો હ પર આવતાં લોપ થવાથી મગો હસ થશે.

(૪) અઘોસ્ + વદ, 'સોરુઃ' થી સ્ નો રુ, અઘોર્ + વદ. આ સૂત્રથી અઘો થી પરમાં રહેલા રુ નો ઘોષવાન્ એવો વ પર આવતાં લોપ થવાથી અઘો વદ થશે.

પ્રશ્ન :- અ થી પર રુ નો લુક્ થતો જ નથી. આ થી પરમાં જ થાય છે. તો આ સૂત્રમાં અવર્ણ ને બદલે આત્ લખ્યુ હોત તો ચાલત. કારણકે અ થી પરમાં રુ નો ઉપરના ઘોષવતિ સૂત્રથી થાય છે. તેથી અહીં અ ન આવતાં આ જ આવવાનો હતો ?

જવાબ :- બરાબર છે, છતાં પાણ સૂત્રમાં અવર્ણ નું ગ્રહણ નીચેના સૂત્રમાં અનુવૃત્તિ લઈ જવા માટે છે.

પ્રશ્ન :- આ સૂત્રમાં સંધિ કરવાનું કોઈ નિમિત્ત જ નથી. કારણકે પૂર્વે આ અને પરમાં ઘોષવાન્ વ્યંજન છે. તેથી સંધિ થવાની જ નથી. છતાં અસન્ધિઃ એવું સૂત્રમાં શા માટે લખ્યું ?

જવાબ :- આ સૂત્રમાં જરૂર નથી. પાણ નીચેના સૂત્રોમાં અનુવૃત્તિ ચલાવવી છે. પાણ નીચેના સૂત્રોમાં લેવુ હોય તો નીચે લખવું હતું. એમ પ્રશ્ન થાય, તો તેના જવાબમાં કહેવાય છે. કે એકલી અસન્ધિ નહીં પાણ લુક્ ની સાથે અસન્ધિની અનુવૃત્તિ લઈ જવી છે. એટલે જ્યાં લુક્ થયો હોય, ત્યાં અસન્ધિ થાય એમ કહેવું છે. માટે અહીં અસન્ધિઃ આ સૂત્રમાં લખ્યું છે.

સૂત્ર :-

વ્યોઃ (૧-૩-૨૩)

અર્થ :-

અ વાર્ગથી પર, પદાન્તે રહેલા વ્ અને ય્ નો ઘોષવાન્ વ્યંજન પરમાં આવતાં લુક્ થાય છે. અને પછી સંધિ થતી નથી.

સૂત્રનોસમાસઃ વશ્ચ યશ્ચં ઇતિ = વ્યૌ, તયોઃ વ્યોઃ (ઈતરેતર. દન્દ.)

વિવેચન:- આ સૂત્ર ૪૦ જગ્યાએ લાગે. અ+ ૨૦ ઘોષવાન્, આ+ ૨૦ ઘોષવાન્.

(૧) વૃક્ષવૃશ્ચમ્ આચષ્ટે ઇતિ વૃક્ષવયતિ = વૃક્ષવૃશ્ચ+ ણિચ્
૩-૪-૪૨ “ણિજ્ બહુલં નામ્નઃ કૃગાદિષુ” થી ણિજ્ પ્રત્યય,
વૃક્ષવ્ + ણિજ્. ૭-૪-૪૩ “ત્રન્ત્યસ્વરાઽઽદેઃ” થી અંત્ય
સ્વરાદિનો લોપ થવાથી ઋશ્ચ નો લોપ, તેથી વૃક્ષવિ ધાતુ
બન્યો.

વૃક્ષવયતિ ઇતિ ક્વિપ્ = વૃક્ષવ્, વૃક્ષવ્ + સિ પ્ર.એ.વ. નો
પ્રત્યય, એ સિ પ્રત્યયનો ૧-૪-૪૫ “દીર્ઘશ્યાબ્ વ્યજ્જનાત્
સેઃ” થી લુક્ થયો. તેથી વૃક્ષવ્ + યાતિ. અહીં એ સિ પ્રત્યય
પર છતાં ૧-૧-૨૧ થી પદસંજ્ઞા છે. તેથી આ સૂત્રથી પદાન્તે
રહેલા વ્ નો, ઘોષવાન્ એવો ય આવતાં લોપ થવાથી “વૃક્ષયાતિ”
બન્યું. એજ રીતે-

(૨) અવ્યયમ્ આચષ્ટે ઇતિ અવ્યયયતિ = અવ્યય્ + ણિજ્ ૩-
૪-૪૨ “ણિજ્ બહુલં નામ્નઃ કૃગાદિષુ” થી ણિજ્ અવ્યય્,
+ ણિજ્ પ્રત્યય, ૩-૪-૪૩ “ત્રન્ત્યસ્વરાઽઽદેઃ” થી અંત્ય
સ્વરાદિનો લોપ થવાથી અ નો લોપ. તેથી અવ્યયિ ધાતુ બન્યો.
અવ્યયતિ ઇતિ ક્વિપ્ = અવ્યય્, અવ્યય્ + સિ પ્ર.એ.વ. નો
સિ પ્રત્યય, એ સિ પ્રત્યયનો ૧-૪-૪૫ થી લોપ થયો. તેથી
અવ્યય્ + યાતિ અહીં અવ્યય્ એ પદસંજ્ઞક હોવાથી આ સૂત્રથી
પદાન્તે રહેલા ય્ નો, ઘોષવાન્ એવો ય પરમાં આવતાં લોપ થયો.
તેથી “અવ્યયાતિ” બન્યું. બંને અર્થ અનુક્રમે... (૧) વૃક્ષ
કાપનારને કહેનાર જાય છે (૨) અવ્યયને કહેનાર જાય છે.

સૂત્ર :-

સ્વરે વા (૧-૩-૨૪)

અર્થ :-

અવર્ણ, મોસ્, મગોસ્ અને અઘોસ્ થી પરમાં આવેલા પદાન્તે
રહેલા ય્ અને વ્ નો સ્વર પર છતાં લુગ્ વિકલ્પે થાય છે. અને

પછી સંધિ થતી નથી.

વિવેચન:-

આ સૂત્રમાં એકલા વ્યંજનની સંધિ નથી. પરંતુ સ્વર અને વ્યંજન મિશ્રિત સંધિ છે. તેથી પ્રાસંગિક ગાળીને તેની વ્યંજન સંધિમાં ગાળત્રી કરી નથી.

(૧) પટો + ઇહ = ૧-૨-૨૪ “ઓદૌતોડવાવ્” થી અવ્ થયો. પટવ્ + ઇહ આ સૂત્રથી વ્ નો સ્વર પર છતાં વિકલ્પે લોપ થવાથી પટ ઇહ, પટવિહ થયું.

(૨) વૃક્ષો + ઇહ = ૧-૨-૨૪ “ઓદૌતોડવાવ્” થી ઔ નો આવ્ થયો. વૃક્ષાવ્ + ઇહ આ સૂત્રથી વ્ નો સ્વર પર છતાં વિકલ્પે લોપ થવાથી વૃક્ષા ઇહ, વૃક્ષાવિહ થયું.

(૩) તે આહુ: ૧-૨-૨૩ “એદૌતોડયાય્” થી એ નો અય્ થયો. તય્ + આહુ: આ સૂત્રથી ય્ નો સ્વર પર છતાં વિકલ્પે લોપ થવાથી ત આહુ:, તયાહુ: થયું.

(૪) તસ્મૈ + ઇદમ્ = ૧-૨-૨૩ “એદૌતોડયાય્” થી એ નો આય્ થયો. તસ્માય્ + ઇદમ્ આ સૂત્રથી ય્ નો સ્વર પર છતાં વિકલ્પે લોપ થવાથી તસ્મા ઇદમ્, તસ્માયિદમ્ થયું.

(૫, ૬, ૭) ભોસ્ + અત્ર, ભગોસ્ + અત્ર, અઘોસ્ + અત્ર અહીં પદાન્તે ૨-૧-૭૨ “સોરુ:” થી સ્ નો ર્ થયો. = ભોર્ + અત્ર, ભગોર્ + અત્ર, અઘોર્ + અત્ર થયું. ૧-૩-૨૬ “સોર્ય:” થી તે રુ નો ય્ થવાથી ભોય્ + અત્ર, ભગોય્ + અત્ર, અઘોય્ + અત્ર થયું. હવે આ સૂત્રથી તે ય્ નો સ્વર પર છતાં વિકલ્પે લોપ થવાથી ભો અત્ર - ભોયત્ર, ભગો અત્ર-ભગોયત્ર, અઘોઅત્ર અઘોયત્ર થયું.

આ સૂત્રને ઉપરના ૧-૩-૨૩ વ્યો: સૂત્રમાં ભેગુ લઈ લીધું હોત તો ચાલત. પણ સ્વર પર છતાં વ્ અને ય્ નો વિકલ્પે લોપ કરવા માટે જ પૃથગ્ કર્યું છે. જ્યારે વ્ અને ય્ નો લુક્ થાય, ત્યારે જ સંધિ નો નિષેધ છે. તેથી જ્યારે વ્ અને ય્ નો લુક્ ન થાય, ત્યારે જે સંધિ થતી હોય તે થાય.

અસ્પષ્ટાવવર્ણાત્વનુજિ વા (૧-૩-૨૫)

સૂત્ર :-

અર્થ :-

અવાર્ગ, ભોસ્, ભગોસ્ અને અઘોસ્ થી પર આવેલા પદાન્તે રહેલા વ્ અને યનો સ્વર પર છતાં અસ્પષ્ટ ઉચ્ચાર થાય છે. પરંતુ અવાર્ગથી પર રહેલા વ્ અને ય ની પછી ઉજ્ઞ વર્જને કોઈપણ સ્વર પરમાં આવે તો તે વ્ અને ય નો અસ્પષ્ટ ઉચ્ચાર વિકલ્પે થાય છે. (એટલે કે અવાર્ગની પછી રહેલા વ્ અને ય ની પછી ઉજ્ઞ સ્વર આવે તો વ્ અને ય નો અસ્પષ્ટ ઉચ્ચાર નિત્ય થાય છે.)

સૂત્રનોસમાસ- ન સ્પષ્ટૌ અસ્પષ્ટૌ (નજ્. તત્પુ.)

ન વિદ્યતે ઉજ્ઞ યસ્મિન્ સઃ = અનુજ્ઞ, તસ્મિન્ “અનુજિ.” (બહુ.)

વિવેચન :-

દાઃતઃ પટવું, અસાવું, કયું, દેવાયું, અહીં પદાન્તે રહેલા વ્ અને ય નો ઉજ્ઞ નો ઉપરમાં હોવાથી અસ્પષ્ટ ઉચ્ચાર નિત્ય થાય છે. ભોયૈત્ર, ભગોયૈત્ર અઘોયૈત્ર અહીં તો વ્ અને ય ની પછી કોઈપણ સ્વર આવે તો અસ્પષ્ટ ઉચ્ચાર નિત્ય થાય છે.

- પટવિહ, પટવિહ, અસાવિન્દુઃ અસાવિન્દુઃ, તયિહ તયિહ, તસ્માયિદમ્ તસ્માયિદમ્, અહીં બધા પ્રયોગોમાં અવાર્ગથી પર પદાન્તે રહેલા વ્ અને ય નો ઉજ્ઞ સિવાયનો હ સ્વર પરમાં હોવાથી અસ્પષ્ટ ઉચ્ચાર વિકલ્પે થયો છે.

ઉપરના ૧-૩-૨૩ અને ૧-૩-૨૪માં વ્ અને ય ને પછી વિભક્તિ હંતી અને અહીં પ્રથમા કરી તે “અર્થવશાદ્ વિભક્તિ વિપરિણામઃ.” એ ન્યાયથી પ્રથમા થઈ છે.

સૂત્ર :-

અર્થ :-

રોચઃ (૧-૩-૨૬)

અવર્ણ, ભોસ્, ભગોસ્ અને અઘોસ્ થી પરમાં રહેલા પદાન્તે આવેલા રુ નો, સ્વર પર છતાં “ય” થાય છે.

(૧) કિમ્ + સિ + આસ્તે અહીં ૨-૧-૪૦ “કિમઃ કસ્તસાદૌ ચ” એ સૂત્રથી સ્થાદિ સિ પર આવતાં કિમ્ નો ક આદેશ થવાથી, ક્ + સિ + આસ્તે, અહીં સિ પ્રત્યય

લાગવાથી ૧-૧-૨૦ “તદન્તં પદમ્” થી પદસંજ્ઞા થઈ. તેથી “સોરુઃ” ૨-૧-૭૨ થી સિનો રુ થવાથી કર્ + આસ્તે અહીં અ થી પરમાં રુ છે. અને તેનાથી પરમાં સ્વર છે. તેથી રુ નોય આ સૂત્રથી થયો. તેથી “કયાસ્તે” પ્રયોગ સિદ્ધ થયો.

(૨) દેવ + અસ્ (પ્ર.બ.૧.) દેવાસ્ + આસ્તે અહીં પાણ અસ્ પ્રત્યય લાગવાથી ૧-૧-૨૦ “તદન્તં પદમ્” થી પદ સંજ્ઞા થઈ. તેથી “સોરુઃ” ૨-૧-૭૨ થી સ્ નો રુ થવાથી દેવાર્ + આસ્તે. - અહીં આ થી પરમાં રુ છે, અને તેનાથી પરમાં સ્વર છે, તેથી રુ નો ય આ સૂત્રથી થયો. તેથી “દેવાયાસ્તે” સિદ્ધ થયું.

(૩) ભોસ્ + અત્ર, ભોર્ + અત્ર = ભોયત્ર, ભગોસ્ + અત્ર, ભગોર્ + અત્ર = ભગોયત્ર, અઘોસ્ + અત્ર, અઘોર્ + અત્ર = અઘોયત્ર આ પ્રયોગોની સિદ્ધિ ૨-૧-૭૨ સોરુઃ થી સ્ નો રુ થયો અને આ સૂત્રથી એ રુ નો ય થવાથી થઈ છે.

સૂત્ર :-

હસ્વાન્ડ-ળ-ઞૌ દ્વે (૧-૩-૨૭)

અર્થ :-

હસ્વ સ્વરથી પર આવેલા પદાન્તે રહેલા ડ ળ અને ઞ સ્વર પર છતાં બે રૂપ (દ્વિત્વ રૂપ) થાય છે.

સૂત્રનો સમાસઃ ડશ્ચ ળશ્ચ ઞશ્ચ एतेषाम् समाहारः = ડળન્ તસ્ય ડળન્ઃ (સમા. દ્વન્દ્વ.)

(૧) ક્લુઙ્ + આસ્તે = ક્લુઙ્ડાસ્તે. અહીં ડ એ હસ્વ થી પર રહેલો ઙ, સ્વર પર છતાં દ્વિત્વ થયો.

(૨) સુળ્ળ + ઇહ = સુળ્ળિહ. અહીં ળ એ હસ્વ સ્વરથી પર રહેલો ળ, સ્વર પર છતાં દ્વિત્વ થયો.

(૩) કૃષન્ + આસ્તે = કૃષન્નાસ્તે. અહીં ઞ એ હસ્વ સ્વરથી પર રહેલો ઞ, સ્વર પર છતાં દ્વિત્વ થયો.

સૂત્ર :-

અનાઙ્-માઙો દીર્ઘાદ્ વાચ્યઃ (૧-૩-૨૮)

અર્થ :-

આઙ્ અને માઙ્ વર્જને પદાન્તે રહેલા દીર્ઘ (સ્વર) થી પર રહેલા છ નું દ્વિત્વ રૂપ વિકલ્પે થાય છે.

સૂત્રનો સમાસ- આઈ ચ માઈ ચ = આઈમાડૌ (ઈતરેતર. કન્ધ.)

ન વિઘટે આઈમાડૌ યસ્મિન્ સઃ = અનાઈમાઈ તસ્માત્
“અનાઈમાઈઃ” (બહુ.)

(૧)કન્યા + છત્રમ્ = કન્યાછત્રમ્ આ સૂત્રથી આઈ સિવાયના આ સ્વરથી પર રહેલા છત્ર ના છ નું દ્વિત્વ થયું. ૧-૩-૫૦ “અઘોષે પ્રથમોઽશિટઃ” થી પૂર્વના છ નો અઘોષ એવો છ પર છતાં પ્રથમ ચ્ થવાથી “કન્યાછત્રમ્” થયું અને વિકલ્પ પક્ષમાં દ્વિત્વ રૂપે ન થાય ત્યારે “કન્યાછત્રમ્” રહે.

આ + છાયા, મા + છિદત્ આ પ્રયોગોમાં આઈ નો આ અને માઈ નો આ એ સ્વરૂપ દીર્ઘ સ્વર હોવાથી આ સૂત્રથી વિકલ્પે દ્વિત્વ ન થતાં ૧-૩-૩૦ “સ્વરેભ્યઃ” થી નિત્ય દ્વિત્વ થવાથી આછાયા, માછિદત્ થયું અને ૧-૩-૫૦ “અઘોષે પ્રથમોઽશિટઃ” થી છ નો ચ્ થવાથી “આછાયા” અને માછિદત્ સિદ્ધ થયું.

સૂત્ર :-

પ્લુતાદ્ વા (૧-૩-૨૯)

અર્થ :-

પદાન્તે રહેલા દીર્ઘાકાર પ્લુત (સ્વર)થી પર રહેલા છ નો વિકલ્પે દ્વિત્વરૂપ થાય છે.

દાઃતઃ આગચ્છ ભો ઇન્દ્રભૂતેઃ ચ્છત્રમાનય પક્ષે છત્રમાનય. અહીં ઇન્દ્રભૂતેઃ એ દીર્ઘાકાર પ્લુત સ્વર પછી છત્ર નો છ આવ્યો, તેથી વિકલ્પ થી દ્વિત્વ રૂપ થયો. જ્યારે દ્વિત્વ થયો ત્યારે ૧-૩-૫૦ “અઘોષે પ્રથમોઽશિટઃ” થી પૂર્વના છ નો ચ્ થયો.

વિવેચનઃ

પ્રશ્નઃ આ સૂત્રનો સમાવેશ ઉપરના સૂત્રમાં કરીને ઉપરનું સૂત્ર “અનાઈ માડૌ દીર્ઘ પ્લુતાદ્ વાચ્છઃ” એમ કર્યું હોત તો આ સૂત્ર બનાવવું ન પડત ?

જવાબ :

બરાબર છે પરંતુ જો ઉપરના સૂત્રમાં આ સૂત્રનો સમાવેશ કરે તો દીર્ઘ અને પ્લુત થી પર રહેલો છ દ્વિત્વ થાય. એવો અર્થ નિકળે એને બદલે સૂત્ર જુદું કરવાથી દીર્ઘ અને પ્લુતનો વિશેષાગ્ર -

વિશેષભાવ થવાથી દીર્ઘાકારખ્બુત થી પર રહેલા છ નું દ્વિત્વ થાય.
પરંતુ હ્રસ્વાકારખ્બુતથી પર રહેલા છ નું દ્વિત્વ ન થાય.

સૂત્ર :-

સ્વરેભ્યઃ (૧-૩-૩૦)

અર્થ :-

સ્વરથી પર રહેલા છ નું દ્વિત્વરૂપ થાય છે.

દા:તઃ ઇચ્છતિ , ગચ્છતિ અહીં ઇષ્ ના ષ્ નો, અને ગમ્
ધાતુના મ્ નો, ૪-૨-૧૦૬ “ગમિષઘમશ્છઃ” એ સૂત્રથી છ
આદેશ થાય છે. આ સૂત્રથી દ્વિત્વ રૂપ થાય છે. અને ૧-૩-૫૦
“અઘોષે પ્રથમોઽશિટઃ” થી પૂર્વના છ નો અઘોષ એવો છ પર
છતાં ચ્ થાય છે.

વિવેચન :-

“બહુવચનમ્ પદાન્તે ઇતિ નિવૃત્ત્યર્થમ્” સૂત્રમાં બ.વ.નો
ઉદ્દેશ પદાન્તની નિવૃત્તિ માટે છે. એટલે પદાન્તે કે અપદાન્તે
રહેલો છ હોય તોપણ દ્વિત્વ થાય.

[૧-૩-૨૮ અને ૧-૩-૨૯ એ બે સૂત્રો આ સૂત્રના અપવાદ
સૂત્રો છે.]

સૂત્ર :-

હર્દિર્હ-સ્વરસ્યાઽનુ નવા (૧-૩-૩૧)

અર્થ :-

સ્વરથી પર રહેલ ર અને હ થી પર ર, હ અને સ્વર વર્જને આવેલ
કોઈપણ વર્ણનો દ્વિર્ભાવિ (દ્વિત્વરૂપ) વિકલ્પે થાય છે. પરંતુ
બીજા બધા કાર્યો કર્યા પછી દ્વિત્વ થાય છે.

સૂત્રનો સમાસ- ર ચ હ્ય એતયોઃ સમાહારઃ = ર્હમ્ તસ્માત્ હર્તિ (સમા.
દ્વન્દ્વ.)

ર ચ, હશ્ચ, સ્વરશ્ચ એતેષાં સમાહારઃ = ર્હસ્વરમ્ (સમા.
દ્વન્દ્વ.)

ન ર્હસ્વરમ્ = અર્હસ્વરમ્ તસ્ય અર્હસ્વરસ્ય (નગ્. તત્પુ.)

વિવેચન :-

આ સૂત્ર ૬૨ જગ્યાએ લાગે. ર + ૩૧ વ્યંજન, હ + ૩૧ વ્યંજન
(ર અને હ સિવાય)

(૧) અર્કઃ, અર્કઃ = અહીં અ સ્વરની પછી ર છે. અને તેની

પછી ર, હ અને સ્વર વર્જને ક્ વ્યંજન છે. તે આ સૂત્રથી દ્વિત્વરૂપ વિકલ્પથી થયો.

(૨) બ્રહ્મ, બ્રહ્મ = અહીં અ સ્વરની પછી હ છે. અને તેની પછી ર, હ અને સ્વર વર્જને મ્ વ્યંજન છે તે. આ સૂત્રથી દ્વિત્વરૂપ વિકલ્પથી થયો.

- પમહદઃ = અહીં અ સ્વરની પછી હ છે, પણ તે હ ની પછી ર વ્યંજન છે. તેથી તે ર આ સૂત્રથી દ્વિત્વરૂપ ન થયો.
- અર્હઃ = અહીં અ સ્વરની પછી ર છે, પણ તે ર ની પછી હ વ્યંજન છે. તેથી તે હ આ સૂત્રથી દ્વિત્વરૂપ ન થાય.
- કરઃ = અહીં અ સ્વરની પછી ર છે, પણ તે ર ની પછી સ્વર અ છે. તેથી તે સ્વર આ સૂત્રથી દ્વિત્વરૂપ થતો નથી.
- અઙ્યતે = અહીં સ્વરની પછી ર નથી, પરંતુ મ્ વ્યંજનની પછી ર હોવાથી આ સૂત્રથી તે પછી રહેલા ય્ ની દ્વિરુક્તિ ન થઈ.
- * પ્રોળ્ળનાવ = પ્ર + ઝર્નુ + ણવ્ (અ) પરીક્ષાના ૧. પુ. એ. ૧. નો પ્રત્યય.

પ્ર + ઝર્નુનુ + અ ૪-૧-૪ “સ્વરાદેર્દ્વિતીયઃ” થી નુ ની દ્વિરુક્તિ થઈ.

પ્ર + ઝર્નુનુ + અ ૨-૩-૬૩ “રષ્ટવર્ણા... એ સૂત્રથી નુ ના ન્ નો ણ થયો.

પ્ર + ઝર્નુનૌ + અ ૪-૩-૫૧ “નામિનોઽકલિહલેઃ” થી નુ ના ઝ નો ઔ થયો.

પ્ર + ઝર્નુ નાવ્ + અ ૧-૨-૨૪ “ઓદૌતોઽવાવ્” થી નૌ ના ઔ નો આવ્ થયો.

પ્રોળ્ળનાવ ૧-૨-૬ “અવર્ણસ્યે... અ + ઝ = ઔ થયો”

આ બધું જ કાર્ય પછી હવે આ સૂત્રથી ઓ સ્વરથી પરમાં રહેલા ર પછી જે ણુ નો ણ છે, તે દ્વિત્વરૂપ થયો. તેથી “પ્રોળ્ળનાવ” પ્રયોગ સિદ્ધ થયો.

* જો કાર્ય કર્યા પ્રથમ જ આ સૂત્રથી દ્વિરુક્ત કર્યું હોત,તો નીચે પ્રમાણે અનિષ્ટ પ્રયોગની સિદ્ધિ થાત.

પ્ર + ઊર્નું + અ પરોક્ષા ૧. પુ. એ.વ.નો પ્રત્યય.

પ્ર + ઊર્નું + અ આ સૂત્રથી ઊ સ્વર પછી ર, અને તેની પછી રહેલ ન્ નું દ્વિત્વરૂપ.

પ્ર + ઊર્નું ન્નુ + અ ૪-૧-૪ ન્નુ ની દ્વિરુક્તિ.

પ્ર + ઊર્નું ન્નુ + અ ૪-૧-૪૪ “વ્યજ્ઞનસ્યાઽનાદેલુક્” થી અનાદિ વ્યંજન ન્ નો લુક્.

પ્ર + ઊર્નું ન્નુ + અ ૨-૩-૬૩ થી ર થી પર રહેલા નુ નો ણુ થયો.

પ્રોર્નું ન્નુ + અ ૧-૨-૬ થી અ + ઊ = ઓ થયો.

પ્રોર્નું ન્નૌ + અ ૪-૩-૫૧ થી ન્નુ ના ડ નીવૃદ્ધિ ઔ થઈ.

પ્રોર્નું ન્નાવ્ + અ ૧-૨-૨૪ થી ન્નૌ ના ઔ નો આવ્ થયો.

આ રીતે “પ્રોર્નું ન્નાવ” અનિષ્ટ પ્રયોગની નિવૃત્તિ માટે સૂત્રમાં “અનુ” નું ગ્રહણ છે.

સૂત્ર :-

અદીર્ઘાદ્ વિરામૈકવ્યજ્ઞને (૧-૩-૩૨)

અર્થ :-

અદીર્ઘ સ્વરથી (હ્રસ્વ સ્વરથી) પર આવેલા ર, હ અને સ્વરને વર્જીને (કોઈપણ) વર્ણનો વિરામ પરમાં આવે ત્યારે અને અસંયુક્ત વ્યંજન પરમાં આવે ત્યારે બધું કાર્ય કર્યા પછી દ્વિર્ભાવ (દ્વિત્વરૂપ) વિકલ્પે થાય છે.

સૂત્રનો સમાસ: ન દીર્ઘઃ = અદીર્ઘઃ તસ્માત્ અદીર્ઘાત્ (નબ્. તત્પુ.)

एकश्चासौ व्यञ्जनश्च = एकव्यञ्जनः (કર્મધારય.)

विरामश्च एकव्यञ्जनश्च एतयोः समाहारः-विरामैकव्यञ्जनम्
तस्मिन् विरामैकव्यञ्जने = (સમા. કન્ધ.)

વિવેચન :-

(૧) ત્વક્, ત્વક્ અહીં અદીર્ઘ એવા અ સ્વરની પછી ર, હ ને સ્વર વર્જીને ક્ વર્ણનો વિરામ આવતાં આસૂત્રથી દ્વિત્વરૂપ વિકલ્પે થયો છે.

(૨) દક્ષ્યત્ર, દધ્યત્ર અહીં અદીર્ઘ એવા અ સ્વરની પછી ર, હ ને સ્વર વર્જને ધ્વાર્ગનો ય એ અસંયુક્ત વ્યંજન પરમાં આવતાં આ સૂત્રથી દ્વિત્વરૂપ વિકલ્પે થયો છે.

(૩) ગોઃ ત્રાત, ગોઃ ત્રાત અહીં પ્લુત એવા ઓ સ્વરની પછી ર, હ ને સ્વર વર્જને ત્વાર્ગનો ર એ અસંયુક્ત વ્યંજન પરમાં આવતાં આ સૂત્રથી દ્વિત્વરૂપ વિકલ્પે થયો છે.

હસ્વસ્વર પર છતાં જ કાર્ય કરવું છે. તો સૂત્રમાં “અદીર્ઘાત્” ને બદલે “હસ્વાત્” લખ્યું હોત તો ચાલત. છતાં પાણ તેમ ન કરતાં જ “અદીર્ઘાત્” મૂક્યું છે. તે પ્લુતનો સંગ્રહ કરવા માટે જ છે.

વર્યા = અહીં અદીર્ઘ એવા અ થી પરમાં ર છે. તેથી આ સૂત્રથી તે ર ની, અસંયુક્ત એવો ય પર છતાં પાણ દ્વિરુક્તિ થઈ નથી.

વહ્યમ્ = અહીં અદીર્ઘ એવા અ થી પરમાં હ છે. તેથી આ સૂત્રથી તે હ ની, અસંયુક્ત એવો ય પર છતાં પાણ દ્વિરુક્તિ થઈ નથી.

તિત્તઃ = અહીં અદીર્ઘ એવા અ થી પરમાં ડ એ સ્વર છે. તેથી આ સૂત્રથી તે ડ ની, પછી વિરામ પર આવતાં પાણ દ્વિરુક્તિ થઈ નથી.

આ સૂત્ર ૧૦૨૩ જગ્યાએ લાગે.

ર-હ વર્જને ૩૧ વ્યંજન $\times$ ૩૩ અસંયુક્ત વ્યંજન = ૧૦૨૩

સૂત્ર :-

અજ્વર્ગસ્યાન્તસ્થાતઃ (૧-૩-૩૩)

અર્થ :-

અંતસ્થા થી પર રહેલા જ્ ને વર્જને વર્ગનો (કોઈપણ) અક્ષર અન્ય કાર્ય કર્યા પછી દ્વિત્વરૂપ વિકલ્પે થાય છે.

સૂત્રનો સમાસઃ નાસ્તિ જ્ યસ્મિન્ સઃ = અજ્ (બહુ.)

અજ્ ચાસૌ વર્ગશ્ચ = અજ્વર્ગઃ (કર્મધારય.) તસ્ય
“અજ્વર્ગસ્ય.”

વિવેચન :- આ સૂત્ર ૮૬ જગ્યાએ લાગે. અંતસ્થા-૪ x ૨૪ વ્યંજન = ૯૬ (જૂ વર્જને)

(૧) ઉલ્કા, ઉલ્કા = અહીં લૂ એ અંતસ્થા થી પરમાં જૂ વર્જને વર્ગીય વ્યંજન ક્ છે. તેનો આ સૂત્રથી દ્વિત્વરૂપ વિકલ્પે થયો.

હલ્જૌ = અહીં લૂ એ અંતસ્થા થી પરમાં જૂ વ્યંજન છે. તેથી આ સૂત્રથી જૂ નો નિષેધ હોવાથી દ્વિત્વરૂપ થતું નથી.

સૂત્ર :-

તતોડસ્યા: (૧-૩-૩૪)

અર્થ :-

અજૂથી (જૂ સિવાયના વર્ગીય વ્યંજનથી) પર આવેલા અંતસ્થાનો દ્વિત્વરૂપ વિકલ્પે થાય છે.

વિવેચન :- આ સૂત્ર ૮૬ જગ્યાએ લાગે. ૨૪ x ૪ = ૯૬

(૧) દ્વદ્યયત્ર, દ્વદ્યયત્ર = અહીં ધૂ એ વર્ગીય વ્યંજન છે. તેનાથી પરમાં યૂ એ અંતસ્થા છે. તેથી તે યૂ આ સૂત્રથી દ્વિત્વરૂપ વિકલ્પે થયો.

સૂત્ર :-

શિટઃ પ્રથમ-દ્વિતીયસ્ય (૧-૩-૩૫)

અર્થ :-

શિટ્ થી પર આવેલા (દ્વરેક વર્ગના) પ્રથમ અને દ્વિતીયનો દ્વિત્વરૂપ વિકલ્પે થાય છે.

સૂત્રનો સમાસઃ પ્રથમાશ્ચ દ્વિતીયાશ્ચ एतेषाम् समाहारः = પ્રથમદ્વિતીયમ્ (સમા. દ્વન્દ્વ.) તસ્ય- પ્રથમદ્વિતીયસ્ય.

વિવેચન:- આ સૂત્ર ૭૦ જગ્યાએ અથવા ૩૦ જગ્યાએ લાગે. ૭ x ૧૦ = ૭૦, ૩ x ૧૦ = ૩૦ જે શિટ્ ૭ ગણીએ, તો ૭૦ અને ૩શિટ્ ગણીએ, તો ૩૦ જગ્યાએ લાગે.

અનુસ્વાર વિગેરેનો કવચિત્ પ્રયોગ હોવાથી ઘણી જગ્યાએ નથી પાણ ગણાતું માટે.

(૧) ત્વં ક્કરોષિ, ત્વં કરોષિ અહીં અનુસ્વાર એ શિટ્ વ્યંજનથી પરમાં જૂ વર્જને વર્ગીય ક્ એ પ્રથમ વ્યંજનનો આ સૂત્રથી દ્વિત્વરૂપ વિકલ્પે થયો.

(૨) ત્વં ક્ષ્વનસિ, ત્વં સ્વનસિ અહીં અનુસ્વાર એ શિદ્ધિ વ્યંજનથી પરમાં જૂ વર્જન વર્ગીય સ્વ એ દ્વિતીય વ્યંજનનો આ સૂત્રથી દ્વિત્વરૂપ વિકલ્પે થયો, તેથી ત્વં સ્વ્વનસિ થયું. ૫૬૧ી. ૧-૩-૫૦ “અઘોષે પ્રથમોઽશિટઃ” થી પૂર્વના સ્વ નો ક્ થયો છે. અહીં “શિટઃ ક્ષ્વસ્ય” એવું સૂત્ર ન કરતાં “શિટઃ પ્રથમ - દ્વિતીયસ્ય” એ પ્રમાણે સૂત્ર કર્યું છે, તે જ બતાવે છે, કે દરેક વર્ગના પ્રથમ-દ્વિતીય લેવા છે.

સૂત્ર :-

તતઃ શિટઃ(૧-૩-૩૬)

અર્થ :-

દરેક વર્ગના પ્રથમ અને દ્વિતીય થકી શિદ્ધિ વ્યંજન દ્વિત્વરૂપ વિકલ્પે થાય છે.

વિવેચન :-

આ સૂત્ર ૭૦ જગ્યાએ લાગે. ૭ x ૧૦ (૫ પ્રથમ + ૫ દ્વિતીય) = ૭૦ (પરંતુ અહીં પ્રથમ-દ્વિતીય થકી પરમાં શ્ - ષ્-સ્ એ ત્રણ શિદ્ધિ નો વપરાશ છે. બાકીના ચાર શિદ્ધિ નો લગભગ વપરાશ થતો નથી. તેથી ૧૦ x ૩ = ૩૦ જગ્યાએ આ સૂત્રનો ઉપયોગ થતો જોવા મળે છે.)

(૧) તચ્ચશેતે, તચ્ચશેતે = અહીં તત્ ના ત્ નો શ્ ના યોગમાં ૧-૩-૬૦ “તવર્ગસ્યશ્ચવર્ગ-ષ્ટવર્ગાભ્યાં યોગે ચ-ટ વર્ગો થી ચ્ થયેલો છે, તેથી તે પ્રથમ થી પરમાં શ્ આવવાથી આ સૂત્રથી શ્ નું દ્વિત્વરૂપ વિકલ્પે થયું.

સૂત્ર :-

ન ચાત્ સ્વરે (૧-૩-૩૭)

અર્થ :-

ર થી પર રહેલા શિદ્ધિ નો સ્વર પર છતાં દ્વિત્વરૂપ થતું નથી.

વિવેચન :-

આ સૂત્રનો પાણ સંભવ સાત જગ્યાનો હોવા છતાં ચારનો વપરાશ ન હોવાથી ૩ જગ્યાએ લાગે છે. ર + શ્, ર + ષ્, ર + સ્ = ૩

(૧) દર્શનમ્ = અહીં સ્વર એવા અ થી પરમાં રહેલા ર થી પરમાં ર્, હ અને સ્વર વર્જન શ્ છે, તેથી તે શ્ ને દ્વિત્વ થવાની પ્રાપ્તિ ૧-૩-૩૧ “હર્દર્હસ્વરસ્યાનુનવા” થી હતી તેનો આ સૂત્રે

ક્યો.કે ર થી પરમાં શિદ્ આવે તો દ્વિત્વરૂપ ન થાય તેથી ૧-૩-૩૧ નું આ સૂત્ર અપવાદ સૂત્ર છે.

સૂત્ર :-

પુત્રસ્યાઽઽદિન્ - પુત્રાદિન્યાઽકોશે (૧-૩-૩૮)

અર્થ :-

આદિન્ અને પુત્રાદિન્ શબ્દ પરમાં આવતાં પુત્ર શબ્દમાં રહેલા ત્ નો આકોશ નો વિષય જાણાતો હોય તો દ્વિત્વરૂપ થતો નથી.

વિવેચન :-

આ સૂત્ર ૧ જ જગ્યાએ લાગે ત્ + ર- = ૧

(૧) પુત્રાદિની ત્વમસિ પાપે ! અહીં ઉં એ અદીર્ઘ સ્વરથી પરમાં ર, હ ને સ્વર વજીને ત્ છે. તેનાથી પરમાં ર એ અસંયુક્ત વ્યંજન છે. તેથી ત્ ને દ્વિત્વરૂપની પ્રાપ્તિ ૧-૩-૩૨ “અદીર્ઘાત્ વિરામૈકવ્યજ્જને” થી હતી. તેનો આદિન્ ઉત્તરપદમાં આવતાં આ સૂત્રથી નિષેધ થયો. તેથી ત્ દ્વિત્વરૂપ થયો નહીં. આકોશ હોવાથી.

(૨) પુત્રપુત્રાદિની ભવા = અહીં પાણ ઉપરના ઉદાહરણ પ્રમાણે ૧-૩-૩૨ થી પ્રાપ્તિ હતી પરંતુ પુત્રાદિની ઉત્તરપદમાં આવતાં આકોશ વિષયમાં આ સૂત્રથી નિષેધ થતાં પુત્ર ની અંદર રહેલા ત્ નો દ્વિત્વરૂપ થયો નહીં.

જો આકોશ વિષય ન હોય તો, આદિન્ કે પુત્રાદિન્ શબ્દ ઉત્તરપદમાં આવે તો ત્ નું દ્વિત્વરૂપ થાય છે. જેમકે (૧) પુત્રાદિની શિશુમારી, પુત્રાદિની શિશુમારી (૨) પુત્રપુત્રાદિની નાગી, પુત્રપુત્રાદિની નાગી ! અહીં ૧-૩-૩૨ થી દ્વિત્વરૂપ વિકલ્પે થયું.

સૂત્ર :-

મ્નાં ધુઙ્વર્ગેઽન્યોઽપદાન્તે (૧-૩-૩૯)

અર્થ :-

અપદમાં રહેલા મ્ અને ન્ નો ધુદ્ વર્ગ પરમાં આવતાં નિમિત્તનો જ અંત્ય અક્ષર થાય છે.

સૂત્રનો સમાસ- મશ્વ નશ્વ ઇતિ મ્નો (ઈતરેતર દ્વન્દ્વ.) અહીં સૂત્રમાં “મ્નાં” બ.વ. છે.

ધુટામ્ વર્ગઃ ઇતિ ધુદ્વર્ગઃ તસ્મિન્ ધુઙ્વર્ગે (૫૪ી. ત.પુ.)

પદસ્ય અન્તઃ = પદાન્તઃ (નઅ તપુ.)

ન પદાન્તઃ = અપદાન્તઃ, તસ્મિન્ = અપદાન્તે.

વિવેચન :- આ સૂત્ર ૪૦ જગ્યાએ લાગે. મ્ + ૨૦ ધ્રુદ્, ન્ + ૨૦ ધ્રુદ્ = ૪૦.

(૧) ગન્તા- ગમ્ + તા અહીં ગમ્ ધાતુનો મ્ અપદમાં રહેલો છે અને તા એ ધ્રુદ્ વર્ગ છે. તેથી આ સૂત્રથી નિમિત્ત એવા ત્ નો અંત્ય ન્ વ્યંજન, મ્ ની જગ્યાએ થયો.

(૨) શઙિકતા = શક્ + તા ૪-૪-૯૮ “ઉદિતઃ સ્વરાન્નોડન્તઃ” થી ન્ નો આગમ થયો, તેથી શન્ક્ + તા ૪-૪-૩૨ “સ્તાદ્ય શિતોડ્રોણાદેરિદ્” થી તા ની પૂર્વે ઙ નો આગમ શન્ક્ + ઙ + તા. હવે આ સૂત્રથી ન્ એ અપદમાં રહેલો છે. તેથી ક્ એ વર્ગીય ધ્રુદ્, વ્યંજન પર આવતાં નિમિત્ત એવા ક્ નો, અંત્ય અક્ષર ઙ વ્યંજન, ન્ ની જગ્યાએ થયો.

(૩) કમ્પિતા = કપ્ + તા ૪-૪-૯૮ થી ન્ નો આગમ. કન્પ્ + તા ૪-૪-૩૨ થી તા ની પૂર્વે ઙ્, કન્પ્ + ઙ્ + તા. હવે આ સૂત્રથી ન્ એ અપદમાં રહેલો છે. તેથી પ્ એ વર્ગીય ધ્રુદ્ વ્યંજન પર આવતાં નિમિત્ત એવા પ્ નો અંત્ય અક્ષર મ્ વ્યંજન, ન્ ની જગ્યાએ થયો.

— આહન્મહે = અહીં ન્ એ અપદમાં છે. તેના પછી વર્ગીય એવો મહે પ્રત્યયનો મ્ છે, પણ ધ્રુદ્ નથી. માટે આ સૂત્રથી ન્ નો નિમિત્ત એવા મ્ નો અંત્ય મ્ ન થયો.

— ગમ્યતે- અહીં મ્ એ અપદમાં છે. તેના પછી અધ્રુદ્ એવો ય પ્રત્યય છે. તેથી આ સૂત્ર લાગુ પડતું નથી.

— ભવાન્ કરોતિ = અહીં ન્ એ અપદમાં નથી, પણ સિ પ્રત્યય લાગવાથી પદ સંજ્ઞક છે. તેથી કરોતિ માં ક્ એ ધ્રુદ્ વ્યંજન પરમાં હોવા છતાં ક્ નો અંત્ય અક્ષર ઙ, ન્ ની જગ્યાએ આ સૂત્રથી થયો નહિં.

* સૂત્રમાં “મ્નાં” બ.વ. કર્યું છે. તે વ્યાપ્તિ માટે છે. એટલે

૨-૩-૬૩ વિગેરે પર સૂત્રથી થતાં કાર્યનો બાધ કરીને પાણ આ સૂત્રનું જ કાર્ય લાગે. એટલે તે વર્ગનો અંત્ય અક્ષર જ થાય. દા:ત:સરન્તિ અહીં પર સૂત્રથી (૨-૩-૬૩થી) જ્ નો ણ થઈ જવાની પ્રાપ્તિ હતી. છતાં આ સૂત્રની બ.વ.ની વ્યાપ્તિથી જ્ નો ણ ન થતાં તેની પરમાં આવેલા ત વર્ગનો જ અંત્ય અક્ષર જ થયો. એજ પ્રમાણે કુર્વન્તિ માં પાણ જાણવું

પ્રશ્ન :-

વર્ગીય ધ્રુવ ૨૦ લેવા છે, તો સૂત્રમાં “ધ્રુવર્ગે” ને બદલે “ધ્રુટિ” લખ્યું હોત તો પાણ ૨૦ જ આવત. કારણકે એ સૂત્રના અપવાદ ૩૫ ૧-૩-૪૦ હવે પછીનું સૂત્ર છે. તો તેમાં આવતાં ૪ ધ્રુવ પર છતાં નિત્ય અનુસ્વાર જ થાય છે. બાકીના ૨૦ ધ્રુવ રહ્યા તે “ધ્રુટિ” લખવાથી આવી જ જાત, છતાં “ધ્રુટિ” ન લખતાં “ધ્રુવર્ગે” એવું લાંબુ શા માટે કર્યું છે ?

જવાબ :-

“વર્ગે” એ પ્રમાણે વધારાનું લખીને એમ સૂચન કર્યું છે, કે અંત્ય અક્ષર જે થાય છે, તે નિમિત્તનો (અંતે આવેલા વ્યંજનનો જ) અંત્ય અક્ષર થાય. એવું જાણાવવા માટે જ સૂત્રમાં “ધ્રુટિ” ન લખતાં “ધ્રુવર્ગે” લખ્યું છે.

સૂત્ર :-

શિડ્ઢેઽનુસ્વાર: (૧-૩-૪૦)

અર્થ :-

અપદાંતમાં રહેલા મ્ અને જ્ નો શિદ્ અને હ પરમાં આવતાં બધું કાર્ય કર્યા પછી અનુસ્વાર થાય છે.

સૂત્રનો સમાસ-

શિડ્ઢ હશ્ચં એતયો: સમાહાર:- શિડ્ઢમ્, તસ્મિન્ શિડ્ઢે.
(સમા. દ્વન્દ્વ.)

વિવેચન :-

આ સૂત્ર ૮ જગ્યાએ લાગે.

મ્ અને જ્ = ૨ x (૩શિદ્ + હ = ૪) = ૮.

(૧) પુંસિ = અહીં પુમ્ શબ્દના મ્ નો સિ એ શિદ્ પર છતાં આ સૂત્રથી અનુસ્વાર થયો છે.

(૨) દંશ: = અહીં જ્ શબ્દનો શ્ એ શિદ્ પર છતાં આ સૂત્રથી અનુસ્વાર થયો.

(૩) બૃહ્ણમ્ = અહીં હ પર છતાં આ સૂત્રથી મ્ કે ન્ બંને જે હોય તેનો અનુસ્વાર થયો.

અહીં પાણ મ્તાં ની અનુવૃત્તિ ચાલે છે. તેથી દંશ: શબ્દમાં ૧-૩-૬૦ થી ન્ નો, શ્ ના યોગમાં જ્ થવાની પ્રાપ્તિ આવે, પાણ બ.વ.ની વ્યાપ્તિથી તે સૂત્ર ન લાગતાં આ જ સૂત્ર લાગશે.

સૂત્ર :-

રો રે લુગ્ લીર્ધશઃવિદુતઃ (૧-૩-૪૧)

અર્થ :-

ર નો (રુ અને ર બંનેનો) ર પર છતાં બધુ કાર્ય કર્યા પછી લુક્ થાય છે. અને (પૂર્વના) અ-હ-ઉ. દીર્ધ થાય છે.

સૂત્રનો સમાસ- અશ્ચ ઇશ્ચ ઉશ્ચ એતેષામ્ સમાહારઃ = અદિદુત્ તસ્ય અદિદુતઃ (સમા, દ્વન્દ્વ.)

વિવેચન :- આ સૂત્ર ૧ જગ્યાએ લાગે. ર + ર = ૧

(૧) પુનર + રાત્રિઃ = પુના રાત્રિઃ અહીં પુનર અવ્યયમાં ર મૂળથી છે જ. તે ર નો રાત્રિ નો ર પરમાં આવતાં લુક્ થયો. અને પૂર્વનો અ દીર્ધ થયો.

(૨) અગ્નિઃ + રથેન = અગ્ની રથેન = અહીં અગ્નિ + સિ છે. તેનો “સોરુઃ” ૨-૧-૭૨ થી સ્ નો રુ થયો. એ રુ નો રથેન શબ્દનો ર પરમાં આવતાં આ સૂત્રથી લુક્ થયો. અને પૂર્વનો હ દીર્ધ થયો.

(૩) પટુઃરાજા = પટૂ રાજા = અહીં પટુ + સિ છે. તેનો “સોરુઃ” ૨-૧-૭૨ થી સ્ નો રુ થયો. એ રુ નો રાજા શબ્દનો ર પરમાં આવતાં આ સૂત્રથી લુક્ થયો. અને પૂર્વનો ઉ દીર્ધ થયો. અહો રૂપમ્ અહીં અહન્ + રૂપમ્ માં ૨-૧-૭૪ “અહ્નઃ” થી અહન્ શબ્દના ન્ નો રુ થયો, તે રુ નો ૧-૩-૨૧ “ઘોષવતિ” સૂત્રથી ઉ થયો, અને ૧-૨-૬ થી અ + ઉ = ઓ થવાથી અહો રૂપમ્ થયું. હવે આ સૂત્ર લાગવાની પ્રાપ્તિ નથી. કારણકે રુ નો ઉ થઈ ગયો છે. જે સૂત્રમાં “અનુ” નું ગ્રહણ ન હોત તો “ઘોષવતિ” સૂત્રની પહેલા આ સૂત્ર લાગી જત, તો

“અહારૂપમ્” એવું અનિષ્ટ રૂપ સિદ્ધ થાત.

સૂત્રમાં સો લખ્યું છે. તેથી ઉ ઈત્ સંજ્ઞાવાળા રુ ના ર ને, અને સામાન્ય ર ને, (બંનેને) આ સૂત્ર લાગુ પડશે.

સૂત્ર :-

ઢસ્તાઢ્ઢે (૧-૩-૪૨)

અર્થ :-

ઢ ના નિમિત્તે બનેલો ઢ પરમાં આવતાં બધુ કાર્ય ક્યાં પછી (પૂર્વના) ઢ નો લુક્ થાય છે. અને પૂર્વના અ-હ-ઉ દીર્ઘ થાય છે.

સૂત્રનો સમાસ- તસ્ય ઢઃ = તઢ્ઢઃ, તસ્મિન્ તઢ્ઢે = (૫મી. તત્પુ.)

વિવેચન :- આ સૂત્ર ૧ જગ્યાએ લાગે. ઢ + ઢ = ૧

(૧) માઢિઃ = મહ + તિ ૨-૧-૮૨ “હો ધુદ્ પદાન્તે” થી હ નો ધુદ્ એવો ત્ પરમાં આવતાં ઢ થયો. મહ + તિ ૨-૧-૭૮ અધશ્ચતુર્થાત્ તથોર્ધઃ” એ સૂત્રથી તિ નો ધિ થયો. મહ + ધિ ૧-૩-૬૦ તવર્ગસ્યશ્વર્ગ... એ સૂત્રથી ધિ નો ઢિ થયો. મહ + ઢિ હવે આ સૂત્રથી પૂર્વના ઢ ના નિમિત્તે ધિ નો ઢિ પરમાં આવતાં પૂર્વના ઢ નો લોપ થયો. અને પૂર્વનો અ દીર્ઘ થવાથી માઢિઃ સિદ્ધ થયું.

(૨) લીઢમ્ - લિહ્ + ત ૨-૧-૮૨ થી હ નો ઢ ૨-૧-૭૮ થી ત્ નો ધ્ ૧-૩-૬૦ થી ધ્ નો ઢ અને આ સૂત્રથી પૂર્વના ઢ નો લોપ અને પૂર્વનો હ દીર્ઘ થવાથી લીઢમ્ સિદ્ધ થયું.

(૩) ગૂઢમ્ - ગુહ્ + ત ઉપરના પ્રમાણે જ સિદ્ધ કરવું.

તન્નિમિત્તક ઢ પરમાં ન હોય તો પૂર્વના ઢ નો લોપ કે દીર્ઘ થાય નહિ. જેમકે મધુલિઙ્ ઢૌકતે. અહીં મધુમ્ લિહ્યતે इति કિવપ્ ધાતુ બન્યો. અહીં પાણ પદાંતમાં ૨-૧-૮૨ થી હ નો ઢ થાય. અને ૨-૧-૭૬ “ધુટસ્તૃતીયઃ” થી ઢ નો ઙ્ થયો. પાણ ઢૌકતે નો ઢ પરમાં આવતાં આ સૂત્રથી પૂર્વના ઢ નો લોપ ન થયો. કારણકે મધુલિઙ્ ના નિમિત્તથી ઢૌકતે નો ઢ થયો નથી, પાણ ઢૌક ધાતુ જ છે. તેથી તન્નિમિત્તક ન કહેવાય. તેથી આ સૂત્ર ન લાગે.

સૂત્ર :-

સહિ-વહેરોચ્ચાઽવર્ણસ્ય (૧-૩-૪૩)

અર્થ :-

સહ અને વહ ધાતુના દ્વ નો તે દ્વ ના નિમિત્તથી થયેલો દ્વ પરમાં આવતાં અન્ય કાર્ય કર્યા પછી લુક્ થાય છે. અને પૂર્વના અ વર્ણનો ઓ થાય છે.

સૂત્રનોસમાસ: સહિશ્વ વહિશ્વ એતયો: સમાહાર: = સહિવહિ, તસ્ય સહિવહે: (સમા. ધન્વ.)

વિવેચન :-

(૧) સોઢા = સહ + તા ૨-૧-૮૨ “હો ધુદ્ પદાન્તે” થી હ નો દ્વ, સદ્ + તા, ૨-૧-૭૮ “અધશ્ચતુર્થાત્ તથોર્ધઃ” થી તા નો ધા, સદ્ + ધા ૧-૩-૬૦ તવર્ગસ્યશ્ચવર્ગ.. થી ધા નો ઢા, હવે આ સૂત્રથી તન્નિમિત્તક દ્વ હોવાથી પૂર્વના દ્વ નો લોપ. અને અ નો ઓ થવાથી સોઢા સિદ્ધ થયું.

(૨) વોઢા = વહ + તા આ ઉદાહરણની સિદ્ધિ ઉપર પ્રમાણે (સોઢાવત્) જાણવી.

(૩) ઉદવોઢામ્ - ઉદ્ + વહ + તામ્ અઘતની ૩. પુ. દ્વિ. વ. નો પ્રત્યય, ૩-૪-૫૩ “સિજઘતન્યામ્” થી તામ્ પ્રત્યયની પૂર્વે સિચ્ પ્રત્યય, ઉદ્ + વહ + સિચ્ + તામ્, ૪-૩-૪૫ “વ્યજ્જનાનામનિટિ” ઉપાન્ત્ય અ ની વૃદ્ધિ ઉદ્ + વાહ + સ્ + તામ્, ૪-૩-૭૦ “ધુઙ્હસ્વાર્ણિગનિટસ્તથોઃ” થી સિચ્ નો લોપ, ઉદ્ + વાહ + તામ્, ૪-૪-૨૮ અઙ્ઘાતોરાદિહર્યસ્તન્યાં-ચાઽમાઙા થી વહ ની પૂર્વે અદ્ નો આગમ, ઉદ્ + અ + વાહ + તામ્, ઉદવાહ + તામ્ ૨-૧-૮૨ હો ધુદ્ પદાન્તે થી હ નો દ્વ, ૨-૧-૭૮ “અધશ્ચતુર્થાત્ તથોર્ધઃ” થી તામ્ નો ધામ્, ઉદવાદ્ + ધામ્ ૧-૩-૬૦ તવર્ગસ્ય. થી ધામ્ નો ઢામ્ = ઉદવાદ્ + ઢામ્ હવે આ સૂત્ર તન્નિમિત્તક દ્વ પરમાં હોવાથી પૂર્વના દ્વ નો લોપ, અને ઓ થવાથી “ઉદવોઢામ્” સિદ્ધ થયું. (અહીં આ નો ઓ થયો છે. એમ જણાવવા માટે જ આ ઉદાહરણ મૂક્યું છે.)

સૂત્ર :-

ઉદઃ સ્થા-સ્તમ્ભઃ સઃ (૧-૩-૪૪)

અર્થ :-

ઉદ્ ઉપસર્ગથી પર રહેલા સ્થા અને સ્તમ્ભ ધાતુના સ્ નો લુક્ થાય છે.

વિવેચન :-

આ સૂત્ર ૧ જગ્યાએ લાગે. દ્ + સ્ = ૧

(૧) ઉત્થાતા = ઉદ્ + સ્થા + તા અહીં આ સૂત્રથી સ્થા ના સ્ નો લોપ થયો. ઉદ્ + થા + તા ૧-૩-૫૦ “અઘોષે પ્રથમોઽશિટઃ” થી ઉદ્ ના દ્ નો ત્ થયો છે.

(૨) ઉત્તમ્ભિતા = ઉદ્ + સ્તમ્ભ + તા આ સૂત્રથી સ્તમ્ભ ના સ્ નો લોપ, ઉદ્ + તમ્ભ + તા ૧-૩-૫૦ “અઘોષે પ્રથમોઽશિટઃ” થી ઉદ્ ના દ્ નો ત્ થવાથી ઉત્તમ્ભ + તા ૪-૪-૩૨ “સ્તાઘ શિતોઽત્રોણાદેરિટ્” થી તા ની પૂર્વે ઇ થવાથી “ઉત્તમ્ભિતા” સિદ્ધ થયું.

સૂત્ર :-

તદઃ સેઃ સ્વરે પાદાર્થ (૧-૩-૪૫)

અર્થ :-

તદ્ થી પર રહેલા સિ નો સ્વર પર છતાં લુક્ થાય છે. જે તે સિ પાદપૂર્તિ માટે હોય તો.

સૂત્રનો સમાસ- પાદાય ઇયમ્ ઇતિ પાદાર્થ (ચતુર્થી તત્પુ.)

વિવેચન :-

આ સૂત્ર ૧ જગ્યાએ લાગે. દ્ + સ્ = ૧

(૧) સૈષ દાશરથી રામઃ અહીં સ + સિ + ણ્ થાય છે. ત્યાં આ સૂત્રથી તદ્ રૂપી સ થી પરમાં રહેલા સિ નો, ણ્ નો સ્વર પર છતાં લુક્ થયો. અને ૧-૨-૧૨ “ઐદૌત્સન્ધ્યક્ષરૈઃ” થી અ+ ણ = ઐ થયો.

(૨) સૈષ રાજા યુધિષ્ઠિરઃ = અહીં પાણ ઉપરના ઉદાહરણ પ્રમાણે સિદ્ધિ જાણવી.

પાદપૂર્તિ માટે ન હોય તો સિ નો લુક્ થાય, પાણ સન્ધિ ન થાય. દા.ત.- “સ ણ્ ભરતો રાજા” અહીં સિ નો “સોરુઃ” થી રુ થયો. તે રુ નો “રોર્યઃ” સૂત્રથી ય્ થયો. અને તે ય્ નો “સ્વરેવા” ૧-૩-૨૪ સૂત્રથી લોપ થયો છે. તેથી પાસે રહેલા

સ્વરની અસન્ધિ થઈ છે. કારણ કે અસન્ધિ લુક્ની સાથે જ થાય છે.

પ્રશ્ન :- જો આવી રીતે “સોરુઃ” “સોર્યઃ” વિગેરે સૂત્રો લગાડવાથી “સ્વરેવા” સૂત્રથી સિ નો લુક્ થાય જ છે. તો પછી આ સૂત્રની જરૂર શી છે ?

જવાબ :- આ સૂત્રની જરૂર એટલા માટે છે કે “સ્વરેવા” સૂત્રમાં લુક્ની સાથે અસંધિ જોડાયેલી જ છે. એટલે જ્યાં લુક્ થાય ત્યાં સંધિ થતી નહોતી. તેથી લુક્ કરીને સંધિ કરવા માટે જ સૂત્રની રચના છે.

સૂત્ર :- **एतदथ व्यञ्जनेऽनङ्-नञ् समासे (१-३-४६)**

અર્થ :- એતદ્ અને તદ્ થી પર રહેલા “સિ” નો વ્યંજન પર છતાં લુક્ થાય છે. પરંતુ તે લુક્ અક્ પ્રત્યય આવતો હોય કે નજ્ સમાસ હોય ત્યાં થતો નથી.

સૂત્રનો સમાસ- નજ્ સમાસ-નજ્ સમાસઃ (૫૪ી. તત્પુ.)

અક્ ચ નજ્સમાસશ્ચ એતયોઃસમાહારઃ = અગ્નજ્ સમાસમ્ (સમા. ધ્વન્ધ.)

ન અગ્ ન જ્ સમાસમ્ = અનગ્ નજ્સમાસમ્ (નજ્. તત્પુ.)

તસ્મિન્ = “ અનગ્ નજ્ સમાસે.”

વિવેચન :- આ સૂત્ર ૩૩ જગ્યાએ લાગે. સ્ + ૩૩ વ્યંજન = ૩૩.

(૧) એષ દત્તે- એતદ્ + સિ ૨-૧-૪૧ “આદ્વેરઃ” થી દ્ નો અ, ૨-૧-૧૧૩ “લુગસ્યાદેત્યડપદે” થી પૂર્વના અનો લોપ. એત + સિ, ૨-૧-૪૨ “તઃ સૌ સઃ” થી એત ના ત નો સ- એસ + સિ ૨-૨-૧૫ નામ્યન્તસ્થા.. થી સ્ નો ષ્, હવે આ સૂત્રથી એતદ્ સંબંધી એષ થી પરમાં રહેલા સિ નો, વ્યંજન પરમાં આવતાં લોપ થવાથી એષ દત્તે સિદ્ધ થયું.

(૨) સ લાતિ-તદ્ + સિ આની સિદ્ધિ ઉપરના ઉદાહરણ પ્રમાણે જાણવી.

એષકઃ કૃતિ, સકો યાતિ = અહીં ૭-૩-૨૯ “ત્યાદિ-સવદિઃ

સ્વરેષ્વન્ત્યાત્ પૂર્વોઽક્” થી ત્યાદિ સર્વાદિ શબ્દોમાં અંત્ય સ્વરની પૂર્વે અક્ પ્રત્યય થાય છે. અહીં એતકદ્ અને તકદ્ બને, તેનું ઇષકઃ અને સકઃ બન્યું છે. તેથી તેનાથી પર રહેલા સિ નો આ સૂત્રથી લુક્ ન થયો.

- અનેષો યાતિ. અસો વાતિ = અહીં જ ઇષઃ = અનેષઃ, જ સઃ = અસઃ. અહીં જજ્ તત્પુરુષ સમાસ છે. તેથી તેનાથી પર રહેલા સિ નો આ સૂત્રથી લુક્ ન થયો.

પ્રશ્ન :- અક્ અંતવાળાને આ સૂત્ર લાગવાનું જ નથી. કારણકે તદ્ ને લાગે, પાણ તકદ્ ને ન લાગે. જે લાગવાનું જ નથી તો પછી સૂત્રમાં અક્ નો નિષેધ કરવાની શી જરૂર ?

જવાબ :- “તન્મધ્યપતિતસ્તદ્ગ્રહણેન ગૃહ્યતે” તેની મધ્યમાં પડેલ (જે હોય) તે તેના ગ્રહણવડે ગ્રહણ કરાય છે. એ ન્યાયથી સર્વનામમાં જે આદેશ થાય છે. તે અક્ સહિતનો હોય તો પાણ આદેશ થાય છે. એ દષ્ટિએ અક્ વાળાને પાણ આ સૂત્ર લાગી જાય, તેથી આ સૂત્રમાં અક્ નો નિષેધ કર્યો છે.

સૂત્ર: વ્યઞ્જનાત્ પચ્ચમાઽન્તસ્થાયાઃ સરુપે વા (૧-૩-૪૭)

અર્થ : વ્યંજનથી પર રહેલા દરેક વર્ગના પંચમ અક્ષરનો અને અંતસ્થાનો તેનાથી પરમાં સરુપ વર્ણ આવે તો વિકલ્પે લોપ થાય છે.

સૂત્રનો સમાસ- પચ્ચમાશ્ચ અન્તસ્થાશ્ચ એતાસમ્ સમાહારઃ = પચ્ચમાન્તસ્થા તસ્ય - પચ્ચમાન્તસ્થાયાઃ અહીં સમાહાર દ્વન્દ્વ સમાસ થયો છે. એ.વ. કર્યું, પાણ હ્રસ્વ કર્યું નથી. એ સૂત્રના સામર્થ્યથી સમજવું. કારણકે હ્રસ્વ અને નપુ. એ.વ. કરવા માટે કોઈ સમાસ પ્રકરણમાં સૂત્ર નથી. તે શોધવું જરૂરી જાણાય છે.

૫ પંચમ પછી ૫ પંચમ અને ૪ અંતસ્થા પછી ૪ અંતસ્થા, ૫ + ૪ = ૯. આ સૂત્ર ૯ જગ્યાએ લાગે.

(૧) ઙ્ + ઙ્ (૨) જ્ + જ્ (૩) ણૂ + ણૂ (૪) જ્ + જ્

(૫) મ્ + મ્ (૬) ય + ય (૭) ર + ર (૮) લ + લ
(૯) વ્ + વ્

(૧) કુઙ્ઙૌ, કુઙ્ઙૌ = કુજ્જ્ + ઙ્ઙૌ ૨-૧-૮૮ “પદસ્ય”
સૂત્રથી અંત્ય ચ્ નો લોપ થવાથી કુન્ + ઙ્ઙૌ, અહીં ચ ના
યોગમાં ન્ નો જ્ થયેલો હતો, ચ્ ને જ્વાથી જ્ પાણ ચાલ્યો ગયો.
તેથી ન્ પાછો આવી ગયો. ૨-૧-૭૧ “યુજ્જ્ કુઙ્ઙૌ નો ઙ્ઙૌ”
એ સૂત્રથી ન્ નો ઙ્ થવાથી કુઙ્ + ઙ્ઙૌ આ સૂત્રથી ઙ્ થી પરમાં
સરુપ એવો ઙ્ પરમાં આવતાં પૂર્વના ઙ્ નો વિકલ્પે લોપ થવાથી
આ સૂત્રથી બંને પ્રયોગો સિદ્ધ થયા.

(૨) આદિત્યઃ, આદિત્યઃ = આદિત્યઃ દેવતા અસ્ય એ
અર્થમાં આદિત્ય નામને ૬-૨-૧૦૧ “દેવતા” સૂત્રથી ય પ્રત્યય
થવાથી આદિત્ય + ય, ૭-૪-૬૮ “અવર્ણેઽવર્ણસ્ય” થી ય
પ્રત્યય લાગતાં પૂર્વના અ નો લોપ થવાથી આદિત્ય થયું. આ
સૂત્રથી ય ની પછી સરુપ એવો ય આવવાથી વિકલ્પે લોપ
થવાથી બંને પ્રયોગો સિદ્ધ થયા.

- વર્ણ્યતે અહીં પૂર્વમાં ર્ એ અંતસ્થા છે. પાણ તેનાથી પરમાં
સરુપ એવો ર્ અંતસ્થા નથી પરંતુ ણ્ છે, તે સરુપ નથી.
તેથી આ સૂત્રથી વિકલ્પે લોપ થયો નહિ.

સૂત્ર :-

ધુટો ધુટિ સ્વે વા (૧-૩-૪૮)

અર્થ :-

વ્યંજનથી પર રહેલા ધુટ્ નો સ્વધુટ્ પરમાં આવતાં વિકલ્પે લોપ
થાય છે.

વિવેચન :-

આ સૂત્ર ૮૦ જગ્યાએ લાગે. ૧૬ x ૫ = ૮૦

ક + ક	સ્વ + ક	ગ + ક	ઘ + ક	} ક વર્ગના ૧૬ ચ વર્ગના ૧૬ ટ વર્ગના ૧૬ ત વર્ગના ૧૬ પ વર્ગના ૧૬
ક + સ્વ	સ્વ + સ્વ	ગ + સ્વ	ઘ + સ્વ	
ક + ગ	સ્વ + ગ	ગ + ગ	ઘ + ગ	
ક + ઘ	સ્વ + ઘ	ગ + ઘ	ઘ + ઘ	

(૧) શિષ્ઠિ, શિષ્ઠિઠ્ = શિષ્ + હિ. ૩-૪-૮૨ “રુઘાં
સ્વરાચ્છનો નલુક્ ચ” એ સૂત્રથી ધાતુમાં સ્વરની પછી ન્

વિકરાણ પ્રત્યય લાગવાથી શિન્ષ્ + હિ. ૪-૨-૮૩ “હુ ધુટો હે થિ” એ સૂત્રથી હિ નો થિ થવાથી શિન્ષ્ + થિ, ૧-૩-૪૯ “તૃતીયસ્તૃતીયચતુર્થે” થી ષ્ નો ઙ્ થવાથી શિન્ડ્ + થિ, ૧-૩-૬૦ તવર્ગસ્યશ્ચવર્ગ. એ સૂત્રથી થિ ના ધ્ નો દ્ થવાથી શિન્ડ્ + ઠિ, ૧-૩-૩૯ મ્નાંધુડવર્ગે. એ સૂત્રથી જ્ નો ણ્ થવાથી શિળિઙ્ઠ થયું. આ સૂત્રથી ઙ્ એ ધુદ્ છે. તેના વર્ગનો પોતાનો ધુદ્ એવો દ્ પરમાં આવતાં વિકલ્પે લોપ આ સૂત્રથી થવાથી બંને પ્રયોગો સિદ્ધ થયા.

તપ્ત્તા, દર્પ્તા = અહીં ર ની પછી ધુદ્ એવો પ્ વર્ગ છે. પરંતુ તેનાથી પરમાં પોતાનો સ્વધુદ્ વર્ગ નથી. પરંતુ ત્ છે. તેથી આ સૂત્રથી લોપ થયો નહિ.

સૂત્ર :-

તૃતીયસ્તૃતીય ચતુર્થે (૧-૩-૪૯)

અર્થ :-

દરેક વર્ગનો ત્રીજે અને ચોથો પરમાં આવતાં (પૂર્વનાં) ધુદ્નો ત્રીજે થાય છે.

સૂત્રનોસમાસ-તૃતીયાશ્ચ ચતુર્થાશ્ચ એતેષામ્ સમાહારઃ = તૃતીયચતુર્થમ્ (સમા. ધ્વન્.) તસ્મિન્ તૃતીયચતુર્થે.

વિવેચન :- આ સૂત્ર ૨૪૦ જગ્યાએ લાગે.

૨૪ ધુદ્ x ૧૦ (ગ્-ધ્, જ્-ઙ્, ઙ્-ઢ્, ઢ્-ધ્, બ્-ભ્) = ૨૪૦

(૧) મજ્જતિ - મસ્જ્ + તિ ૩-૪-૮૧ “તુદાદેઃ શઃ થી અ વિકરાણ પ્રત્યય લાગવાથી મસ્જ્ + અ + તિ, ૧-૩-૬૧ “સસ્ય શષૌ” થી જ્ ના યોગમાં સ્ નો શ્ થવાથી મશ્જ્ + અ + તિ આ સૂત્રથી ત્રીજે જ્ પરમાં આવતાં પૂર્વના શ્ એ ધુદ્ નો તાલવ્ય વર્ગનો ત્રીજે જ્ થવાથી “મજ્જતિ” સિદ્ધ થયું.

(૨) દોઘ્ઘા = દુહ્ + તા ૪-૩-૪ “લઘોરુપાન્તસ્ય” થી દુહ્ નો ગુણ થવાથી દોહ્ + તા, ૨-૧-૮૩ થી ‘ભ્વાદેદિદિઘઃ’ થી હ નો ઘ્ થવાથી દોઘ્ + તા, ૨-૧-૭૮ “અધશ્ચતુર્થાત્ તથોર્ધઃ” થી તા નો ધા થવાથી નો દોઘ્ + ધા, થવાથી આ

સૂત્રથી ચોથો વ્યંજન પરમાં આવતાં પૂર્વના ઘ નો ગ્ર થવાથી દોઢધા પ્રયોગ સિદ્ધ થયો.

અહીં સૂત્રમાં “ગ-ઘે” ન લખતાં તૃતીય ચતુર્થે લખ્યું છે, તે દરેક વર્ગનો ત્રીજો-ચોથો લેવા માટે કર્યું છે.

સૂત્ર :-

અઘોષે પ્રથમોઽશિટઃ (૧-૩-૫૦)

અર્થ :-

અઘોષ વ્યંજન પરમાં આવતાં પૂર્વના શિટ્ સિવાયના ધુટ્નો પ્રથમ અક્ષર થાય છે.

સૂત્રનોસમાસઃ જ શિટ્-અશિટઃ (નઞ્ તત્પુ.)

વિવેચન :-

(૧) વાક્પૂતા- વાચ્ + પૂતા ૨-૧-૭૭ “ધુટસ્તૃતીયઃ” થી ચ્ નો જ્ થવાથી વાજ્ + પૂતા, ૨-૧-૮૬ “ચ-જઃ ક-ગમ્” થી જ્ નો ગ્ર થવાથી વાગ્ + પૂતા, અને આ સૂત્રથી પૂતાનો પ્ એ અઘોષ પરમાં આવતાં પૂર્વના ધુટ્ એવા ગ્ર નો પ્રથમ ક્ થયો.

- પયસ્સુ અહીં સુ એ અઘોષ છે, પણ શિટ્ હોવાથી પૂર્વના સ્ ને ત્ આદેશ આ સૂત્રથી થતો નથી.

આ સૂત્ર ૨૭૩ જગ્યાએ લાગે. $૨૧ \times ૧૩ = ૨૭૩$.

૨૧ શિટ્ સિવાયના ધુટ્ $\times ૧૩$ અઘોષ = ૨૭૩.

સૂત્ર :-

વિરામે વા (૧-૩-૫૧)

અર્થ :-

વિરામ પર આવતાં શિટ્ સિવાયના ધુટ્ નો પ્રથમ વિકલ્પે થાય છે.

વિવેચન :-

આ સૂત્ર ૨૧ જગ્યાએ લાગે. $૨૧ \times$ વિરામ = (શિટ્ સિવાયના ધુટ્) વાક્, વાગ્ = વાચ્ + સિ ૧-૪-૪૫ “દીર્ઘઙ્યાબ્ - વ્યજ્ઞનાત્ સે :” થી સિ નો લોપ થયો. તેથી વાચ્, ૨-૧-૭૭ “ધુટસ્તૃતીયઃ” થી ચ્ નો જ્ = વાજ્, ૨-૧-૮૬ “ચ-જઃ ક-ગમ્” થી જ્ નો ગ્ર = વાગ્, અને આ સૂત્રથી વિરામ પરમાં આવતાં ગ્ર નો ક્ વિકલ્પે થવાથી બે રૂપ થયા.

સૂત્ર :-

જ સન્ધિઃ (૧-૩-૫૨)

અર્થ :-

(૧-૨-૧ થી માંડીને ૧-૩-૬૫ સુધીના સૂત્રોમાં) કહેલી અને

કહેવાતી સન્ધિ વિરામમાં થતી નથી.

વિવેચન :-

(૧) દ્વિધિ અત્ર. ઉક્ત અસંધિ તરીકેનું ઉદાહરણ છે.

(૨) તદ્ લુનાતિ = વક્ષ્યમાણ અસંધિ તરીકેનું ઉદાહરણ છે. બંને જગ્યાએ સન્ધિ ન થઈ.

કોઈક જગ્યાએ ઈચ્છા મુજબ સંધિ થાય, અથવા ન થાય, તે નીચેનો શ્લોક જણાવે છે.

“સંહિતૈકપદે નિત્યા, નિત્યા ધાતૂપસર્ગયોઃ ।

નિત્યાસમાસે વાક્યે તુ, સા વિવક્ષામપેક્ષતે”॥

(૧) એક પદમાં નિત્ય સન્ધિ થાય. દા.ત. - નદી + ઔ = નદ્યૌ
इ नो य् થયો.

(૨) ધાતુ અને ઉપસર્ગમાં નિત્ય સન્ધિ થાય. દા.ત. - ઉદ્ +
नमति = उन्नमति द् નો ન્ થયો.

(૩) સમાસમાં નિત્ય સન્ધિ થાય. દા.ત. - मिष्टश्चासौ अन्नश्च
= मिष्टान्नः अ+अ = आ. સન્ધિ થઈ.

(૪) જ્યાં કોઈ વાક્ય હોય ત્યાં સન્ધિ કરવી કે ન કરવી તે વક્તા ઉપર આધાર છે. બોલવામાં આવતાં બે શબ્દો વચ્ચે વચ્ચે અટકીને બોલાય, તો જ વિરામ સમજી સન્ધિ ન કરવી. વાક્યમાં સન્ધિ વિવક્ષાધીન છે. તે આ સૂત્ર નક્કી કરી આપે છે.

દા.ત. - તદ્ લુનાતિ અહીં તદ્ બોલ્યા પછી અટકીને થોડીવારે લુનાતિ બોલીએ, તો સન્ધિ ન થાય. અને તરત જ સાથે સાથે બોલીએ, તો સન્ધિ થઈ પણ જાય. જેમકે - तद् लुनाति ૧-૩-૬૫
“લિલૌ” સૂત્રથી થઈ, માટે વાક્યમાં સન્ધિ વિવક્ષાધીન છે.

સૂત્ર :-

રઃ પદાન્તે વિસર્ગસ્તયોઃ (૧-૩-૫૩)

અર્થ :-

પદાન્તે રહેલા ર્ થી પરમાં વિરામ હોય (કાંઈ ન આવે) અથવા અધોષ વ્યંજન આવે, તો ર્ નો વિસર્ગ થાય. તયોઃ = થી અધોષ અને વિરામ બંનેની અનુવૃત્તિ લેવી.

વિવેચન :-

આ સૂત્ર ૧૩ જગ્યાએ લાગે. ર્ x ૧૩ અધોષ વ્યંજન = ૧૩.

(૧) વૃક્ષઃ - વૃક્ષ + સિ ૨-૧-૭૨ “સોરુઃ” થી સ્ નો રુ. તે રુ નો વિરામ આવતાં આ સૂત્રથી વિસર્ગ થયો.

(૨) સ્વઃ - સ્વર્ અહીં અવ્યયમાં વિરામ આવતાં આ સૂત્રથી વિસર્ગ થયો.

(૩) કઃ કૃતિ - કિમ્ + સિ, ક + સિ અહીં ૨-૧-૭૨ થી સ્ નો રુ થયો. તેની પછી અધોષ એવો કૃ પરમાં આવતાં આ સૂત્રથી વિસર્ગ થયો.

ઈર્તે - અહીં ર્ એ પદાન્તમાં નથી. તેથી અધોષ એવો ત્ પરમાં હોવા છતાં આ સૂત્રથી વિસર્ગ થતો નથી.

ર બે પ્રકારના છે (૧) અવ્યય વિગેરેમાં આવતો સ્વતંત્ર ર છે. અને (૨) “સોરુઃ” થી કે “અહઃ” થી થતો રુ છે. તેમાં ડ ઈત્ સંજ્ઞા છે, તે ચાલી જવાથી ર જ રહે છે. તે બન્ને પ્રકારના રનું ગ્રહણ આ સૂત્રમાં છે.

સૂત્ર :-

ख्याणि (૧-૩-૫૪)

અર્થ :-

પદાન્તે રહેલા ર નો “ख्याणि” સંબંધી સ્ પરમાં આવતાં વિસર્ગ જ થાય છે.

વિવેચન :-

(૧) કઃ ख्यातः = કિમ્ + સિ, ક + સિ (૨-૧-૭૨) “સોરુઃ” થી રુ થયો. તે રુ નો આ સૂત્રથી સ્ પરમાં આવતાં વિસર્ગ થયો.

(૨) नमःख्यात्रे - नमस् + ख्यात्रे, नमस् + ख्यात्रे ૨-૧-૭૨ “સોરુઃ” થી નો સ્ નો રુ થયો. તેનો આ સૂત્રથી સ્ પરમાં આવતાં વિસર્ગ થયો.

ઉપરના સૂત્રથી સ્ પરમાં આવતાં વિસર્ગની વાત સિદ્ધ જ હતી. છતાં આ સૂત્ર જુદું બનાવ્યું, તેથી નિયમ થયો કે “सिद्धे सति आरम्भो नियमार्थः” એ ન્યાયથી ર ની પછી જે ख्याणि સંબંધી સ્ પરમાં આવે તો વિસર્ગ જ થશે. પરંતુ જહ્વામૂલીય નહીં થાય.

સૂત્ર :-

शिट्यघोषात् (१-३-५५)

અર્થ :-

પદાન્તે રહેલા ર નો શિટ્ પરમાં છે જેને એવો અધોષ પર

આવતાં વિસર્ગ જ થાય છે.

વિવેચન :- આ સૂત્ર ૧૩ જગ્યાએ લાગે. ર x ૧૩ અધોષ વ્યંજન = ૧૩.

(૧) પુરુષઃ ત્સરુઃ = અહીં પુરુષ + સિ “સોરુઃ” થી સ્ નો ર થયો. તેનો આ સૂત્રથી અધોષ એવો ત્ પરમાં છે. અને એ ત્ થી પરમાં શિદ્ એવો સ્ છે. તેથી વિસર્ગ થયો.

(૨) સર્પિઃ પ્સાતિ = અહીં સર્પિષ્ માં “સોરુઃ” થી સ્ (ષ) ને અસત્ માનીને ર થયો છે. તે ર નો આ સૂત્રથી સ્ એવો શિદ્ પરમાં છે જેને એવો અધોષ પ્ પર છતાં વિસર્ગ થયો.

(૩) વાસઃ ક્ષૌમમ્ અહીં વાસસ્ ના સ્ નો “સોરુઃ” થી ર થયો. તે આ સૂત્રથી ષ્ પરમાં છે જેને એવો ક્ પર છતાં વિસર્ગ થયો.

(૪) અન્નિઃ પ્સાતમ્ અહીં અન્નિસ્ ના સ્ નો સોરુઃ થી ર થયો. તે ર નો - આ સૂત્રથી શિદ્ એવો સ્ પર છે જેને એવો અધોષ પ્ પર છતાં વિસર્ગ થયો.

અહીં અધોષ પર આવતાં ૧-૩-૫૩ થી સિદ્ધ જ હતું. છતાં પાણ સૂત્ર જુદું બનાવ્યું, તેથી નિયમ થયો કે “સિદ્ધે સતિ આરંભો નિયમાર્થઃ” એ ન્યાયથી જો શિદ્ પરમાં હોય એવો અધોષ પરમાં આવે તો વિસર્ગ જ થાય. જીહ્વામૂલીય, ઉપધ્માનીય કે શ્-ષ્-સ્ વિગેરે (૧-૩-૫, ૧-૩-૭) થી નહિં થાય.

સૂત્ર :-

વ્યત્યયે લુગ્ વા (૧-૩-૫૬)

અર્થ :-

વ્યત્યય = ઉપરના સૂત્રથી ઉલટું, એટલે કે અધોષ પરમાં છે જેને એવો શિદ્ પર છતાં પદાન્તે રહેલા ર નો લુક્ વિકલ્પે થાય છે.

વિવેચન :-

આ સૂત્ર ત્રણ જગ્યાએ લાગે. ર + શિદ્ = ૩

(૧) ચક્ષુશ્ચ્યોતતિ = ચક્ષુસ્ + શ્ચ્યોતતિ “સોરુઃ” થી સ્ નો ર થયો. તે ર નો આ સૂત્રથી અધોષ એવો ચ્ પરમાં છે જેને એવો શ્(શિદ્) પરમાં આવતાં વિકલ્પે લોપ થયો.

(૨) ચક્ષુશ્ચ્યોતતિ = ચક્ષુસ્ + શ્ચ્યોતતિ થી “સોરુઃ” થી

સ્ નો રુ થયો.તે ર નો આ સૂત્રના વિકલ્પ પક્ષમાં ૧-૩-૬ “શ-ષ-સે-શ-ષ-સંવા” થી શ્ પરમાં આવતાં શ્ થયો.

(૩) ‘ચક્ષુઃ શ્ચ્યોતતિ = ચક્ષુસ્ + શ્ચ્યોતતિ “સોરુઃ” થી સ્ નો રુ થયો.તે રુ નો ૧-૩-૬ પાણ વિકલ્પે થાય છે.તેથી તે સૂત્રના વિકલ્પ પક્ષમાં ૧-૩-૫૩ “રઃ પદાન્તે વિસર્ગસ્તયોઃ” થી અઘોષ એવો શ્ પરમાં આવતાં વિસર્ગ થયો. અહીં બે વિકલ્પે ત્રણ રૂપો થયા.

સૂત્ર :-

અરોઃ સુપિ રઃ (૧-૩-૫૭)

અર્થ :-

રુ સંબંધી ર થી અન્ય ર નો સુપ્ર પ્રત્યય પર છતાં ર જ થાય. (૨૬૯)

સૂત્રનોસમાસ- જ રુઃ =અરુઃ,તસ્ય અરોઃ (નન્. તત્પુ.)

વિવેચન :-

(૧) ગીર્ + સુ = ગીર્ષુ અહીં ગિર્ શબ્દનો જ ર છે.તેથી ર જ આ સૂત્રથી રહ્યો.

(૨) ધૂર્ + સુ = ધૂર્ષુ અહીં ધુર્ શબ્દનો જ ર છે.તેથી ર જ આ સૂત્રથી રહ્યો.

પયસ્સુ અહીં પયસ્ + સુ “ સોરુઃ” થી સ્ નો રુ થયો.તે રુ નો ૧-૩-૭ “શ-ષ-સે-શ-ષ-સંવા” થી સ્ ના યોગમાં સ્ થયો. અને વિકલ્પ પક્ષમાં ૧-૩-૫૩ “ રઃ પદાન્તે વિસર્ગસ્તયોઃ” એ સૂત્રથી વિસર્ગ પાણ થાય,“પયઃ સુ” થાય.

આ સૂત્રમાં ર જ થાય,એમ કહ્યું તેથી જીહ્વામૂલીય, ઉપધ્માનીય, ષ્-શ્-સ્,વિસર્ગ વિગેરે નહીં થાય.

આ સૂત્ર ૧ જગ્યાએ લાગે. ર x સ્ = ૧

સૂત્ર :-

વાહર્પત્યાદયઃ (૧-૩-૫૮)

અર્થ :-

અહર્પતિ વિગેરે શબ્દોને પોતપોતાના સૂત્રથી વિસર્ગ વિગેરે નહિ કરાએલા અને ઉત્ત્વ ના અભાવરૂપ કરાએલ વિકલ્પે સિદ્ધ છે. પક્ષે જે સૂત્રથી જે કાર્ય થતું હોય તે થાય. આ સૂત્ર નિપાતન છે.

વિવેચન :-

(૧) અહર્પતિઃ, અહઃ પતિ = અહીં ૧-૩-૫૩ “રઃ પદાન્તે વિસર્ગસ્તયોઃ” થી માત્ર વિસર્ગ જ થવાનો હતો. તેના બદલે આ સૂત્રથી ર ના વિસર્ગનો અભાવ વિકલ્પે થવાથી બે રૂપ થયા. એટલે એકવાર ર જ રહ્યો, અને એકવાર વિસર્ગ થયો.

(૨) ગીર્પતિઃ, ગીઃ પતિઃ = અહીં પાણ ૧-૩-૫૩ “રઃ પદાન્તે વિસર્ગસ્તયોઃ” થી માત્ર વિસર્ગ જ થવાનો હતો. તેના બદલે આ સૂત્રથી ર ના વિસર્ગનો અભાવ વિકલ્પે થવાથી એકવાર વિસર્ગ થયો, અને એકવાર ર જ રહ્યો.

(૩) પ્રચેતા રાજન્ ! પ્રચેતો રાજન્ ! અહીં પ્રચેતસ્ + રાજન્ ! “સોરુઃ” થી સ્ નો રુ થવાથી પ્રચેતર્ + રાજન્ એ ર નો “ઘોષવતિ” ૧-૩-૪૧ થી ડ થવાનો હતો. તેનો આ સૂત્રથી અભાવ થવાથી “રો રે લુગ્ દીર્ઘશ્ચાદિદુતઃ” ૧-૩-૪૧ થી ર પર છતાં પૂર્વના ર નો લીપ થયો, અને પૂર્વના અ નો આ થવાથી પ્રચેતા રાજન્ થયું. અને આ સૂત્ર વિકલ્પે થતું હોવાથી એકવાર “ઘોષવતિ” સૂત્રથી ર નો ડ થવાથી “અવર્ણસ્યેઽવર્ણાદિનૈદોદરલ્” ૧-૨-૬ થી અ+ડ =ઓ થવાથી પ્રચેતો રાજન્ થયું.

સૂત્ર :-

શિદ્યાયસ્ય દ્વિતીયો વા (૧-૩-૫૯)

અર્થ :-

વર્ણના પ્રથમ અક્ષરનો શિદ્ પરમાં આવતાં બીજો (દ્વિતીય) વિકલ્પે થાય.

વિવેચન :-

આ સૂત્ર ૩૫ અથવા ૧૫ જગ્યાએ લાગે.

૭ શિદ્ x ૫ વર્ણના પ્રથમ = ૩૫ અથવા ૩ શિદ્ x ૫ વર્ણના પ્રથમ = ૧૫

(૧) રઘ્વીરમ્, ક્ષીરમ્ = અહીં ષ્ પરમાં આવતાં પૂર્વના ક્ નો રઘ્ આ સૂત્રથી વિકલ્પે થયો.

(૨) અફ્સરાઃ, અપ્સરાઃ = અહીં સ્ પરમાં આવતાં પૂર્વના પ્ નો ફ્ આ સૂત્રથી વિકલ્પે થયો.

સૂત્ર :-

તવર્ગસ્ય શ્વર્ગ-ષ્ટવર્ગાભ્યાં યોગે ચ-ટવર્ગો (૧-૩-૬૦)

અર્થ :-

ત વર્ગનો શ્ કે ચ વર્ગના યોગમાં ચ વર્ગ થાય. અને તવર્ગનો
ષ્ કે દ વર્ગના યોગમાં દ વર્ગ થાય. (ત્ વર્ગનો જોડલામો વ્યંજન
હોય તેટલામો ચ વર્ગનો કે દ વર્ગનો વ્યંજન થાય)

વિવેચન :-

આ સૂત્ર ૧૧૫ જગ્યાએ લાગે.

૫ ત્ વર્ગના x ૫ ચ વર્ગના = ૨૫	૫ ત્ વર્ગના x શ્ = ૫
૫ ત્ વર્ગના x ૫ દ વર્ગના = ૨૫	૫ ત્ વર્ગના x ષ્ = ૫
૫ ચ વર્ગના x ૫ ત્ વર્ગના = ૨૫	ષ્ x ૫ દ વર્ગના = ૫
૫ દ વર્ગના x ૫ ત્ વર્ગના = ૨૫	૧૫
	૧૦૦

શ્ x ત્ વર્ગની ૧-૩-૬૨ “જ શાત્” થી એ સૂત્રથી શ્ પછી
ત્ વર્ગ આવે તો સંધિ થતી નથી.

યોગ = સંબંધ - સૂત્રમાં યોગ શબ્દ લાગ્યો છે. તેથી શ્ કે ચ
વર્ગ અને ષ્ કે દ વર્ગ આગળ કે પાછળ ગમે ત્યાં હોય તો
પાછા સંધિ થાય.

સૂત્રનો સમાસ- શશ્ચ ચ વર્ગશ્ચ એતયોઃ સમાહારઃ = શ્ચવર્ગમ્ (સમા. ધ્વન્દ્.)

ષશ્ચ ટવર્ગશ્ચ એતયોઃ સમાહારઃ = ષ્ટવર્ગમ્ (સમા. ધ્વન્દ્.)

શ્ચવર્ગમ્ ચ ષ્ટવર્ગમ્ ચ = શ્ચવર્ગષ્ટવર્ગો તાભ્યાં શ્વર્ગષ્ટવર્ગાભ્યાં
(ઈતરેતર).

ચશ્ચ ટવર્ગશ્ચ = ચટવર્ગો (ઈતરેતર. ધ્વન્દ્.)

(૧) તચ્શેતે = તત્ + શેતે અહીં ત્ નો શ્ ના યોગમાં ચ્ થયો.

(૨) ભવાજ્શેતે = ભવાન્ + શેતે અહીં જ્ નો શ્ ના યોગમાં
આ સૂત્રથી જ્ થયો.

(૩) તચ્ચારુ = તત્ + ચારુ અહીં ત્ નો ચ્ ના યોગમાં આ
સૂત્રથી ચ્ થયો.

(૪) તજ્જકારેણ = તદ્ + જકારેણ અહીં દ્ નો જ્ ના

યોગમાં આ સૂત્રથી જ થયો.

(૫) પેષ્ટા = પેષ્ + તા અહીં ષ્ ના યોગમાં ત્ નો આ સૂત્રથી દ થયો.

(૬) પૂષ્ણઃ = અહીં ષ્ ના યોગમાં ન્ નો ણ્ આ સૂત્રથી થયો.

(૭) તટ્કારઃ = તત્ + ટકારઃ અહીં ત્ નો, દ ના યોગમાં દ આ સૂત્રથી થયો.

(૮) તણ્ણકારેણ = તદ્ + ણકારેણ અહીં ૧-૩-૧ થી દ નો ન્ થયો. તન્ + ણકારેણ આ સૂત્રથી ન્ નો, ણ્ ના યોગમાં ણ્ થયો.

(૯) ઙ્દૈ - ઙ્દ્ + તે = અહીં ઙ્ ના યોગમાં ત્ નો આ સૂત્રથી દ થયો. અને પૂર્વના ઙ્ નો ૧-૩-૫૦ અઘોષે પ્રથમોઽશિટઃ થી દ થયો.

સૂત્ર :-

સસ્ય શ-ષો (૧-૩-૬૧)

અર્થ :-

સ્ નો શ્ કે ચ્ વર્ગના યોગમાં શ્ થાય, અને સ્ નો ષ્ કે દ્ વર્ગના યોગમાં ષ્ થાય.

સૂત્રનોસમાસ- શશ્ચ ષશ્ચ = શ-ષો (ઈતરેતર. દ્વન્દ્વ.)

વિવેચન :- આ સૂત્ર ૨૪ જગ્યાએ લાગે.

સ્ x ૫ ચ્ વર્ગના = ૫ સ્ x શ્

સ્ x ૫ દ્ વર્ગના = ૫ સ્ x ષ્

૫ચ્ વર્ગના x સ્ = ૫ શ્ x સ્

૫દ્ વર્ગના x સ્ = ૫ ષ્ x સ્

$$\overline{૨૦} + \overline{૪} = ૨૪$$

(૧) શ્ચ્યોત્તિ = અહીં પૂર્વમાં દંત્ય સ્ હતો, તેનો ચ્ ના યોગમાં આ સૂત્રથી તાલવ્ય શ્ થયો છે.

(૨) વૃશ્ચતિ = અહીં પાણ વ્રશ્ચ્ ધાતુ હતો, તેનો ચ્ ના

યોગમાં આ સૂત્રથી તાલવ્ય શ્ થયો છે.

(૩) કોષ્ઠુ = અહીં કોસ્ શબ્દમાં દંત્ય સ્ હતો, તેનાં ષ્ ના યોગમાં આ સૂત્રથી ષ્ થયો છે.

(૪) પાપદ્ષિ = યજ્ઞલુબન્ત ૨.પુ. એ.વ.નું રૂપ છે. તેમાં પાપદ્ + સિ છે. તેનો આ સૂત્રથી ઢ ના યોગમાં સિ ના સ્ નો ષ્ થવાથી પાપદ્ષિ થયું. તેમાં ૧-૩-૫૦ “અઘોષે પ્રથમોઽશિટઃ” થી ઢ નો દ્ થયો છે. અને ૧-૩-૫૮ “શિટ્યાઘસ્ય દ્વિતીયો વા” થી પાપદ્ષિ પાણ રૂપ થાય.

સૂત્ર :-

જ શાત્ (૧-૩-૬૨)

અર્થ :-

શ્ થી પરમાં આવેલા ત્ વર્ગનો ચ્ વર્ગ ન થાય.

વિવેચન :-

આ સૂત્ર ૫ જગ્યાએ લાગે શ્ x ૫ ત્ વર્ગના = ૫

(૧) અશ્નાતિ = અહીં શ્ ની પછી ત્ વર્ગનો જ્ આવ્યો છે. તો તેનો જ્ ન થયો.

(૨) પ્રશ્નઃ = અહીં શ્ ની પછી ત્ વર્ગનો જ્ આવ્યો છે. તો તેનો જ્ ન થયો.

નિષેધ હંમેશા પ્રાપ્તિ હોય તેનો જ થાય તો અહીં ૧-૩-૬૦ તવર્ગસ્યશ્ચવર્ગ. એ સૂત્રથી હતી. તેનો આ સૂત્રએ નિષેધ કર્યો.

સૂત્ર :-

પદાન્તાદ્વર્ગાદિનામ્-નગરી-નવતે: (૧-૩-૬૩)

અર્થ :-

પદાન્તે રહેલા દ્ વર્ગ થી પર આવેલા ત્ વર્ગ અને સ્ નો દ્ વર્ગ અને ષ્ ન થાય. નામ્, નગરી અને નવતિ શબ્દોને વર્જીને.

સૂત્રનોસમાસ-

નામ્ ચ નગરી ચ નવતિશ્ચ = નામ્નગરીનવતિ: (સમા. દ્વન્દ્વ.)

જ નામ્ નગરી નવતિ : = અનામ્નગરી નવતિ: (નઅ. તત્પુ.)

તસ્ય અનામ્નગરીનવતે:

વિવેચન :-

આ સૂત્ર ૩૦ જગ્યાએ લાગે.

૫ દ્ વર્ગ x ૫ ત્ વર્ગ = ૨૫, ૫ દ્ વર્ગ x સ્ = ૫ =

(૧) ષળ્લનયમ્ અહીં ષડ્ + નયમ્ માં ૧-૩-૬૦ થી ઙ્ ના યોગમાં જ્ ના ણ્ ની પ્રાપ્તિ હતી.પરંતુ આ સૂત્રથી નિષેધ થયો કે દ્ વર્ગ પછી ત્ વર્ગ આવે તો,તે ત્ વર્ગનો દ્ વર્ગ ન થાય.તેથી ૧-૩-૧ “તૃતીયસ્ય પચ્ચમે” થી પંચમ પરમાં આવતાં પૂર્વના ઙ્ નો તેના જ વર્ગનો પંચમ ણ્ થયો.

(૨) ષળ્લનયાઃ અહીં પાણ ષળ્લનયમ્ વત્ જાણવું.

(૩) ષટ્સુ = અહીં ૧-૩-૬૧ “સસ્ય શઙ્ઘૌ” થી દ્ વર્ગના યોગમાં સ્ ના ષ્ ની પ્રાપ્તિ હતી.તેનો આ સૂત્રથી દ્ વર્ગ પછી સ્ આવે,તો તેનો ષ્ ન થાય એ પ્રમાણે નિષેધ થયો. પરંતુ ૧-૩-૫૦ “ અઘોષે પ્રથમોઽશિટઃ” થી ઙ્ નો દ્ થવાથી “ષટ્સુ” થયું.

નામ્ નગરી અને નવતિ માં નિષેધ હોવાથી તે શબ્દોના જ્ નો ણ્ થવાની પ્રાપ્તિ હોય ત્યાં થશે. જેમ કે ષળ્લનામ્, ષળ્લનગરી, ષળ્લનવતિઃ માં ૧-૩-૬૦ તવર્ગસ્ય..... થી જ્ નો ણ્ આદેશ થયો.અને પૂર્વના ઙ્ નો નામ્ પર છતાં ૧-૩-૨થી ણ્ થયો. અને નગરી અને નવતિઃ પર છતાં ૧-૩-૧ થી ણ્ થયો.

સૂત્ર :

ષિ તવર્ગસ્ય (૧-૩-૬૪)

અર્થ :

પદાન્તે રહેલા ત્ વર્ગનો ષ્ પર છતાં દ્ વર્ગ ન થાય.

વિવેચન :

આ સૂત્ર ૫ જગ્યાએ લાગે. દ્ વર્ગના પ X ષ્ = પ

તીર્થકૃત્ ષોડશઃ શાન્તિઃ = અહીં ૧-૩-૬૦ તવર્ગસ્ય સ્વર્ગ... એ સૂત્રથી ત્ ના દ્ ની પ્રાપ્તિ હતી.તેનો આ સૂત્રથી ત્ વર્ગ પછી ષ્ પરમાં આવતાં દ્ વર્ગ ન થાય,એમ નિષેધ થયો.

સૂત્ર :

લિલૌ (૧-૩-૬૫)

અર્થ :

પદાન્તે રહેલા ત્ વર્ગનો લ્ પર છતાં-લ્ થાય છે.

વિવેચન : આ સૂત્ર પ જગ્યાએ લાગે ત્ વર્ગના પ x લ્ = પ

- (૧) તલ્લૂનમ્=તદ્+લૂનમ્ અહીં આ સૂત્રથી પૂર્વના દ્ નો લૂનમ્ નો લ્ પર છતાં લ્ થયો.
- (૨) ભવાલ્લૂનાતિ- ભવાન્+લૂનાતિ અહીં આ સૂત્રથી પૂર્વના ન્ નો લૂનાતિ નો લ્ પરમાં આવતાં લ્ થયો.
- (૩) ભગવल्लीला=ભગવત્+લીલા અહીં આ સૂત્રથી પૂર્વના ત્ નો લીલા નો લ્ પરમાં આવતાં લ્ થયો.

અહીં સૂત્રમાં “લૌ” એ પ્રમાણે દ્વિ.વ. કર્યું છે, તે સાનુનાસિક ત્ વર્ગ ને સાનુનાસિક લ્ કરવા માટે, અને નિરનુનાસિક ત્ વર્ગનો નિરનુનાસિક લ્ કરવા માટે જ દ્વિ.વ. કર્યું છે.

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचितायां सिद्धहेमचन्द्राभिधानस्वोपज्ञशब्दानुशासन

लघुवृत्तौ प्रथमस्याध्यायस्य तृतीयपादः समाप्तः (१-३)

चक्रे श्रीमूलराजेन, नवःकोऽपि यशोर्णवः ।

परकीर्तिस्रवन्तीनां, न प्रवेशमदत्त यः ॥३॥

અર્થ :- શ્રી મૂલરાજ રાજા વડે કોઈ યશરૂપી સમુદ્ર નવો જ કરાયો છે. જેણે શત્રુઓની કીર્તિરૂપી નદીને પ્રવેશ આપ્યો નહીં.

॥ इति तृतीयपादः समाप्तः ॥

स्थानी निमित्त	कार्य	सूत्रनं०	सूत्र
: स्वर सन्धि:			
अ + अ	आ	१-२-१	समानानां तेन दीर्घः ।
अ३ + अ	अ३अ	१-२-३२	प्लुतोऽनितौ ।
अ + अ	अअ	१-२-३६	चादिः स्वरोऽनाङ् ।
अ + आ	आ	१-२-१	समानानां तेन दीर्घः ।
अ३ + आ	अ३आ	१-२-३२	प्लुतोऽनितौ ।
अ + आ	अ आ	१-२-३६	चादिः स्वरोऽनाङ् ।
अ + इ	ए	१-२-६	अवर्णस्येवर्णादिनैदोदरल् ।
अ३ + इ	अ३ इ	१-२-३२	प्लुतोऽनितौ ।
अ + इ	अइ	१-२-३६	चादिः स्वरोऽनाङ् ।
अ + ई	ऐ	१-२-६	अवर्णस्येवर्णादिनैदोदरल् ।
अ + ई	ऐ	१-२-१५	स्वैरस्वैर्यक्षौहिण्याम् ।
अ३ + ई	अ३ई	१-२-३२	प्लुतोऽनितौ ।
अ + ई	अई	१-२-३६	चादिः स्वरोऽनाङ् ।
अ + उ	ओ	१-२-६	अवर्णस्येवर्णादिनैदोदरल् ।
अ३ + उ	अ३उ	१-२-३२	प्लुतोऽनितौ ।
अ + उ	अ उ	१-२-३६	चादिः स्वरोऽनाङ् ।
अ + ऊ	ओ	१-२-६	अवर्णस्येवर्णादिनैदोदरल् ।
अ + ऊ	औ	१-२-१३	ऊटा ।
अ + ऊ	औ	१-२-१४	प्रस्यैषैष्योढोदयूहे स्वरेण ।
अ + ऊ	औ	१-२-१५	स्वैरस्वैर्यक्षौहिण्याम् ।
अ३ + ऊ	अ३ऊ	१-२-३२	प्लुतोऽनितौ ।
अ + ऊ	अऊ	१-२-३६	चादिः स्वरोऽनाङ् ।
अ + ऋ	अर्	१-२-६	अवर्णस्येवर्णादिनैदोदरल् ।
अ + ऋ	अॠ	१-२-२	ऋलृतिह्रस्वो वा ।
अ + ऋ	आर्	१-२-७	ऋणेप्रदशार्णवसनकम्बलवत्सर वत्सतरस्याऽऽर् ।

स्थानी निमित्त	कार्य	सूत्रनं०	सूत्र
अ + ऋ	आर्	१-२-८	ऋते तृतीयासमासे ।
अ + ऋ	आर्	१-२-८	ऋत्यारुपसर्गस्य ।
अ + ऋ	आर्	१-२-१०	नाम्नि वा ।
अ३ + ऋ	अ३ऋ	१-२-३२	प्लुतोऽनितौ ।
अ + ऋ	अऋ	१-२-३६	चादिः स्वरोऽनाइ ।
अ + ॠ	अर्	१-२-६	अवर्णस्येवर्णादिनैदोदरल् ।
अ३ + ॠ	अ३ॠ	१-२-३२	प्लुतोऽनितौ ।
अ + ॠ	अॠ	१-२-३६	चादिः स्वरोऽनाइ ।
अ + लृ	अल्	१-२-६	अवर्णस्येवर्णादिनैदोदरल् ।
अ + लृ	अलृ	१-२-२	ऋलृतिहस्वोवा ।
अ + लृ	आल्	१-२-११	लृत्याल् वा ।
अ३ + लृ	अ३लृ	१-२-३२	प्लुतोऽनितौ ।
अ + लृ	अलृ	१-२-३६	चादिः स्वरोऽनाइ ।
अ + लृ	अल्	१-२-६	अवर्णस्येवर्णादिनैदोदरल् ।
अ३ + लृ	अ३लृ	१-२-३२	प्लुतोऽनितौ ।
अ + लृ	अलृ	१-२-३६	चादिः स्वरोऽनाइ ।
अ + ए	ऐ	१-२-१२	ऐदौत् सन्ध्यक्षरैः ।
अ + ए	ऐ	१-२-१४	प्रस्यैषैष्योढोदयूहेस्वरेण ।
अ + ए	अ ए	१-२-१६	अनियोगे लुगेवे ।
अ + ए	अ ए	१-२-१८	ओमाडि ।
अ + ए	अ ए	१-२-१८	उपसर्गस्यानिगेधेदोति ।
अ + ए	अ ए	१-२-२०	वा नाम्नि ।
अ३ + ए	अ३ ए	१-२-३२	प्लुतोऽनितौ ।
अ + ए	अ ए	१-२-३६	चादिः स्वरोऽनाइ ।
अ + ऐ	ऐ	१-२-१२	ऐदौत् सन्ध्यक्षरैः ।
अ३ + ऐ	अ३ ऐ	१-२-३२	प्लुतोऽनितौ ।
अ + ऐ	अ ऐ	१-२-३६	चादिः स्वरोऽनाइ ।

અ + ઓ	ઔ	૧-૨-૧૨	એદૌત્ સન્ધ્યક્ષરૈઃ ।
અ + ઓ	અ લુક્	૧-૨-૧૭	વૌઘૌતૌ સમાસે ।
અ + ઓ	અ લુક્	૧-૨-૧૮	ઓમાડિ ।
અ + ઓ	અ લુક્	૧-૨-૧૯	ઉપસર્ગસ્થાનિણેધેદોતિ ।
અ + ઓ	અ લુક્	૧-૨-૨૦	વા નામ્નિ ।
અ૩ + ઓ	અ૩ ઓ	૧-૨-૩૨	પ્લુતોઽનિતૌ ।
અ + ઓ	અઓ	૧-૨-૩૬	ચાદિઃ સ્વરોઽનાઙ્ ।
અ + ઔ	ઔ	૧-૨-૧૨	એદૌત્ ક્ષ્ધ્યક્ષરૈઃ ।
અ૩ + ઔ	અ૩ ઔ	૧-૨-૩૨	પ્લુતોઽનિતૌ ।
અ + ઔ	અઔ	૧-૨-૩૬	ચાદિઃ સ્વરોઽનાઙ્ ।

આ

આ + અ	આ	૧-૨-૧	સમાનાનાં તેન દીર્ઘઃ ।
આ૩ + અ	આ૩ અ	૧-૨-૩૨	પ્લુતોઽનિતૌ ।
આ + અ	આઅ	૧-૨-૩૬	ચાદિઃ સ્વરોઽનાઙ્ ।
આ + આ	આ	૧-૨-૧	સમાનાનાં તેન દીર્ઘઃ ।
આ૩ + આ	આ૩ આ	૧-૨-૩૨	પ્લુતોઽનિતૌ ।
આ + આ	આઆ	૧-૨-૩૬	ચાદિઃ સ્વરોઽનાઙ્ ।
આ + ઇ	ए	૧-૨-૬	અવર્ણસ્યેવર્ણાદિનૈદોદરલ્ ।
આ૩ + ઇ	આ૩ ઇ	૧-૨-૩૨	પ્લુતોઽનિતૌ ।
આ + ઇ	આઇ	૧-૨-૩૬	ચાદિઃ સ્વરોઽનાઙ્ ।
આ + ઈ	ए	૧-૨-૬	અવર્ણસ્યેવર્ણાદિનૈદોદરલ્ ।
આ૩ + ઈ	આ૩ ઈ	૧-૨-૩૨	પ્લુતોઽનિતૌ ।
આ + ઈ	આઈ	૧-૨-૩૬	ચાદિઃ સ્વરોઽનાઙ્ ।
આ + ઉ	ओ	૧-૨-૬	અવર્ણસ્યેવર્ણાદિનૈદોદરલ્ ।
આ૩ + ઉ	આ૩ ઉ	૧-૨-૩૨	પ્લુતોઽનિતૌ ।
આ + ઉ	આઉ	૧-૨-૩૬	ચાદિઃ સ્વરોઽનાઙ્ ।
આ + ઊ	ओ	૧-૨-૬	અવર્ણસ્યેવર્ણાદિનૈદોદરલ્ ।

स्थानी निमित्त	कार्थ	सूत्रनं०	सूत्र
आ + ऊ	औ	१-२-१३	ऊटा ।
आ३ + ऊ	आ३ ऊ	१-२-३२	प्लुतोऽनितौ ।
आ + ऊ	आऊ	१-२-३६	चादिः स्वरोऽनाइ ।
आ + ऋ	अर्	१-२-६	अवर्णस्येवर्णादिनैदोदरल् ।
आ + ऋ	अऋ	१-२-२	ऋलृति ह्रस्वो वा ।
आ + ऋ	आर्	१-२-८	ऋते तृतीयासमासे ।
आ + ऋ	आर्	१-२-८	ऋत्यारूपसर्गस्य ।
आ + ऋ	आर्	१-२-१०	नाम्नि वा ।
आ३ + ऋ	आ३ ऋ	१-२-३२	प्लुतोऽनितौ ।
आ + ऋ	आऋ	१-२-३६	चादिः स्वरोऽनाइ ।
आ + ॠ	अर्	१-२-६	अवर्णस्येवर्णादिनैदोदरल् ।
आ३ + ॠ	आ३ ॠ	१-२-३२	प्लुतोऽनितौ ।
आ + ॠ	आऋ	१-२-३६	चादिः स्वरोऽनाइ ।
आ + लृ	अल्	१-२-६	अवर्णस्येवर्णादिनैदोदरल् ।
आ + लृ	अलृ	१-२-२	ऋलृति ह्रस्वो वा ।
आ + लृ	आल्	१-२-११	लृत्याल्वा ।
आ३ + लृ	आ३ लृ	१-२-३२	प्लुतोऽनितौ ।
आ + लृ	आ लृ	१-२-३६	चादिः स्वरोऽनाइ ।
आ + लृ	अल्	१-२-६	अवर्णस्येवर्णादिनैदोदरल् ।
आ३ + लृ	आ३ लृ	१-२-३२	प्लुतोऽनितौ ।
आ + लृ	आ लृ	१-२-३६	चादिः स्वरोऽनाइ ।
आ + ए	ऐ	१-२-१२	ऐदौत् सन्ध्यक्षरैः ।
आ + ए	आ ए	१-२-१६	अनियोगेलुगेवे ।
आ + ए	आ ए	१-२-१८	ओमाडि ।
आ + ए	आ ए	१-२-१८	उपसर्गस्यानिणधेदोति ।
आ + ए	आ ए	१-२-२०	वा नाम्नि ।
आ३ + ए	आ३ ए	१-२-३२	प्लुतोऽनितौ ।

स्थानी निमित्त	कार्य	सूत्रनं०	सूत्र
आ + ए	आए	१-२-३६	चादिः स्वरोऽनाइ ।
आ + ऐ	ऐ	१-२-१२	ऐदौत् सन्ध्यक्षरैः ।
आ३ + ऐ	आ३ ऐ	१-२-३२	प्लुतोऽनितौ ।
आ + ऐ	आऐ	१-२-३६	चादिः स्वरोऽनाइ ।
आ + ओ	औ	१-२-१२	ऐदौत् सन्ध्यक्षरैः ।
आ + ओ	आ लुक्	१-२-१७	वौष्ठौतौ समासे ।
आ + ओ	आ लुक्	१-२-१८	ओमाडि ।
आ + ओ	आ लुक्	१-२-१८	उपसर्गस्यानिषेधोति ।
आ + ओ	आ लुक्	१-२-२०	वा नाम्नि ।
आ३ + ओ	आ३ ओ	१-२-३२	प्लुतोऽनितौ ।
आ + ओ	आओ	१-२-३६	चादिः स्वरोऽनाइ ।
आ + औ	औ	१-२-१२	ऐदौत् सन्ध्यक्षरैः ।
आ३ + औ	आ३ औ	१-२-३२	प्लुतोऽनितौ ।
आ + औ	आ औ	१-२-३६	चादिः स्वरोऽनाइ ।
इ			
इ + अ	य	१-२-२१	इवणादिरस्वेस्वरेयवरलम् ।
इ + अ	इअ	१-२-२२	ह्रस्वोऽपदेवा ।
इ३ + अ	इ३अ	१-२-३२	प्लुतोऽनितौ ।
इ३ + अ	इ३अ	१-२-३३	इ३ वा ।
इ + अ	इअ	१-२-३६	चादिः स्वरोऽनाइ ।
इ + आ	या	१-२-२१	इवणादिरस्वेस्वरेयवरलम् ।
इ + आ	इआ	१-२-२२	ह्रस्वोऽपदेवा ।
इ३ + आ	इ३ आ	१-२-३२	प्लुतोऽनितौ ।
इ३ + आ	इ३ आ	१-२-३३	इ३ वा ।
इ + आ	इआ	१-२-३६	चादिः स्वरोऽनाइ ।
इ + इ	ई	१-२-१	समानानां तेन दीर्घः ।
इ३ + इ	इ३ इ	१-२-३२	प्लुतोऽनितौ ।

स्थानी निमित्त	कार्य	सूत्रनं०	सूत्र
इ३ + इ	इ३ इ	१-२-३३	इ३ वा ।
इ + इ	इइ	१-२-३६	चादिः स्वरोऽनाइ ।
इ + ई	ई	१-२-१	समानानां तेन दीर्घः ।
इ३ + ई	इ३ ई	१-२-३२	प्लुतोऽनितौ ।
इ३ + ई	इ३ई	१-२-३३	इ३ वा ।
इ + ई	इई	१-२-३६	चादिः स्वरोऽनाइ ।
इ + उ	यु	१-२-२१	इवणादिरस्वेस्वरेयवरलम् ।
इ + उ	इ उ	१-२-२२	ह्रस्वोऽपदेवा ।
इ३ + उ	इ३ उ	१-२-३२	प्लुतोऽनितौ ।
इ३ + उ	इ३उ	१-२-३३	इ३ वा ।
इ + उ	इ उ	१-२-३६	चादिः स्वरोऽनाइ ।
इ + ऊ	यू	१-२-२१	इवणादिरस्वेस्वरेयवरलम् ।
इ + ऊ	इ ऊ	१-२-२२	ह्रस्वोऽपदेवा ।
इ३ + ऊ	इ३ ऊ	१-२-३२	प्लुतोऽनितौ ।
इ३ + ऊ	इ३ऊ	१-२-३३	इ३ वा ।
इ + ऊ	इऊ	१-२-३६	चादिः स्वरोऽनाइ ।
इ + ऋ	यृ	१-२-२१	इवणादिरस्वेस्वरेयवरलम् ।
इ + ऋ	इ ऋ	१-२-२२	ऋलृति ह्रस्वो वा ।
इ + ऋ	इ ऋ	१-२-२२	ह्रस्वोऽपदेवा ।
इ३ + ऋ	इ३ ऋ	१-२-३२	प्लुतोऽनितौ ।
इ३ + ऋ	इ३ ऋ	१-२-३३	इ३ वा ।
इ + ऋ	इ ऋ	१-२-३६	चादिः स्वरोऽनाइ ।
इ + ॠ	यृ	१-२-२१	इवणादिरस्वेस्वरेयवरलम् ।
इ + ॠ	इ ॠ	१-२-२२	ह्रस्वोऽपदेवा ।
इ३ + ॠ	इ३ ॠ	१-२-३२	प्लुतोऽनितौ ।
इ३ + ॠ	इ३ ॠ	१-२-३३	इ३ वा ।
इ + ॠ	इ ॠ	१-२-३६	चादिः स्वरोऽनाइ ।

स्थानी निमित्त	कार्य	सूत्रनं०	सूत्र
इ + लृ	यलृ	१-२-२१	इवणादिरस्वेस्वरेयवरलम् ।
इ + लृ	इलृ	१-२-२२	ऋलृति ह्रस्वो वा ।
इ + लृ	इलृ	१-२-२२	ह्रस्वोऽपदेवा ।
इ३ + लृ	इ३लृ	१-२-३२	प्लुतोऽनितौ ।
इ३ + लृ	इ३लृ	१-२-३३	इ३ वा ।
इ + लृ	इलृ	१-२-३६	चादिः स्वरोऽनाइ ।
इ + लृ	यलृ	१-२-२१	इवणादिरस्वेस्वरेयवरलम् ।
इ + लृ	इलृ	१-२-२२	ह्रस्वोऽपदेवा ।
इ३ + लृ	इ३लृ	१-२-३२	प्लुतोऽनितौ ।
इ३ + लृ	इ३लृ	१-२-३३	इ३ वा ।
इ + लृ	इलृ	१-२-३६	चादिः स्वरोऽनाइ ।
इ + ए	ये	१-२-२१	इवणादिरस्वेस्वरेयवरलम् ।
इ + ए	इ ए	१-२-२२	ह्रस्वोऽपदेवा ।
इ३ + ए	इ३ ए	१-२-३२	प्लुतोऽनितौ ।
इ३ + ए	इ३ ए	१-२-३३	इ३ वा ।
इ + ए	इ ए	१-२-३६	चादिः स्वरोऽनाइ ।
इ + ऐ	यै	१-२-२१	इवणादिरस्वेस्वरेयवरलम् ।
इ + ऐ	इ ऐ	१-२-२२	ह्रस्वोऽपदेवा ।
इ३ + ऐ	इ३ ऐ	१-२-३२	प्लुतोऽनितौ ।
इ३ + ऐ	इ३ ऐ	१-२-३३	इ३ वा ।
इ + ऐ	इ ऐ	१-२-३६	चादिः स्वरोऽनाइ ।
इ + ओ	यो	१-२-२१	इवणादिरस्वेस्वरेयवरलम् ।
इ + ओ	इ ओ	१-२-२२	ह्रस्वोऽपदेवा ।
इ३ + ओ	इ३ ओ	१-२-३२	प्लुतोऽनितौ ।
इ३ + ओ	इ३ ओ	१-२-३३	इ३ वा ।
इ + ओ	इ ओ	१-२-३६	चादिः स्वरोऽनाइ ।
इ + औ	यौ	१-२-२१	इवणादिरस्वेस्वरेयवरलम् ।

स्थानी निमित्त	कार्य	सूत्रनं०	सूत्र	
इ + औ	इऔ	१-२-२२	ह्रस्वोऽपदेवा ।	
इ३ + औ	इ३ औ	१-२-३२	प्लुतोऽनितौ ।	
इ३ + औ	इ३ औ	१-२-३३	इ३वा ।	
इ + औ	इ औ	१-२-३६	चादिः स्वरोऽनाइ ।	
ई	ई + अ	य	१-२-२१	इवणादिरस्वेस्वरेयवरलम् ।
ई + अ	इ अ	१-२-२२	ह्रस्वोऽपदेवा ।	
ई३ + अ	ई३ अ	१-२-३२	प्लुतोऽनितौ ।	
ई + अ	ई अ	१-२-३४	ईदूदेद् द्विवचनम् ।	
ई + अ	ई अ	१-२-३५	अदोमु-मी ।	
ई + अ	ईअ	१-२-३६	चादिः स्वरोऽनाइ ।	
ई + आ	या	१-२-२१	इवणादिरस्वेस्वरेयवरलम् ।	
ई + आ	इ आ	१-२-२२	ह्रस्वोऽपदेवा ।	
ई३ + आ	ई३ आ	१-२-३२	प्लुतोऽनितौ ।	
ई + आ	ई आ	१-२-३४	ईदूदेद् द्विवचनम् ।	
ई + आ	ई आ	१-२-३५	अदोमु-मी ।	
ई + आ	ई आ	१-२-३६	चादिः स्वरोऽनाइ ।	
ई + इ	ई	१-२-१	समानानां तेन दीर्घः ।	
ई३ + इ	ई३ इ	१-२-३२	प्लुतोऽनितौ ।	
ई + इ	ईइ	१-२-३४	ईदूदेद् द्विवचनम् ।	
ई + इ	ईइ	१-२-३५	अदोमु-मी ।	
ई + इ	ईइ	१-२-३६	चादिः स्वरोऽनाइ ।	
ई + ई	ई	१-२-१	समानानां तेन दीर्घः ।	
ई३ + ई	ई३ ई	१-२-३२	प्लुतोऽनितौ ।	
ई + ई	ईई	१-२-३४	ईदूदेद् द्विवचनम् ।	
ई + ई	ईई	१-२-३५	अदोमु-मी ।	
ई + ई	ईई	१-२-३६	चादिः स्वरोऽनाइ ।	

स्थानी निमित्त	कार्य	सूत्रनं०	सूत्र
ई + उ	यु	१-२-२१	इवणादिरस्वेस्वरेयवरलम् ।
ई + उ	इ उ	१-२-२२	ह्रस्वोऽपदेवा ।
ई३ + उ	ई३ उ	१-२-३२	प्लुतोऽनितौ ।
ई + उ	ई उ	१-२-३४	ईदूदेद्विवचनम् ।
ई + उ	ई उ	१-२-३५	अदोमुमी ।
ई + उ	ई उ	१-२-३६	चादिः स्वरोऽनाइ ।
ई + ऊ	यू	१-२-२१	इवणादिरस्वेस्वरेयवरलम् ।
ई + ऊ	इ ऊ	१-२-२२	ह्रस्वोऽपदेवा ।
ई३ + ऊ	ई३ ऊ	१-२-३२	प्लुतोऽनितौ ।
ई + ऊ	ई ऊ	१-२-३४	ईदूदेद्विवचनम् ।
ई + ऊ	ई ऊ	१-२-३५	अदोमु-मी ।
ई + ऊ	ईऊ	१-२-३६	चादिः स्वरोऽनाइ ।
ई + ऋ	यृ	१-२-२१	इवणादिरस्वेस्वरेयवरलम् ।
ई + ऋ	इ ऋ	१-२-२	ऋलृति ह्रस्वो वा ।
ई + ऋ	इ ऋ	१-२-२२	ह्रस्वोऽपदेवा ।
ई३ + ऋ	ई३ ऋ	१-२-३२	प्लुतोऽनितौ ।
ई + ऋ	ई ऋ	१-२-३४	ईदूदेद्विवचनम् ।
ई + ऋ	ई ऋ	१-२-३५	अदोमुमी ।
ई + ऋ	ई ऋ	१-२-३६	चादिः स्वरोऽनाइ ।
ई + ॠ	यृ	१-२-२१	इवणादिरस्वेस्वरेयवरलम् ।
ई + ॠ	इ ॠ	१-२-२२	ह्रस्वोऽपदेवा ।
ई३ + ॠ	ई३ ॠ	१-२-३२	प्लुतोऽनितौ ।
ई + ॠ	ई ॠ	१-२-३४	ईदूदेद्विवचनम् ।
ई + ॠ	ई ॠ	१-२-३५	अदोमु मी ।
ई + ॠ	ई ॠ	१-२-३६	चादिः स्वरोऽनाइ ।
ई + लृ	य्लृ	१-२-२१	इवणादिरस्वेस्वरेयवरलम् ।
ई + लृ	इ लृ	१-२-२	ऋलृति ह्रस्वो वा ।

स्थानी निमित्त	कार्य	सूत्रनं०	सूत्र
ई + लृ	इ लृ	१-२-२२	ह्रस्वोऽपदेवा ।
ई३ + लृ	ई३ लृ	१-२-३२	प्लुतोऽनितौ ।
ई + लृ	ई लृ	१-२-३४	ईदूदेद्विवचनम् ।
ई + लृ	ई लृ	१-२-३५	अदोमु-मी ।
ई + लृ	ई लृ	१-२-३६	चादिः स्वरोऽनाङ् ।
ई + लृ	य लृ	१-२-२१	इवणादिरस्वेस्वरेयवरलम् ।
ई + लृ	इ लृ	१-२-२२	ह्रस्वोऽपदेवा ।
ई३ + लृ	ई३ लृ	१-२-३२	प्लुतोऽनितौ ।
ई + लृ	ई लृ	१-२-३४	ईदूदेद्विवचनम् ।
ई + लृ	ई लृ	१-२-३५	अदोमु-मी ।
ई + लृ	ई लृ	१-२-३६	चादिः स्वरोऽनाङ् ।
ई + ए	ये	१-२-२१	इवणादिरस्वेस्वरेयवरलम् ।
ई + ए	इ ए	१-२-२२	ह्रस्वोऽपदेवा ।
ई३ + ए	ई३ ए	१-२-३२	प्लुतोऽनितौ ।
ई + ए	ई ए	१-२-३४	ईदूदेद्विवचनम् ।
ई + ए	ई ए	१-२-३५	अदोमु-मी ।
ई + ए	ई ए	१-२-३६	चादिः स्वरोऽनाङ् ।
ई + ऐ	यै	१-२-२१	इवणादिरस्वेस्वरेयवरलम् ।
ई + ऐ	इ ऐ	१-२-२२	ह्रस्वोऽपदेवा ।
ई३ + ऐ	ई३ ऐ	१-२-३२	प्लुतोऽनितौ ।
ई + ऐ	ई ऐ	१-२-३४	ईदूदेद्विवचनम् ।
ई + ऐ	ई ऐ	१-२-३५	अदोमु-मी ।
ई + ऐ	ई ऐ	१-२-३६	चादिः स्वरोऽनाङ् ।
ई + ओ	यो	१-२-२१	इवणादिरस्वेस्वरेयवरलम् ।
ई + ओ	इ ओ	१-२-२२	ह्रस्वोऽपदेवा ।
ई३ + ओ	ई३ ओ	१-२-३२	प्लुतोऽनितौ ।
ई + ओ	ई ओ	१-२-३४	ईदूदेद्विवचनम् ।

स्थानी निमित्त	कार्य	सूत्रनं०	सूत्र
ई + ओ	ई ओ	१-२-३५	अदोमु-नी ।
ई + ओ	ई ओ	१-२-३६	चादिः स्वरोऽनाइ ।
ई + औ	यौ	१-२-२१	इवणादिरस्वेस्वरेयवरलम् ।
ई + औ	इ औ	१-२-२२	ह्रस्वोऽपदेवा ।
ई३ + औ	ई३ औ	१-२-३२	प्लुतोऽनितौ ।
ई + औ	ई औ	१-२-३४	ईदूदेद्विवचनम् ।
ई + औ	ई औ	१-२-३५	अदोमु मी ।
ई + औ	ई औ	१-२-३६	चादिः स्वरोऽनाइ ।
उ उ + अ	व	१-२-२१	इवणादिरस्वेस्वरेयवरलम् ।
उ + अ	उअ	१-२-२२	ह्रस्वोऽपदेवा ।
उ३ + अ	उ३अ	१-२-३२	प्लुतोऽनितौ ।
उ + अ	उअ	१-२-३५	अदोमुमी ।
उ + अ	उअ	१-२-३६	चादिः स्वरोऽनाइ ।
उ + अ	व	१-२-४०	अज्वर्गात् स्वरे वोऽसन् ।
उ + आ	वा	१-२-२१	इवणादिरस्वेस्वरेयवरलम् ।
उ + आ	उआ	१-२-२२	ह्रस्वोऽपदेवा ।
उ३ + आ	उ३आ	१-२-३२	प्लुतोऽनितौ ।
उ + आ	उआ	१-२-३५	अदोमु-मी ।
उ + आ	उआ	१-२-३६	चादिः स्वरोऽनाइ ।
उ + आ	वा	१-२-४०	अज्वर्गात् स्वरे वोऽसन् ।
उ + इ	वि	१-२-२१	इवणादिरस्वेस्वरेयवरलम् ।
उ + इ	उ इ	१-२-२२	ह्रस्वोऽपदेवा ।
उ३ + इ	उ३ इ	१-२-३२	प्लुतोऽनितौ ।
उ + इ	उ इ	१-२-३५	अदोमु-मी ।
उ + इ	उ इ	१-२-३६	चादिः स्वरोऽनाइ ।
उ + इ	उ इ, ऊँ	१-२-३८	ऊँ चोज् ।

स्थानी निमित्त	कार्य	सूत्रनं०	सूत्र
उ + इ	वि	१-२-४०	अज्वर्गात् स्वरे वोऽसन् ।
उ + ई	वी	१-२-२१	इवणादिरस्वेस्वरेयवरलम् ।
उ + ई	उ ई	१-२-२२	ह्रस्वोऽपदेवा ।
उ३ + ई	उ३ ई	१-२-३२	प्लुतोऽनितौ ।
उ + ई	उ ई	१-२-३५	अदोमु-मी ।
उ + ई	उ ई	१-२-३६	चादिः स्वरोऽनाइ ।
उ + ई	वी	१-२-४०	अज्वर्गात् स्वरे वोऽसन् ।
उ + उ	ऊ	१-२-१	समानानां तेन दीर्घः ।
उ३ + उ	उ३ उ	१-२-३२	प्लुतोऽनितौ ।
उ + उ	उ उ	१-२-३५	अदोमु-मी ।
उ + उ	उ उ	१-२-३६	चादिः स्वरोऽनाइ ।
उ + उ	वु	१-२-४०	अज्वर्गात् स्वरे वोऽसन् ।
उ + ऊ	ऊ	१-२-१	समानानां तेन दीर्घः ।
उ३ + ऊ	उ३ ऊ	१-२-३२	प्लुतोऽनितौ ।
उ + ऊ	उ ऊ	१-२-३५	अदोमु-मी ।
उ + ऊ	उ ऊ	१-२-३६	चादिः स्वरोऽनाइ ।
उ + ऊ	वू	१-२-४०	अज्वर्गात् स्वरे वोऽसन् ।
उ + ऋ	वृ	१-२-२१	इवणादिरस्वेस्वरेयवरलम् ।
उ + ऋ	उॠ	१-२-२	ऋलृति ह्रस्वो वा ।
उ + ऋ	उॠ	१-२-२२	ह्रस्वोऽपदेवा ।
उ३ + ऋ	उ३ ऋ	१-२-३२	प्लुतोऽनितौ ।
उ + ऋ	उॠ	१-२-३५	अदोमु-मी ।
उ + ऋ	उॠ	१-२-३६	चादिः स्वरोऽनाइ ।
उ + ऋ	वृ	१-२-४०	अज्वर्गात् स्वरे वोऽसन् ।
उ + ॠ	वृ	१-२-२१	इवणादिरस्वेस्वरेयवरलम् ।
उ + ॠ	उॠ	१-२-२२	ह्रस्वोऽपदेवा ।
उ३ + ॠ	उ३ ॠ	१-२-३२	प्लुतोऽनितौ ।

स्थानी निमित्त	कार्य	सूत्रनं०	सूत्र
उ + ऋ	उॠ	१-२-३५	अदोमु-मी ।
उ + ऋ	उॠ	१-२-३६	चादिः स्वरोऽनाइ ।
उ + ऋ	वृ	१-२-४०	अज्वर्गात् स्वरे वोऽसन् ।
उ + लृ	व्लृ	१-२-२१	इवणादिरस्वेस्वरेयवरलम् ।
उ + लृ	उलृ	१-२-२	ऋलृति ह्रस्वो वा ।
उ + लृ	उलृ	१-२-२२	ह्रस्वोऽपदे वा ।
उ३ + लृ	उ३ लृ	१-२-३२	प्लुतोऽनितौ ।
उ + लृ	उलृ	१-२-३५	अदोमु-मी ।
उ + लृ	उलृ	१-२-३६	चादिः स्वरोऽनाइ ।
उ + लृ	व्लृ	१-२-४०	अज्वर्गात् स्वरे वोऽसन् ।
उ + लृ	व्लृ	१-२-२१	इवणादिरस्वेस्वरेयवरलम् ।
उ + लृ	उलृ	१-२-२२	ह्रस्वोऽपदे वा ।
उ३ + लृ	उ३ लृ	१-२-३२	प्लुतोऽनितौ ।
उ + लृ	उलृ	१-२-३५	अदोमु-मी ।
उ + लृ	उलृ	१-२-३६	चादिः स्वरोऽनाइ ।
उ + लृ	व्लृ	१-२-४०	अज्वर्गात् स्वरे वोऽसन् ।
उ + ए	वे	१-२-२१	इवणादिरस्वेस्वरेयवरलम् ।
उ + ए	उ ए	१-२-२२	ह्रस्वोऽपदे वा ।
उ३ + ए	उ३ ए	१-२-३२	प्लुतोऽनितौ ।
उ + ए	उ ए	१-२-३५	अदोमु-मी ।
उ + ए	उ ए	१-२-३६	चादिः स्वरोऽनाइ ।
उ + ए	वे	१-२-४०	अज्वर्गात् स्वरे वोऽसन् ।
उ + ऐ	वै	१-२-२१	इवणादिरस्वेस्वरेयवरलम् ।
उ + ऐ	उ ऐ	१-२-२२	ह्रस्वोऽपदे वा ।
उ३ + ऐ	उ३ ऐ	१-२-३२	प्लुतोऽनितौ ।
उ + ऐ	उ ऐ	१-२-३५	अदोमु-मी ।
उ + ऐ	उ ऐ	१-२-३६	चादिः स्वरोऽनाइ ।

स्थानी निमित्त	कार्य	सूत्रनं०	सूत्र
उ + ऐ	वै	१-२-४०	अज्वर्गात् स्वरे वोऽसन् ।
उ + ओ	वो	१-२-२१	इवणादिरस्वेस्वरेयवरलम् ।
उ + ओ	उ ओ	१-२-२२	ह्रस्वोऽपदेवा ।
उ३ + ओ	उ३ ओ	१-२-३२	प्लुतोऽनितौ ।
उ + ओ	उ ओ	१-२-३५	अदोमु-मी ।
उ + ओ	उ ओ	१-२-३६	चादिः स्वरोऽनाङ् ।
उ + ओ	वो	१-२-४०	अज्वर्गात् स्वरे वोऽसन् ।
उ + औ	वौ	१-२-२१	इवणादिरस्वेस्वरेयवरलम् ।
उ + औ	उ औ	१-२-२२	ह्रस्वोऽपदेवा ।
उ३ + औ	उ३ औ	१-२-३२	प्लुतोऽनितौ ।
उ + औ	उ औ	१-२-३५	अदोमु-मी ।
उ + औ	उ औ	१-२-३६	चादिः स्वरोऽनाङ् ।
उ + औ	वौ	१-२-४०	अज्वर्गात् स्वरे वोऽसन् ।
ऊ ऊ + अ	व	१-२-२१	इवणादिरस्वेस्वरेयवरलम् ।
ऊ + अ	उ अ	१-२-२२	ह्रस्वोऽपदेवा ।
ऊ३ + अ	ऊ३ अ	१-२-३२	प्लुतोऽनितौ ।
ऊ + अ	ऊ अ	१-२-३४	ईदूदेद्विवचनम् ।
ऊ + अ	ऊ अ	१-२-३६	चादिः स्वरोऽनाङ् ।
ऊ + आ	वा	१-२-२१	इवणादिरस्वे स्वरयवरलम् ।
ऊ + आ	उ आ	१-२-२२	ह्रस्वोऽपदे वा ।
ऊ३ + आ	ऊ३ आ	१-२-३२	प्लुतोऽनितौ ।
ऊ + आ	ऊ आ	१-२-३४	ईदूदेद्विवचनम् ।
ऊ + आ	ऊ आ	१-२-३६	चादिः स्वरोऽनाङ् ।
ऊ + इ	वि	१-२-२१	इवणादिरस्वेस्वरेयवरलम् ।
ऊ + इ	उ इ	१-२-२२	ह्रस्वोऽपदेवा ।
ऊ३ + इ	ऊ३ इ	१-२-३२	प्लुतोऽनितौ ।

स्थानी निमित्त	कार्य	सूत्रनं०	सूत्र
ऊ + इ	ऊं इ	१-२-३४	ईदूदेद्विवचनम् ।
ऊ + इ	ऊ इ	१-२-३६	चादिः स्वरोऽनाइ ।
ऊ + ई	वी	१-२-२१	इवणादिरस्वेस्वरेयवरलम् ।
ऊ + ई	उ ई	१-२-२२	ह्रस्वोऽपदेवा ।
ऊ३ + ई	ऊ३ ई	१-२-३२	प्लुतोऽनितौ ।
ऊ + ई	ऊ ई	१-२-३४	ईदूदेद्विवचनम् ।
ऊ + ई	ऊ ई	१-२-३६	चादिः स्वरोऽनाइ ।
ऊ + उ	ऊ	१-२-१	समानानां तेन दीर्घः ।
ऊ३ + उ	ऊ३ उ	१-२-३२	प्लुतोऽनितौ ।
ऊ + उ	ऊ उ	१-२-३४	ईदूदेद्विवचनम् ।
ऊ + उ	ऊ उ	१-२-३६	चादिः स्वरोऽनाइ ।
ऊ + ऊ	ऊ	१-२-१	समानानां तेन दीर्घः ।
ऊ३ + ऊ	ऊ३ ऊ	१-२-३२	प्लुतोऽनितौ ।
ऊ + ऊ	ऊ ऊ	१-२-३४	ईदूदेद्विवचनम् ।
ऊ + ऊ	ऊ ऊ	१-२-३६	चादिः स्वरोऽनाइ ।
ऊ + ऋ	वृ	१-२-२१	इवणादिरस्वेस्वरेयवरलम् ।
ऊ + ऋ	उॠ	१-२-२	ऋलृति ह्रस्वो वा ।
ऊ + ऋ	उॠ	१-२-२२	ह्रस्वोऽपदेवा ।
ऊ३ + ऋ	ऊ३ ऋ	१-२-३२	प्लुतोऽनितौ ।
ऊ + ऋ	ऊ ऋ	१-२-३४	ईदूदेद्विवचनम् ।
ऊ + ऋ	ऊ ऋ	१-२-३६	चादिः स्वरोऽनाइ ।
ऊ + ॠ	वृ	१-२-२१	इवणादिरस्वेस्वरेयवरलम् ।
ऊ + ॠ	उॠ	१-२-२२	ह्रस्वोऽपदेवा ।
ऊ३ + ॠ	ऊ३ ॠ	१-२-३२	प्लुतोऽनितौ ।
ऊ + ॠ	ऊ ॠ	१-२-३४	ईदूदेद्विवचनम् ।
ऊ + ॠ	ऊ ॠ	१-२-३६	चादिः स्वरोऽनाइ ।
ऊ + लृ	व्लृ	१-२-२१	इवणादिरस्वेस्वरेयवरलम् ।

स्थानी निमित्त	कार्य	सूत्रनं०	सूत्र
ऊ + लृ	उंलृ	१-२-२	ऋलृति ह्रस्वो वा ।
ऊ + लृ	उ लृ	१-२-२२	ह्रस्वोऽपदेवा ।
ऊ३ + लृ	ऊ३ लृ	१-२-३२	प्लुतोऽनितौ ।
ऊ + लृ	ऊ लृ	१-२-३४	ईदूदेद्द्विवचनम् ।
ऊ + लृ	ऊ लृ	१-२-३६	चादिः स्वरोऽनाङ् ।
ऊ + लृ	ऌलृ	१-२-२१	इवणादिरस्वेस्वरेयवरलम् ।
ऊ + लृ	उ लृ	१-२-२२	ह्रस्वोऽपदेवा ।
ऊ३ + लृ	ऊ३ लृ	१-२-३२	प्लुतोऽनितौ ।
ऊ + लृ	ऊ लृ	१-२-३४	ईदूदेद्द्विवचनम् ।
ऊ + लृ	ऊ लृ	१-२-३६	चादिः स्वरोऽनाङ् ।
ऊ + ए	वे	१-२-२१	इवणादिरस्वेस्वरेयवरलम् ।
ऊ + ए	उ ए	१-२-२२	ह्रस्वोऽपदेवा ।
ऊ३ + ए	ऊ३ ए	१-२-३२	प्लुतोऽनितौ ।
ऊ + ए	ऊ ए	१-२-३४	ईदूदेद्द्विवचनम् ।
ऊ + ए	ऊ ए	१-२-३६	चादिः स्वरोऽनाङ् ।
ऊ + ऐ	वै	१-२-२१	इवणादिरस्वेस्वरेयवरलम् ।
ऊ + ऐ	उ ऐ	१-२-२२	ह्रस्वोऽपदेवा ।
ऊ३ + ऐ	ऊ३ ऐ	१-२-३२	प्लुतोऽनितौ ।
ऊ + ऐ	ऊ ऐ	१-२-३४	ईदूदेद्द्विवचनम् ।
ऊ + ऐ	ऊ ऐ	१-२-३६	चादिः स्वरोऽनाङ् ।
ऊ + ओ	वो	१-२-२१	इवणादिरस्वे स्वरयवरलम् ।
ऊ + ओ	उ ओ	१-२-२२	ह्रस्वोऽपदेवा ।
ऊ३ + ओ	ऊ३ ओ	१-२-३२	प्लुतोऽनितौ ।
ऊ + ओ	ऊ ओ	१-२-३४	ईदूदेद्द्विवचनम् ।
ऊ + ओ	ऊ ओ	१-२-३६	चादिः स्वरोऽनाङ् ।
ऊ + औ	वौ	१-२-२१	इवणादिरस्वेस्वरेयवरलम् ।
ऊ + औ	उ औ	१-२-२२	ह्रस्वोऽपदेवा ।

स्थानी निमित्त	कार्य	सूत्रनं०	सूत्र
ऊ३ + औ	ऊ३ औ	१-२-३२	प्लुतोऽनितौ ।
ऊ + औ	ऊ औ	१-२-३४	ईदूदेद्विवचनम् ।
ऊ + औ	ऊ औ	१-२-३६	चादिः स्वरोऽनाइ ।
क्र क्र + अ	र	१-२-२१	इवणादिरस्वेस्वरेयवरलम् ।
क्र + अ	क्र अ	१-२-२२	ह्रस्वोऽपदेवा ।
क्र३ + अ	क्र३ अ	१-२-३२	प्लुतोऽनितौ ।
क्र + अ	क्र अ	१-२-३६	चादिः स्वरोऽनाइ ।
क्र + आ	रा	१-२-२१	इवणादिरस्वेस्वरेयवरलम् ।
क्र + आ	क्र आ	१-२-२२	ह्रस्वोऽपदेवा ।
क्र३ + आ	क्र३ आ	१-२-३२	प्लुतोऽनितौ ।
क्र + आ	क्र आ	१-२-३६	चादिः स्वरोऽनाइ ।
क्र + इ	रि	१-२-२१	इवणादिरस्वेस्वरेयवरलम् ।
क्र + इ	क्र इ	१-२-२२	ह्रस्वोऽपदेवा ।
क्र३ + इ	क्र३ इ	१-२-३२	प्लुतोऽनितौ ।
क्र + इ	क्र इ	१-२-३६	चादिः स्वरोऽनाइ ।
क्र + ई	री	१-२-२१	इवणादिरस्वेस्वरेयवरलम् ।
क्र + ई	क्र ई	१-२-२२	ह्रस्वोऽपदेवा ।
क्र३ + ई	क्र३ ई	१-२-३२	प्लुतोऽनितौ ।
क्र + ई	क्र ई	१-२-३६	चादिः स्वरोऽनाइ ।
क्र + उ	रु	१-२-२१	इवणादिरस्वेस्वरेयवरलम् ।
क्र + उ	क्र उ	१-२-२२	ह्रस्वोऽपदेवा ।
क्र३ + उ	क्र३ उ	१-२-३२	प्लुतोऽनितौ ।
क्र + उ	क्र उ	१-२-३६	चादिः स्वरोऽनाइ ।
क्र + ऊ	रू	१-२-२१	इवणादिरस्वेस्वरेयवरलम् ।
क्र + ऊ	क्र ऊ	१-२-२२	ह्रस्वोऽपदेवा ।
क्र३ + ऊ	क्र३ ऊ	१-२-३२	प्लुतोऽनितौ ।

स्थानी निमित्त	कार्य	सूत्रनं०	सूत्र
ऋ + ऊ	ऋ ऊ	१-२-३६	चादिः स्वरोऽनाइ ।
ऋ + ऋ	ऋ	१-२-१	समानानां तेन दीर्घः ।
ऋ + ऋ	ऋ ऋ	१-२-२२	ऋलृति ह्रस्वो वा ।
ऋ + ऋ	रृ (विशि.)	१-२-४	ऋतो वा, तौ च ।
ऋ३ + ऋ	ऋ३ ऋ	१-२-३२	प्लुतोऽनितौ ।
ऋ + ऋ	ऋऋ	१-२-३६	चादिः स्वरोऽनाइ ।
ऋ + ऋ	ऋ	१-२-१	समानानां तेन दीर्घः ।
ऋ३ + ऋ	ऋ३ ऋ	१-२-३२	प्लुतोऽनितौ ।
ऋ + ऋ	ऋऋ	१-२-३६	चादिः स्वरोऽनाइ ।
ऋ + लृ	र लृ	१-२-२१	इवणादिरस्वेस्वरेयवरलम् ।
ऋ + लृ	ऋलृ	१-२-२२	ऋलृति ह्रस्वो वा ।
ऋ + लृ	रृ (वि.)	१-२-४	ऋतो वा, तौ च ।
ऋ + लृ	ऋ	१-२-५	ऋस्तयोः ।
ऋ + लृ	ऋलृ	१-२-२२	ह्रस्वोऽपदेवा ।
ऋ३ + लृ	ऋ३ लृ	१-२-३२	प्लुतोऽनितौ ।
ऋ + लृ	ऋलृ	१-२-३६	चादिः स्वरोऽनाइ ।
ऋ + लृ	र लृ	१-२-२१	इवणादिरस्वेस्वरेयवरलम् ।
ऋ + लृ	ऋ लृ	१-२-२२	ह्रस्वोऽपदेवा ।
ऋ३ + लृ	ऋ३ लृ	१-२-३२	प्लुतोऽनितौ ।
ऋ + लृ	ऋ लृ	१-२-३६	चादिः स्वरोऽनाइ ।
ऋ + ए	रे	१-२-२१	इवणादिरस्वे स्वरयवरलम् ।
ऋ + ए	ऋ ए	१-२-२२	ह्रस्वोऽपदेवा ।
ऋ३ + ए	ऋ३ ए	१-२-३२	प्लुतोऽनितौ ।
ऋ + ए	ऋ ए	१-२-३६	चादिः स्वरोऽनाइ ।
ऋ + ऐ	रै	१-२-२१	इवणादिरस्वे स्वरयवरलम् ।
ऋ + ऐ	ऋ ऐ	१-२-२२	ह्रस्वोऽपदे वा ।
ऋ३ + ऐ	ऋ३ ऐ	१-२-३२	प्लुतोऽनितौ ।

स्थानी निमित्त	कार्य	सूत्रनं०	सूत्र
ऋ + ऐ	ऋऐ	१-२-३६	चादिः स्वरोऽनाइ ।
ऋ + ओ	रो	१-२-२१	इवणादिरस्वेस्वरेयवरलम् ।
ऋ + ओ	ऋओ	१-२-२२	ह्रस्वोऽपदेवा ।
ऋ३ + ओ	ऋ३ ओ	१-२-३२	प्लुतोऽनितौ ।
ऋ + ओ	ऋओ	१-२-३६	चादिः स्वरोऽनाइ ।
ऋ + औ	रौ	१-२-२१	इवणादिरस्वेस्वरेयवरलम् ।
ऋ + औ	ऋ औ	१-२-२२	ह्रस्वोऽपदेवा ।
ऋ३ + औ	ऋ३ औ	१-२-३२	प्लुतोऽनितौ ।
ऋ + औ	ऋ औ	१-२-३६	चादिः स्वरोऽनाइ ।
कृ कृ + अ	र	१-२-२१	इवणादिरस्वेस्वरेयवरलम् ।
कृ + अ	ऋ अ	१-२-२२	ह्रस्वोऽपदेवा ।
कृ३ + अ	कृ३ अ	१-२-३२	प्लुतोऽनितौ ।
कृ + अ	कृ अ	१-२-३६	चादिः स्वरोऽनाइ ।
कृ + आ	रा	१-२-२१	इवणादिरस्वे स्वरयवरलम् ।
कृ + आ	ऋ आ	१-२-२२	ह्रस्वोऽपदेवा ।
कृ३ + आ	कृ३ आ	१-२-३२	प्लुतोऽनितौ ।
कृ + आ	कृआ	१-२-३६	चादिः स्वरोऽनाइ ।
कृ + इ	रि	१-२-२१	इवणादिरस्वेस्वरेयवरलम् ।
कृ + इ	ऋ इ	१-२-२२	ह्रस्वोऽपदेवा ।
कृ३ + इ	कृ३ इ	१-२-३२	प्लुतोऽनितौ ।
कृ + इ	कृ इ	१-२-३६	चादिः स्वरोऽनाइ ।
कृ + ई	री	१-२-२१	इवणादिरस्वे स्वरयवरलम् ।
कृ + ई	ऋ ई	१-२-२२	ह्रस्वोऽपदेवा ।
कृ३ + ई	कृ३ ई	१-२-३२	प्लुतोऽनितौ ।
कृ + ई	कृ ई	१-२-३६	चादिः स्वरोऽनाइ ।
कृ + उ	रु	१-२-२१	इवणादिरस्वेस्वरेयवरलम् ।

स्थानी निमित्त	कार्य	सूत्रनं०	सूत्र
ऋ + उ	ऋ उ	१-२-२२	ह्रस्वोऽपदेवा ।
ऋ३ + उ	ऋ३ उ	१-२-३२	प्लुतोऽनितौ ।
ऋ + उ	ऋ उ	१-२-३६	चादिः स्वरोऽनाङ् ।
ऋ + ऊ	रू	१-२-२१	इवणादिरस्वेस्वरेयवरलम् ।
ऋ + ऊ	ऋ ऊ	१-२-२२	ह्रस्वोऽपदेवा ।
ऋ३ + ऊ	ऋ३ ऊ	१-२-३२	प्लुतोऽनितौ ।
ऋ + ऊ	ऋ ऊ	१-२-३६	चादिः स्वरोऽनाङ् ।
ऋ + ऋ	ऋ	१-२-१	समानानां तेन दीर्घः ।
ऋ + ऋ	ऋ ऋ	१-२-२	ऋ लृति ह्रस्वो वा ।
ऋ३ + ऋ	ऋ३ ऋ	१-२-३२	प्लुतोऽनितौ ।
ऋ + ऋ	ऋ ऋ	१-२-३६	चादिः स्वरोऽनाङ् ।
ऋ + ऋ	ऋ	१-२-१	समानानां तेन दीर्घः ।
ऋ३ + ऋ	ऋ३ ऋ	१-२-३२	प्लुतोऽनितौ ।
ऋ + ऋ	ऋ ऋ	१-२-३६	चादिः स्वरोऽनाङ् ।
ऋ + लृ	रलृ	१-२-२१	इवणादिरस्वेस्वरेयवरलम् ।
ऋ + लृ	ऋ लृ	१-२-२	ऋलृति ह्रस्वो वा ।
ऋ + लृ	ऋ लृ	१-२-२२	ह्रस्वोऽपदेवा ।
ऋ३ + लृ	ऋ३ लृ	१-२-३२	प्लुतोऽनितौ ।
ऋ + लृ	ऋलृ	१-२-३६	चादिः स्वरोऽनाङ् ।
ऋ + लृ	रलृ	१-२-२१	इवणादिरस्वेस्वरेयवरलम् ।
ऋ + लृ	ऋलृ	१-२-२२	ह्रस्वोऽपदेवा ।
ऋ३ + लृ	ऋ३ लृ	१-२-३२	प्लुतोऽनितौ ।
ऋ + लृ	ऋलृ	१-२-३६	चादिः स्वरोऽनाङ् ।
ऋ + ए	रे	१-२-२१	इवणादिरस्वेस्वरेयवरलम् ।
ऋ + ए	ऋए	१-२-२२	ह्रस्वोऽपदेवा ।
ऋ३ + ए	ऋ३ ए	१-२-३२	प्लुतोऽनितौ ।
ऋ + ए	ऋ ए	१-२-३६	चादिः स्वरोऽनाङ् ।

स्थानी निमित्त	कार्य	सूत्रनं०	सूत्र
कृ + ऐ	रै	१-२-२१	इवणादिरस्वेस्वरेयवरलम् ।
कृ + ऐ	क्र ऐ	१-२-२२	ह्रस्वोऽपदेवा ।
कृ३ + ऐ	कृ३ ऐ	१-२-३२	प्लुतोऽनितौ ।
कृ + ऐ	कृ ऐ	१-२-३६	चादिः स्वरोऽनाइ ।
कृ + ओ	रो	१-२-२१	इवणादिरस्वे स्वरयवरलम् ।
कृ + ओ	क्र ओ	१-२-२२	ह्रस्वोऽपदेवा ।
कृ३ + ओ	कृ३ ओ	१-२-३२	प्लुतोऽनितौ ।
कृ + ओ	कृ ओ	१-२-३६	चादिः स्वरोऽनाइ ।
कृ + औ	रौ	१-२-२१	इवणादिरस्वे स्वरयवरलम् ।
कृ + औ	क्र औ	१-२-२२	ह्रस्वोऽपदेवा ।
कृ३ + औ	कृ३ औ	१-२-३२	प्लुतोऽनितौ ।
कृ + औ	कृ औ	१-२-३६	चादिः स्वरोऽनाइ ।
लृ लृ + अ	ल	१-२-२१	इवणादिरस्वेस्वरेयवरलम् ।
लृ + अ	लृअ	१-२-२२	ह्रस्वोऽपदेवा ।
लृ३ + अ	लृ३ अ	१-२-३२	प्लुतोऽनितौ ।
लृ + अ	लृअ	१-२-३६	चादिः स्वरोऽनाइ ।
लृ + आ	ला	१-२-२१	इवणादिरस्वेस्वरेयवरलम् ।
लृ + आ	लृआ	१-२-२२	ह्रस्वोऽपदेवा ।
लृ३ + आ	लृ३ आ	१-२-३२	प्लुतोऽनितौ ।
लृ + आ	लृ आ	१-२-३६	चादिः स्वरोऽनाइ ।
लृ + इ	लि	१-२-२१	इवणादिरस्वेस्वरेयवरलम् ।
लृ + इ	लृ इ	१-२-२२	ह्रस्वोऽपदेवा ।
लृ३ + इ	लृ३ इ	१-२-३२	प्लुतोऽनितौ ।
लृ + इ	लृ इ	१-२-३६	चादिः स्वरोऽनाइ ।
लृ + ई	ली	१-२-२१	इवणादिरस्वे स्वरयवरलम् ।
लृ + ई	लृ ई	१-२-२२	ह्रस्वोऽपदेवा ।

स्थानी निमित्त	कार्य	सूत्रनं०	सूत्र
लृ३ + ई	लृ३ ई	१-२-३२	प्लुतोऽनितौ ।
लृ + ई	लृई	१-२-३६	चादिः स्वरोऽनाइ ।
लृ + उ	लृ	१-२-२१	इवणादिरस्वेस्वरेयवरलम् ।
लृ + उ	लृउ	१-२-२२	ह्रस्वोऽपदेवा ।
लृ३ + उ	लृ३ उ	१-२-३२	प्लुतोऽनितौ ।
लृ + उ	लृउ	१-२-३६	चादिः स्वरोऽनाइ ।
लृ + ऊ	लृ	१-२-२१	इवणा देरस्वे स्वरैयवरलम् ।
लृ + ऊ	लृ ऊ	१-२-२२	ह्रस्वोऽपदेवा ।
लृ३ + ऊ	लृ३ ऊ	१-२-३२	प्लुतोऽनितौ ।
लृ + ऊ	लृ ऊ	१-२-३६	चादिः स्वरोऽनाइ ।
लृ + ऋ	लृ	१-२-२१	इवणादिरस्वेस्वरेयवरलम् ।
लृ + ऋ	लृ ऋ	१-२-२२	ऋ लृति ह्रस्वो वा ।
लृ + ऋ	रृ (विधित्)	१-२-३	लृत रृ लृ ऋलृ भ्यां वा ।
लृ + ऋ	ऋ	१-२-५	ऋस्तयोः ।
लृ + ऋ	लृऋ	१-२-२२	ह्रस्वोऽपदेवा ।
लृ३ + ऋ	लृ३ ऋ	१-२-३२	प्लुतोऽनितौ ।
लृ + ऋ	लृ ऋ	१-२-३६	चादिः स्वरोऽनाइ ।
लृ + ॠ	लृ	१-२-२१	इवणादिरस्वेस्वरेयवरलम् ।
लृ + ॠ	लृऋ	१-२-२२	ह्रस्वोऽपदेवा ।
लृ३ + ॠ	लृ३ ॠ	१-२-३२	प्लुतोऽनितौ ।
लृ + ॠ	लृ ॠ	१-२-३६	चादिः स्वरोऽनाइ ।
लृ + लृ	लृ	१-२-१	समानानां तेन दीर्घः ।
लृ + लृ	लृलृ	१-२-२	ऋलृति ह्रस्वो वा ।
लृ + लृ	लृ (विधित्)	१-२-३	लृत रृ लृ ऋलृभ्यां वा ।
लृ३ + लृ	लृ३ लृ	१-२-३२	प्लुतोऽनितौ ।
लृ + लृ	लृलृ	१-२-३६	चादिः स्वरोऽनाइ ।
लृ + लृ	लृ	१-२-१	समानानां तेन दीर्घः ।

स्थानी निमित्त	कार्य	सूत्रनं०	सूत्र
लृ३ + लृ	लृ३ लृ	१-२-३२	प्लुतोऽनितौ ।
लृ + लृ	लृ लृ	१-२-३६	चादिः स्वरोऽनाइ ।
लृ + ए	ले	१-२-२१	इवणादिरस्वेस्वरेयवरलम् ।
लृ + ए	लृए	१-२-२२	ह्रस्वोऽपदेवा ।
लृ३ + ए	लृ३ ए	१-२-३२	प्लुतोऽनितौ ।
लृ + ए	लृए	१-२-३६	चादिः स्वरोऽनाइ ।
लृ + ऐ	लै	१-२-२१	इवणादिरस्वे स्वरयवरलम् ।
लृ + ऐ	लृऐ	१-२-२२	ह्रस्वोऽपदेवा ।
लृ३ + ऐ	लृ३ऐ	१-२-३२	प्लुतोऽनितौ ।
लृ + ऐ	लृऐ	१-२-३६	चादिः स्वरोऽनाइ ।
लृ + ओ	लो	१-२-२१	इवणादिरस्वेस्वरेयवरलम् ।
लृ + ओ	लृओ	१-२-२२	ह्रस्वोऽपदेवा ।
लृ३ + ओ	लृ३ओ	१-२-३२	प्लुतोऽनितौ ।
लृ + ओ	लृओ	१-२-३६	चादिः स्वरोऽनाइ ।
लृ + औ	लौ	१-२-२१	इवणादिरस्वे स्वरयवरलम् ।
लृ + औ	लृऔ	१-२-२२	ह्रस्वोऽपदेवा ।
लृ३ + औ	लृ३औ	१-२-३२	प्लुतोऽनितौ ।
लृ + औ	लृऔ	१-२-३६	चादिः स्वरोऽनाइ ।
लृ लृ + अ	ल	१-२-२१	इवणादिरस्वेस्वरेयवरलम् ।
लृ + अ	लृअ	१-२-२२	ह्रस्वोऽपदेवा ।
लृ३ + अ	लृ३अ	१-२-३२	प्लुतोऽनितौ ।
लृ + अ	लृअ	१-२-३६	चादिः स्वरोऽनाइ ।
लृ + आ	ला	१-२-२१	इवणादिरस्वे स्वरयवरलम् ।
लृ + आ	लृआ	१-२-२२	ह्रस्वोऽपदेवा ।
लृ३ + आ	लृ३आ	१-२-३२	प्लुतोऽनितौ ।
लृ + आ	लृआ	१-२-३६	चादिः स्वरोऽनाइ ।

स्थानी निमित्त	कार्य	सूत्रनं०	सूत्र
लृ + इ	लि	१-२-२१	इवणादिरस्वे स्वरेयवरलम् ।
लृ + इ	लृइ	१-२-२२	ह्रस्वोऽपदेवा ।
लृ३ + इ	लृ३ इ	१-२-३२	प्लुतोऽनितौ ।
लृ + इ	लृइ	१-२-३६	चादिः स्वरोऽनाइ ।
लृ + ई	ली	१-२-२१	इवणादिरस्वे स्वरेयवरलम् ।
लृ + ई	लृई	१-२-२२	ह्रस्वोऽपदेवा ।
लृ३ + ई	लृ३ ई	१-२-३२	प्लुतोऽनितौ ।
लृ + ई	लृई	१-२-३६	चादिः स्वरोऽनाइ ।
लृ + उ	लु	१-२-२१	इवणादिरस्वेस्वरेयवरलम् ।
लृ + उ	लृउ	१-२-२२	ह्रस्वोऽपदेवा ।
लृ३ + उ	लृ३ उ	१-२-३२	प्लुतोऽनितौ ।
लृ + उ	लृउ	१-२-३६	चादिः स्वरोऽनाइ ।
लृ + ऊ	लू	१-२-२१	इवणादिरस्वेस्वरेयवरलम् ।
लृ + ऊ	लृऊ	१-२-२२	ह्रस्वोऽपदेवा ।
लृ३ + ऊ	लृ३ ऊ	१-२-३२	प्लुतोऽनितौ ।
लृ + ऊ	लृऊ	१-२-३६	चादिः स्वरोऽनाइ ।
लृ + ऋ	लृ	१-२-२१	इवणादिरस्वे स्वरेयवरलम् ।
लृ + ऋ	लृऋ	१-२-२	ऋलृतिह्रस्वो वा ।
लृ + ऋ	लृऋ	१-२-२२	ह्रस्वोऽपदेवा
लृ३ + ऋ	लृ३ ऋ	१-२-३२	प्लुतोऽनितौ ।
लृ + ऋ	लृऋ	१-२-३६	चादिः स्वरोऽनाइ ।
लृ + ॠ	लृ	१-२-२१	इवणादिरस्वे स्वरेयवरलम् ।
लृ + ॠ	लृॠ	१-२-२२	ह्रस्वोऽपदेवा ।
लृ३ + ॠ	लृ३ ॠ	१-२-३२	प्लुतोऽनितौ ।
लृ + ॠ	लृॠ	१-२-३६	चादिः स्वरोऽनाइ ।
लृ + लृ	लृ	१-२-१	समानानां तेन दीर्घः ।
लृ + लृ	लृलृ	१-२-२	ऋलृतिह्रस्वो वा ।

स्थानी निमित्त	कार्ष	सूत्रनं०	सूत्र
लृ३ + लृ	लृ३ लृ	१-२-३२	प्लुतोऽनितौ ।
लृ + लृ	लृलृ	१-२-३६	चादिः स्वरोऽनाइ ।
लृ + लृ	लृ	१-२-१	समानानां तेन दीर्घः ।
लृ३ + लृ	लृ३ लृ	१-२-३२	प्लुतोऽनितौ ।
लृ + लृ	लृलृ	१-२-३६	चादिः स्वरोऽनाइ ।
लृ + ए	ले	१-२-२१	इवणादिरस्वे स्वरेयवरलम् ।
लृ + ए	लृए	१-२-२२	ह्रस्वोऽपदेवा ।
लृ३ + ए	लृ३ ए	१-२-३२	प्लुतोऽनितौ ।
लृ + ए	लृए	१-२-३६	चादिः स्वरोऽनाइ ।
लृ + ऐ	लै	१-२-२१	इवणादिरस्वे स्वरेयवरलम् ।
लृ + ऐ	लृऐ	१-२-२२	ह्रस्वोऽपदेवा ।
लृ३ + ऐ	लृ३ ऐ	१-२-३२	प्लुतोऽनितौ ।
लृ + ऐ	लृऐ	१-२-३६	चादिः स्वरोऽनाइ ।
लृ + ओ	लो	१-२-२१	इवणादिरस्वे स्वरेयवरलम् ।
लृ + ओ	लृओ	१-२-२२	ह्रस्वोऽपदेवा ।
लृ३ + ओ	लृ३ ओ	१-२-३२	प्लुतोऽनितौ ।
लृ + ओ	लृओ	१-२-३६	चादिः स्वरोऽनाइ ।
लृ + औ	लौ	१-२-२१	इवणादिरस्वे स्वरेयवरलम् ।
लृ + औ	लृऔ	१-२-२२	ह्रस्वोऽपदेवा ।
लृ३ + औ	लृ३ औ	१-२-३२	प्लुतोऽनितौ ।
लृ + औ	लृऔ	१-२-३६	चादिः स्वरोऽनाइ ।
ए + अ	अय	१-२-२३	एदैतोऽयाय ।
ए + अ	एऽ	१-२-२७	एदोतः पदान्तेऽस्यलुक् ।
ए३ + अ	ए३ अ	१-२-३२	प्लुतोऽनितौ ।
ए + अ	एअ	१-२-३४	ईदूदेद्विवचनम् ।
ए + अ	एअ	१-२-३६	चादिः स्वरोऽनाइ ।

ए

स्थानी निमित्त	कार्य	सूत्रनं०	सूत्र
ए + आ	अया	१-२-२३	एदैतोऽयाय् ।
ए३ + आ	ए३ आ	१-२-३२	प्लुतोऽनितौ ।
ए + आ	एआ	१-२-३४	ईदूदेद्विवचनम् ।
ए + आ	एआ	१-२-३६	चादिः स्वरोऽनाइ ।
ए + इ	अयि	१-२-२३	एदैतोऽयाय् ।
ए३ + इ	ए३ इ	१-२-३२	प्लुतोऽनितौ ।
ए + इ	एइ	१-२-३४	ईदूदेद्विवचनम् ।
ए + इ	एइ	१-२-३६	चादिः स्वरोऽनाइ ।
ए + ई	अयी	१-२-२३	एदैतोऽयाय् ।
ए३ + ई	ए३ ई	१-२-३२	प्लुतोऽनितौ ।
ए + ई	एई	१-२-३४	ईदूदेद्विवचनम् ।
ए + ई	एई	१-२-३६	चादिः स्वरोऽनाइ ।
ए + उ	अयु	१-२-२३	एदैतोऽयाय् ।
ए३ + उ	ए३ उ	१-२-३२	प्लुतोऽनितौ ।
ए + उ	एउ	१-२-३४	ईदूदेद्विवचनम् ।
ए + उ	एउ	१-२-३६	चादिः स्वरोऽनाइ ।
ए + ऊ	अयू	१-२-२३	एदैतोऽयाय् ।
ए३ + ऊ	ए३ ऊ	१-२-३२	प्लुतोऽनितौ ।
ए + ऊ	एऊ	१-२-३४	ईदूदेद्विवचनम् ।
ए + ऊ	एऊ	१-२-३६	चादिः स्वरोऽनाइ ।
ए + ऋ	अयृ	१-२-२३	एदैतोऽयाय् ।
ए३ + ऋ	ए३ ऋ	१-२-३२	प्लुतोऽनितौ ।
ए + ऋ	एऋ	१-२-३४	ईदूदेद्विवचनम् ।
ए + ऋ	एऋ	१-२-३६	चादिः स्वरोऽनाइ ।
ए + ॠ	अयृ	१-२-२३	एदैतोऽयाय् ।
ए३ + ॠ	ए३ ॠ	१-२-३२	प्लुतोऽनितौ ।
ए + ॠ	एॠ	१-२-३४	ईदूदेद्विवचनम् ।

स्थानी निमित्त	कार्ष	सूत्रनं०	सूत्र
ए + ऋ	एऋ	१-२-३६	चादिः स्वरोऽनाइ ।
ए + लृ	अलृ	१-२-२३	एदैतोऽयाय ।
ए३ + लृ	ए३ लृ	१-२-३२	प्लुतोऽनितौ ।
ए + लृ	ए लृ	१-२-३४	ईदूदेद्विवचनम् ।
ए + लृ	एलृ	१-२-३६	चादिः स्वरोऽनाइ ।
ए + लृ	अलृ	१-२-२३	एदैतोऽयाय ।
ए३ + लृ	ए३ लृ	१-२-३२	प्लुतोऽनितौ ।
ए + लृ	एलृ	१-२-३४	ईदूदेद्विवचनम् ।
ए + लृ	एलृ	१-२-३६	चादिः स्वरोऽनाइ ।
ए + ए	अये	१-२-२३	एदैतोऽयाय ।
ए३ + ए	ए३ ए	१-२-३२	प्लुतोऽनितौ ।
ए + ए	एए	१-२-३४	ईदूदेद्विवचनम् ।
ए + ए	एए	१-२-३६	चादिः स्वरोऽनाइ ।
ए + ऐ	अयै	१-२-२३	एदैतोऽयाय ।
ए३ + ऐ	ए३ ऐ	१-२-३२	प्लुतोऽनितौ ।
ए + ऐ	एऐ	१-२-३४	ईदूदेद्विवचनम् ।
ए + ऐ	एऐ	१-२-३६	चादिः स्वरोऽनाइ ।
ए + ओ	अयो	१-२-२३	एदैतोऽयाय ।
ए३ + ओ	ए३ ओ	१-२-३२	प्लुतोऽनितौ ।
ए + ओ	एओ	१-२-३४	ईदूदेद्विवचनम् ।
ए + ओ	एओ	१-२-३६	चादिः स्वरोऽनाइ ।
ए + औ	अयौ	१-२-२३	एदैतोऽयाय ।
ए३ + औ	ए३ औ	१-२-३२	प्लुतोऽनितौ ।
ए + औ	एऔ	१-२-३४	ईदूदेद्विवचनम् ।
ए + औ	एऔ	१-२-३६	चादिः स्वरोऽनाइ ।
ऐ + अ	आय	१-२-२३	एदैतोऽयाय ।

स्थानी निमित्त	कार्य	सूत्रनं०	सूत्र
ऐ३ + अ	ऐ३ अ	१-२-३२	प्लुतोऽनितौ ।
ऐ + अ	ऐ अ	१-२-३६	चादिः स्वरोऽनाइ ।
ऐ + आ	आया	१-२-२३	एदैतोऽयाय् ।
ऐ३ + आ	ऐ३ आ	१-२-३२	प्लुतोऽनितौ ।
ऐ + आ	ऐआ	१-२-३६	चादिः स्वरोऽनाइ ।
ऐ + इ	आयि	१-२-२३	एदैतोऽयाय् ।
ऐ३ + इ	ऐ३ इ	१-२-३२	प्लुतोऽनितौ ।
ऐ + इ	ऐइ	१-२-३६	चादिः स्वरोऽनाइ ।
ऐ + ई	आयी	१-२-२३	एदैतोऽयाय् ।
ऐ३ + ई	ऐ३ ई	१-२-३२	प्लुतोऽनितौ ।
ऐ + ई	ऐई	१-२-३६	चादिः स्वरोऽनाइ ।
ऐ + उ	आयु	१-२-२३	एदैतोऽयाय् ।
ऐ३ + उ	ऐ३ उ	१-२-३२	प्लुतोऽनितौ ।
ऐ + उ	ऐउ	१-२-३६	चादिः स्वरोऽनाइ ।
ऐ + ऊ	आयू	१-२-२३	एदैतोऽयाय् ।
ऐ३ + ऊ	ऐ३ ऊ	१-२-३२	प्लुतोऽनितौ ।
ऐ + ऊ	ऐऊ	१-२-३६	चादिः स्वरोऽनाइ ।
ऐ + ऋ	आयृ	१-२-२३	एदैतोऽयाय् ।
ऐ३ + ऋ	ऐ३ ऋ	१-२-३२	प्लुतोऽनितौ ।
ऐ + ऋ	ऐऋ	१-२-३६	चादिः स्वरोऽनाइ ।
ऐ + ॠ	आयृ	१-२-२३	एदैतोऽयाय् ।
ऐ३ + ॠ	ऐ३ ॠ	१-२-३२	प्लुतोऽनितौ ।
ऐ + ॠ	ऐॠ	१-२-३६	चादिः स्वरोऽनाइ ।
ऐ + लृ	आय्लृ	१-२-२३	एदैतोऽयाय् ।
ऐ३ + लृ	ऐ३ लृ	१-२-३२	प्लुतोऽनितौ ।
ऐ + लृ	ऐलृ	१-२-३६	चादिः स्वरोऽनाइ ।
ऐ + लृ	आय्लृ	१-२-२३	एदैतोऽयाय् ।

स्थानी निमित्त	कार्ष	सूत्रनं०	सूत्र
ऐ३+लृ	ऐ३ लृ	१-२-३२	प्लुतोऽनितौ ।
ऐ+लृ	ऐलृ	१-२-३६	चादिः स्वरोऽनाइ ।
ऐ+ए	आये	१-२-२३	एदैतोऽयाय ।
ऐ३+ए	ऐ३ ए	१-२-३२	प्लुतोऽनितौ ।
ऐ+ए	ऐए	१-२-३६	चादिः स्वरोऽनाइ ।
ऐ+ऐ	आयै	१-२-२३	एदैतोऽयाय ।
ऐ३+ऐ	ऐ३ ऐ	१-२-३२	प्लुतोऽनितौ ।
ऐ+ऐ	ऐऐ	१-२-३६	चादिः स्वरोऽनाइ ।
ऐ+ओ	आयो	१-२-२३	एदैतोऽयाय ।
ऐ३+ओ	ऐ३ ओ	१-२-३२	प्लुतोऽनितौ ।
ऐ+ओ	ऐओ	१-२-३६	चादिः स्वरोऽनाइ ।
ऐ+औ	आयौ	१-२-२३	एदैतोऽयाय ।
ऐ३+औ	ऐ३ औ	१-२-३२	प्लुतोऽनितौ ।
ऐ+औ	ऐऔ	१-२-३६	चादिः स्वरोऽनाइ ।
ओ ओ+अ	अव	१-२-२४	ओदौतोऽवाव् ।
ओ+अ	ओऽ	१-२-२७	एदौतः पदान्तेऽस्यलुक् ।
ओ+अ	अवा	१-२-२८	गोर्नाम्यवोऽक्षे ।
ओ+अ	अवा	१-२-२८	स्वरेवाऽनक्षे ।
ओ+अ	ओ अ	१-२-३१	वात्यसन्धिः ।
ओ३+अ	ओ३ अ	१-२-३२	प्लुतोऽनितौ ।
ओ+अ	ओ अ	१-२-३६	चादिः स्वरोऽनाइ ।
ओ+अ	ओ अ	१-२-३७	ओदन्तः ।
ओ+आ	अवा	१-२-२४	ओदौतोऽवाव् ।
ओ+आ	अवा	१-२-२८	स्वरेवाऽनक्षे ।
ओ३+आ	ओ३ आ	१-२-३२	प्लुतोऽनितौ ।
ओ+आ	ओ आ	१-२-३६	चादिः स्वरोऽनाइ ।

स्थानी निमित्त	कार्य	सूत्रनं०	सूत्र
ओ + आ	ओआ	१-२-३६	ओदन्तः ।
ओ + इ	अवि	१-२-२४	ओदौतोऽवाव् ।
ओ + इ	अवे	१-२-२८	स्वरेवाऽनक्षे ।
ओ + इ	अवे	१-२-३०	इन्द्रे ।
ओ३ + इ	ओ३ इ	१-२-३२	प्लुतोऽनितौ ।
ओ + इ	ओइ	१-२-३६	चादिःस्वरोऽनाइ ।
ओ + इ	ओइ	१-२-३७	ओदन्तः ।
ओ + इ	ओइ	१-२-३८	सौ नवेतौ ।
ओ + ई	अवी	१-२-२४	ओदौतोऽवाव् ।
ओ + ई	अवे	१-२-२८	स्वरेवाऽनक्षे ।
ओ३ + ई	ओ३ ई	१-२-३२	प्लुतोऽनितौ ।
ओ + ई	ओई	१-२-३६	चादिःस्वरोऽनाइ ।
ओ + ई	ओई	१-२-३७	ओदन्तः ।
ओ + उ	अवु	१-२-२४	ओदौतोऽवाव् ।
ओ + उ	अवो	१-२-२८	स्वरेवाऽनक्षे ।
ओ३ + उ	ओ३ उ	१-२-३२	प्लुतोऽनितौ ।
ओ + उ	ओउ	१-२-३६	चादिःस्वरोऽनाइ ।
ओ + उ	ओउ	१-२-३७	ओदन्तः ।
ओ + ऊ	अवू	१-२-२४	ओदौतोऽवाव् ।
ओ + ऊ	अवो	१-२-२८	स्वरेवाऽनक्षे ।
ओ३ + ऊ	ओ३ ऊ	१-२-३२	प्लुतोऽनितौ ।
ओ + ऊ	ओऊ	१-२-३६	चादिःस्वरोऽनाइ ।
ओ + ऊ	ओऊ	१-२-३७	ओदन्तः ।
ओ + ऋ	अवृ	१-२-२४	ओदौतोऽवाव् ।
ओ + ऋ	अवार	१-२-२८	स्वरेवाऽनक्षे ।
ओ३ + ऋ	ओ३ ऋ	१-२-३२	प्लुतोऽनितौ ।
ओ + ऋ	ओऋ	१-२-३६	चादिःस्वरोऽनाइ ।

स्थानी निमित्त	कार्य	सूत्रनं०	सूत्र
ओ + ऋ	ओऋ	१-२-३७	ओदन्तः ।
ओ + ॠ	अवृ	१-२-२४	ओदौतोऽवाव् ।
ओ + ॠ	अवार	१-२-२८	स्वरेवाऽनक्षे ।
ओ३ + ॠ	ओ३ ॠ	१-२-३२	प्लुतोऽनितौ ।
ओ + ॠ	ओऋ	१-२-३६	चादिः स्वरोऽनाइ ।
ओ + ॠ	ओऋ	१-२-३७	ओदन्तः ।
ओ + लृ	अवलृ	१-२-२४	ओदौतोऽवाव् ।
ओ + लृ	अवाल्	१-२-२८	स्वरेवाऽनक्षे ।
ओ३ + लृ	ओ३ लृ	१-२-३२	प्लुतोऽनितौ ।
ओ + लृ	ओलृ	१-२-३६	चादिः स्वरोऽनाइ ।
ओ + लृ	ओलृ	१-२-३७	ओदन्तः ।
ओ + लृ	अव्लृ	१-२-२४	ओदौतोऽवाव् ।
ओ + लृ	अवाल्	१-२-२८	स्वरेवाऽनक्षे ।
ओ३ + लृ	ओ३ लृ	१-२-३२	प्लुतोऽनितौ ।
ओ + लृ	ओलृ	१-२-३६	चादिः स्वरोऽनाइ ।
ओ + लृ	ओलृ	१-२-३७	ओदन्तः ।
ओ + ए	अवे	१-२-२४	ओदौतोऽवाव् ।
ओ + ए	अवै	१-२-२८	स्वरे वाऽनक्षे ।
ओ३ + ए	ओ३ ए	१-२-३२	प्लुतोऽनितौ ।
ओ + ए	ओए	१-२-३६	चादिः स्वरोऽनाइ ।
ओ + ए	ओए	१-२-३७	ओदन्तः ।
ओ + ऐ	अवै	१-२-२४	ओदौतोऽवाव् ।
ओ + ऐ	अवै	१-२-२८	स्वरे वाऽनक्षे ।
ओ३ + ऐ	ओ३ ऐ	१-२-३२	प्लुतोऽनितौ ।
ओ + ऐ	ओऐ	१-२-३६	चादिः स्वरोऽनाइ ।
ओ + ऐ	ओऐ	१-२-३७	ओदन्तः ।
ओ + ओ	अवो	१-२-२४	ओदौतोऽवाव् ।

स्थानी निमित्त	कार्य	सूत्रनं०	सूत्र
ओ + ओ	अवौ	१-२-२८	स्वरे वाऽनक्षे ।
ओ३ + ओ	ओ३ ओ	१-२-३२	प्लुतोऽनितौ ।
ओ + ओ	ओओ	१-२-३६	चादिः स्वरोऽनाङ् ।
ओ + ओ	ओओ	१-२-३७	ओदन्तः ।
ओ + औ	अवौ	१-२-२४	ओदौतोऽवाव् ।
ओ + औ	अवौ	१-२-२८	स्वरेवाऽनक्षे ।
ओ३ + औ	ओ३ औ	१-२-३२	प्लुतोऽनितौ ।
ओ + औ	ओ औ	१-२-३६	चादिः स्वरोऽनाङ् ।
ओ + औ	ओ औ	१-२-३७	ओदन्तः ।
औ ओ + अ	आव	१-२-२४	ओदौतोऽवाव् ।
औ३ + अ	औ३ अ	१-२-३२	प्लुतोऽनितौ ।
औ + अ	औअ	१-२-३६	चादिः स्वरोऽनाङ् ।
औ + आ	आवा	१-२-२४	ओदौतोऽवाव् ।
औ३ + आ	औ३ आ	१-२-३२	प्लुतोऽनितौ ।
औ + आ	औ आ	१-२-३६	चादिः स्वरोऽनाङ् ।
औ + इ	आवि	१-२-२४	ओदौतोऽवाव् ।
औ३ + इ	औ३ इ	१-२-३२	प्लुतोऽनितौ ।
औ + इ	औइ	१-२-३६	चादिः स्वरोऽनाङ् ।
औ + ई	आवी	१-२-२४	ओदौतोऽवाव् ।
औ३ + ई	औ३ ई	१-२-३२	प्लुतोऽनितौ ।
औ + ई	औई	१-२-३६	चादिः स्वरोऽनाङ् ।
औ + उ	आवु	१-२-२४	ओदौतोऽवाव् ।
औ३ + उ	औ३ उ	१-२-३२	प्लुतोऽनितौ ।
औ + उ	औ उ	१-२-३६	चादिः स्वरोऽनाङ् ।
औ + ऊ	आवू	१-२-२४	ओदौतोऽवाव् ।
औ३ + ऊ	औ३ ऊ	१-२-३२	प्लुतोऽनितौ ।

સ્થાની નિમિત્ત	કાર્ય	સૂત્રનંબર	સૂત્ર
ઔ + ઊ	ઔ ઊ	૧-૨-૩૬	ચાદિ: સ્વરોઽનાઙ્ ।
ઔ + ઋ	આવૃ	૧-૨-૨૪	ઓદૌતોઽવાવ્ ।
ઔઃ + ઋ	ઔઃ ઋ	૧-૨-૩૨	પ્લુતોઽનિતૌ ।
ઔ + ઋ	ઔઋ	૧-૨-૩૬	ચાદિ: સ્વરોઽનાઙ્ ।
ઔ + ઋ	આવૃ	૧-૨-૨૪	ઓદૌતોઽવાવ્ ।
ઔઃ + ઋ	ઔઃ ઋ	૧-૨-૩૨	પ્લુતોઽનિતૌ ।
ઔ + ઋ	ઔ ઋ	૧-૨-૩૬	ચાદિ: સ્વરોઽનાઙ્ ।
ઔ + લૃ	આવ્લૃ	૧-૨-૨૪	ઓદૌતોઽવાવ્ ।
ઔઃ + લૃ	ઔઃ લૃ	૧-૨-૩૨	પ્લુતોઽનિતૌ ।
ઔ + લૃ	ઔલૃ	૧-૨-૩૬	ચાદિ: સ્વરોઽનાઙ્ ।
ઔ + લૃ	આવ્લૃ	૧-૨-૨૪	ઓદૌતોઽવાવ્ ।
ઔઃ + લૃ	ઔઃ લૃ	૧-૨-૩૨	પ્લુતોઽનિતૌ ।
ઔ + લૃ	ઔલૃ	૧-૨-૩૬	ચાદિ: સ્વરોઽનાઙ્ ।
ઔ + ए	આવે	૧-૨-૨૪	ઓદૌતોઽવાવ્ ।
ઔઃ + ए	ઔઃ ए	૧-૨-૩૨	પ્લુતોઽનિતૌ ।
ઔ + ए	ઔए	૧-૨-૩૬	ચાદિ: સ્વરોઽનાઙ્ ।
ઔ + ऐ	આવૈ	૧-૨-૨૪	ઓદૌતોઽવાવ્ ।
ઔઃ + ऐ	ઔઃ ऐ	૧-૨-૩૨	પ્લુતોઽનિતૌ ।
ઔ + ऐ	ઔऐ	૧-૨-૩૬	ચાદિ: સ્વરોઽનાઙ્ ।
ઔ + ओ	આવો	૧-૨-૨૪	ઓદૌતોઽવાવ્ ।
ઔઃ + ओ	ઔઃ ओ	૧-૨-૩૨	પ્લુતોઽનિતૌ ।
ઔ + ओ	ઔ ओ	૧-૨-૩૬	ચાદિ: સ્વરોઽનાઙ્ ।
ઔ + औ	આવૌ	૧-૨-૨૪	ઓદૌતોઽવાવ્ ।
ઔઃ + औ	ઔઃ औ	૧-૨-૩૨	પ્લુતોઽનિતૌ ।
ઔ + औ	ઔ औ	૧-૨-૩૬	ચાદિ: સ્વરોઽનાઙ્ ।

તા. ૬..... અ-ઇ-ઉ વર્ણસ્યાન્તેઽનુનાસિકોઽનીઢાદે : ૧-૨-૪૧ થી થતી

છ સન્ધિ વિરામમાં થાય છે.

॥ઇતિ સ્વરસન્ધિ: સમાપ્ત: ॥

स्थानी निमित्त	कार्य	सूत्रनं०	सूत्र
----------------	-------	----------	-------

व्यंजन - सन्धिः

क	क + क	क् क	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
	क + क	क्	१-३-४८	धुटो धुटि स्वे वा ।
	क + क	क् क	१-३-५०	अघोषे प्रथमोऽशिटः ।
	क + ख	क् ख	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
	क + ख	क्	१-३-४८	धुटो धुटि स्वे वा ।
	क + ख	क् ख	१-३-५०	अघोषे प्रथमोऽशिटः ।
	क + ग	क् ग	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
	क + ग	क्	१-३-४८	धुटो धुटि स्वे वा ।
	क + ग	क् ग	१-३-४८	तृतीयस्तृतीय चतुर्थे ।
	क + घ	क् घ	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
	क + घ	क्	१-३-४८	धुटो धुटि स्वे वा ।
	क + घ	क् घ	१-३-४८	तृतीयस्तृतीय चतुर्थे ।
	क + ङ	क् ङ	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
	क + च	क् च	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
	क + च	क् च	१-३-५०	अघोषे प्रथमोऽशिटः ।
	क + छ	क् छ	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
	क + छ	क् छ	१-३-५०	अघोषे प्रथमोऽशिटः ।
	क + ज	क् ज	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
	क + ज	क् ज	१-३-४८	तृतीयस्तृतीय चतुर्थे ।
	क + झ	क् झ	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
	क + झ	क् झ	१-३-४८	तृतीयस्तृतीय चतुर्थे ।
	क + ञ	क् ञ	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
	क + ट	क् ट	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
	क + ट	क् ट	१-३-५०	अघोषे प्रथमोऽशिटः ।
	क + ठ	क् ठ	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
	क + ठ	क् ठ	१-३-५०	अघोषे प्रथमोऽशिटः ।

स्थानी निमित्त	कार्य	सूत्रनं०	सूत्र
क + इ	क्क इ	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
क + इ	ग इ	१-३-४८	तृतीयस्तृतीय चतुर्थे ।
क + द	क्क द	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
क + द	ग द	१-३-४८	तृतीयस्तृतीय चतुर्थे ।
क + ण	क्क ण	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
क + त	क्क त	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
क + त	क त	१-३-५०	अघोषे प्रथमोऽशिटः ।
क + थ	क्क थ	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
क + थ	क थ	१-३-५०	अघोषे प्रथमोऽशिटः ।
क + द	क्क द	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
क + द	ग द	१-३-४८	तृतीयस्तृतीयचतुर्थे ।
क + ध	क्क ध	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
क + ध	ग ध	१-३-४८	तृतीयस्तृतीयचतुर्थे ।
क + न	क्क न	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
क + प	क्क प	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
क + प	क प	१-३-५०	अघोषे प्रथमोऽशिटः ।
क + फ	क्क फ	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
क + फ	क फ	१-३-५०	अघोषे प्रथमोऽशिटः ।
क + ब	क्क ब	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
क + ब	ग ब	१-३-४८	तृतीयस्तृतीय चतुर्थे ।
क + भ	क्क भ	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
क + भ	ग भ	१-३-४८	तृतीयस्तृतीय चतुर्थे ।
क + म	क्क म	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
क + य	क्क य	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
क + य	क य्य	१-३-३४	ततोऽस्याः ।
क + र	क्क र	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
क + र	क रर	१-३-३४	ततोऽस्याः ।

स्थानी निमित्त	कार्य	सूत्रनं०	सूत्र
क + ल	क्ल	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
क + ल	क्ल	१-३-३४	ततोऽस्याः ।
क + व	क्व	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
क + व	क्व	१-३-३४	ततोऽस्याः ।
क + श	क्श	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
क + श	क्छ	१-३-४	प्रथमादधुटिशश्छः ।
क + श	क्श्श	१-३-३६	ततः शिटः ।
क + श	क्श	१-३-५०	अघोषे प्रथमोऽशिटः ।
क + श	खश	१-३-५८	शिदयाद्यस्यद्वितीयो वा ।
क + ष	क्ष	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
क + ष	क्ष	१-३-३६	ततः शिटः ।
क + ष	क्ष	१-३-५०	अघोषे प्रथमोऽशिटः ।
क + ष	खष	१-३-५८	शिदयाद्यस्यद्वितीयो वा ।
क + स	क्स	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
क + स	क्स्स	१-३-३६	ततः शिटः ।
क + स	क्स	१-३-५०	अघोषे प्रथमोऽशिटः ।
क + स	खस	१-३-५८	शिदयाद्यस्य द्वितीयो वा ।
क + स	क्ष	२-३-१५	नाम्यन्तस्थाकवर्गात् पदान्तः कृतस्य सः शिङान्तरेऽपि - ।
क + ह	क्ह	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
ख + क	खक्	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
ख + क	क्	१-३-४८	धुटोधुटिस्वे वा ।
ख + क	क्क	१-३-५०	अघोषे प्रथमोऽशिटः ।
ख + ख	खक्ख	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
ख + ख	ख	१-३-४८	धुटोधुटि स्वेवा ।
ख + ख	क्ख	१-३-५०	अघोषे प्रथमोऽशिटः ।

ख

स्थानी निमित्त	कार्य	सूत्रनं०	सूत्र
ख + ग	खख ग	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जे ।
ख + ग	ग	१-३-४८	धुटो धुटि स्वे वा ।
ख + ग	ग ग	१-३-४८	तृतीयस्तृतीय चतुर्थे ।
ख + घ	खख घ	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जे ।
ख + घ	घ	१-३-४८	धुटो धुटि स्वे वा ।
ख + घ	ग घ	१-३-४८	तृतीय स्तृतीय चतुर्थे ।
ख + ङ	खख ङ	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जे ।
ख + च	खख च	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जे ।
ख + च	क च	१-३-५०	अघोषे प्रथमोऽशिटः ।
ख + छ	खख छ	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जे ।
ख + छ	क छ	१-३-५०	अघोषे प्रथमोऽशिटः ।
ख + ज	खख ज	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जे ।
ख + ज	ग ज	१-३-४८	तृतीयस्तृतीय चतुर्थे ।
ख + झ	खख झ	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जे ।
ख + झ	ग झ	१-३-४८	तृतीयस्तृतीय चतुर्थे ।
ख + ञ	खख ञ	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जे ।
ख + द	खख द	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जे ।
ख + द	क द	१-३-५०	अघोषे प्रथमोऽशिटः ।
ख + ठ	खख ठ	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जे ।
ख + ठ	क ठ	१-३-५०	अघोषे प्रथमोऽशिटः ।
ख + ड	खख ड	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जे ।
ख + ड	ग ड	१-३-४८	तृतीयस्तृतीय चतुर्थे ।
ख + ढ	खख ढ	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जे ।
ख + ढ	ग ढ	१-३-४८	तृतीयस्तृतीय चतुर्थे ।
ख + ण	खख ण	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जे ।
ख + त	क त	१-३-५०	अघोषे प्रथमोऽशिटः ।
ख + थ	खख थ	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जे ।

स्थानी निमित्त	कार्य	सूत्रनं०	सूत्र
ख + थ	क थ	१-३-५०	अघोषे प्रथमोऽशिटः ।
ख + द	ख ख द	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
ख + द	ग द	१-३-४८	तृतीय स्तृतीय चतुर्थे ।
ख + ध	ख ख ध	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
ख + ध	ग ध	१-३-४८	तृतीयस्तृतीय चतुर्थे ।
ख + न	ख ख न	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
ख + प	ख ख प	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
ख + प	क प	१-३-५०	अघोषे प्रथमोऽशिटः ।
ख + फ	ख ख फ	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
ख + फ	क फ	१-३-५०	अघोषे प्रथमोऽशिटः ।
ख + ब	ख ख ब	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
ख + ब	ग ब	१-३-४८	तृतीयस्तृतीयचतुर्थे ।
ख + भ	ख ख भ	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
ख + भ	ग भ	१-३-४८	तृतीयस्तृतीय चतुर्थे ।
ख + म	ख ख म	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
ख + य	ख ख य	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
ख + य	ख य्य	१-३-३४	ततोऽस्याः ।
ख + र	ख ख र	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
ख + र	ख र र	१-३-३४	ततोऽस्याः ।
ख + ल	ख ख ल	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
ख + ल	ख ल्ल	१-३-३४	ततोऽस्याः ।
ख + व	ख ख व	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
ख + व	ख व्व	१-३-३४	ततोऽस्याः ।
ख + श	ख ख श	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
ख + श	ख श्श	१-३-३६	ततः शिटः ।
ख + श	क श	१-३-५०	अघोषे प्रथमोऽशिटः ।
ख + ष	ख ख ष	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।

ख + ष	ख ष	१-३-३६	ततः शिटः ।
ख + ष	क ष	१-३-४०	अघोषे प्रथमोऽशिटः ।
ख + स	ख ख स	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
ख + स	ख स्स	१-३-३६	ततः शिटः ।
ख + स	क स	१-३-४०	अघोषे प्रथमोऽशिटः ।
ख + स	ख ष	२-३-१५	नाम्यन्तस्थाकवर्गात् पदान्तः ।
ख + ह	ख ख ह	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
ग ग + क	गग क	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
ग + क	क	१-३-४८	धुटो धुटिस्वे वा ।
ग + क	क क	१-३-४०	अघोषे प्रथमोऽशिटः ।
ग + ख	गग ख	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
ग + ख	ख	१-३-४८	धुटो धुटिस्वे वा ।
ग + ख	क ख	१-३-४०	अघोषे प्रथमोऽशिटः ।
ग + ग	गग ग	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
ग + ग	ग	१-३-४८	धुटो धुटि स्वे वा ।
ग + ग	गग	१-३-४८	तृतीयस्तृतीयचतुर्थे ।
ग + घ	गग घ	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
ग + घ	घ	१-३-४८	धुटो धुटि स्वे वा ।
ग + घ	गघ	१-३-४८	तृतीयस्तृतीय चतुर्थे ।
ग + ङ	ङ ङ	१-३-१	तृतीयस्यपञ्चमे ।
ग + ङ	ङ ङ	१-३-२	प्रत्यये च ।
ग + ङ	गग ङ	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
ग + च	गग च	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
ग + च	क च	१-३-४०	अघोषे प्रथमोऽशिटः ।
ग + छ	गग छ	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।

स्थानी निमित्त	कार्य	सूत्रनं०	सूत्र
गृ + छ	क् छ	१-३-५०	अघोषे प्रथमोऽशिटः ।
गृ + ज	गृ गृ ज	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
गृ + ज	गृ ज	१-३-४८	तृतीयस्तृतीय चतुर्थे ।
गृ + झ	गृ झ	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
गृ + झ	गृ झ	१-३-४८	तृतीयस्तृतीय चतुर्थे ।
गृ + ञ	इ ञ	१-३-१	तृतीयस्य पञ्चमे ।
गृ + ञ	इ ञ	१-३-२	प्रत्यये च ।
गृ + ञ	गृ ञ	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
गृ + ट	गृ ट	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
गृ + ट	क् ट	१-३-५०	अघोषे प्रथमोऽशिटः ।
गृ + ठ	गृ ठ	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
गृ + ठ	क् ठ	१-३-५०	अघोषे प्रथमोऽशिटः ।
गृ + ड	गृ ड	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
गृ + ड	गृ ड	१-३-४८	तृतीयस्तृतीयचतुर्थे ।
गृ + द	गृ द	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
गृ + द	गृ द	१-३-४८	तृतीयस्तृतीयचतुर्थे ।
गृ + ण	इ ण	१-३-१	तृतीयस्य पञ्चमे ।
गृ + ण	इ ण	१-३-२	प्रत्यये च ।
गृ + ण	गृ ण	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
गृ + त	गृ त	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
गृ + त	क् त	१-३-५०	अघोषे प्रथमोऽशिटः ।
गृ + थ	गृ थ	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
गृ + थ	क् थ	१-३-५०	अघोषे प्रथमोऽशिटः ।
गृ + द	गृ द	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
गृ + द	गृ द	१-३-४८	तृतीयस्तृतीयचतुर्थे ।
गृ + ध	गृ ध	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
गृ + ध	गृ ध	१-३-४८	तृतीयस्तृतीय चतुर्थे ।
गृ + न	इ न	१-३-१	तृतीयस्य पञ्चमे ।

स्थानी निमित्त	कार्य	सूत्रनं०	सूत्र
ग + न्	इन्	१-३-२	प्रत्यये च ।
ग + न्	गगन्	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
ग + प्	गगप्	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
ग + प्	क्प्	१-३-५०	अघोषेप्रथमोऽशिटः ।
ग + फ्	गगफ्	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
ग + फ्	क्फ्	१-३-५०	अघोषेप्रथमोऽशिटः ।
ग + ब्	गगब्	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
ग + ब्	गब्	१-३-४८	तृतीयस्तृतीयचतुर्थे ।
ग + भ्	गगभ्	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
ग + भ्	गभ्	१-३-४८	तृतीयस्तृतीयचतुर्थे ।
ग + म्	इम्	१-३-१	तृतीयस्यपञ्चमे ।
ग + म्	इ म्	१-३-२	प्रत्यये च ।
ग + म्	गगम्	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
ग + य्	गगय्	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
ग + य्	गय्य्	१-३-३४	ततोऽस्याः ।
ग + र्	गगर्	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
ग + र्	गरर्	१-३-३४	ततोऽस्याः ।
ग + ल्	गगल्	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
ग + ल्	गल्ल्	१-३-३४	ततोऽस्याः ।
ग + व्	गगव्	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
ग + व्	गव्व्	१-३-३४	ततोऽस्याः ।
ग + श्	गगश्	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
ग + श्	क्श्	१-३-५०	अघोषेप्रथमोऽशिटः ।
ग + ष्	गगष्	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
ग + ष्	क्ष्	१-३-५०	अघोषेप्रथमोऽशिटः ।
ग + स्	गगस्	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
ग + स्	क्स्	१-३-५०	अघोषेप्रथमोऽशिटः ।

स्थानी निमित्त	कार्य	सूत्रनं०	सूत्र
ग + स	गष्	२-३-१५	नाम्यन्तस्थाकवर्गात्पदान्तः कृतस्य सः शिङान्तरेऽपि ।
ग + ह	गघ	१-३-३	ततोहश्चतुर्थः ।
ग + ह	गगह	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जे ।
घ + क	घघक	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जे ।
घ + क	क	१-३-४८	धुटोधुटिस्वेवा ।
घ + क	कक	१-३-५०	अघोषेप्रथमोऽशितः ।
घ + ख	घघख	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
घ + ख	ख	१-३-४८	धुटोधुटिस्वेवा ।
घ + ख	कख	१-३-५०	अघोषेप्रथमोऽशितः ।
घ + ग	घघग	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जे ।
घ + ग	ग	१-३-४८	धुटोधुटिस्वेवा ।
घ + ग	गग	१-३-४८	तृतीयस्तृतीय-चतुर्थे ।
घ + घ	घघघ	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैक व्यञ्जे ।
घ + घ	घ	१-३-४८	धुटोधुटिस्वेवा ।
घ + घ	गघ	१-३-४८	तृतीयस्तृतीयचतुर्थे ।
घ + ङ	घघङ	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जे ।
घ + च	घघच	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जे ।
घ + च	कच	१-३-५०	अघोषेप्रथमोऽशितः ।
घ + छ	घघछ	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जे ।
घ + छ	कछ	१-३-५०	अघोषेप्रथमोऽशितः ।
घ + ज	घघज	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जे ।
घ + ज	गज	१-३-४८	तृतीयस्तृतीयचतुर्थे ।
घ + झ	घघझ	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जे ।
घ + झ	गझ	१-३-४८	तृतीयस्तृतीयचतुर्थे ।
घ + ञ	घघञ	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जे ।

સ્થાની નિમિત્ત	કાર્ય	સૂત્રનંબર	સૂત્ર
ઘ + ટ	ઘઘટ	૧-૩-૩૨	અદીર્ઘાદ્વિરામૈકવ્યજ્ઞને ।
ઘ + ટ	કટ	૧-૩-૫૦	અઘોષેપ્રથમોઽશિટઃ ।
ઘ + ઠ	ઘઘઠ	૧-૩-૩૨	અદીર્ઘાદ્વિરામૈકવ્યજ્ઞને ।
ઘ + ઠ	કઠ	૧-૩-૫૦	અઘોષેપ્રથમોઽશિટઃ ।
ઘ + ઙ	ઘઘઙ	૧-૩-૩૨	અદીર્ઘાદ્વિરામૈકવ્યજ્ઞને ।
ઘ + ઙ	ગઙ	૧-૩-૪૯	તૃતીયસ્તૃતીય ચતુર્થે ।
ઘ + દ	ઘઘદ	૧-૩-૩૨	અદીર્ઘાદ્ વિરામૈકવ્યજ્ઞને ।
ઘ + ણ	ઘઘણ	૧-૩-૩૨	અદીર્ઘાદ્ વિરામૈકવ્યજ્ઞને ।
ઘ + ઙ્ઞ	ગઙ્ઞ	૧-૩-૪૯	તૃતીયસ્તૃતીયચતુર્થે ।
ઘ + ત	ઘઘત	૧-૩-૩૨	અદીર્ઘાદ્વિરામૈકવ્યજ્ઞને ।
ઘ + ત	કત	૧-૩-૫૦	અઘોષેપ્રથમોઽશિટઃ ।
ઘ + થ	ઘઘથ	૧-૩-૩૨	અદીર્ઘાદ્વિરામૈકવ્યજ્ઞને ।
ઘ + થ	કથ	૧-૩-૫૦	અઘોષેપ્રથમોઽશિટઃ ।
ઘ + દ્	ઘઘદ્	૧-૩-૩૨	અદીર્ઘાદ્વિરામૈકવ્યજ્ઞને ।
ઘ + દ્	ગદ્	૧-૩-૪૯	તૃતીયસ્તૃતીયચતુર્થે ।
ઘ + ધ	ઘઘધ	૧-૩-૩૨	અદીર્ઘાદ્વિરામૈકવ્યજ્ઞને ।
ઘ + ધ	ગધ	૧-૩-૪૯	તૃતીયસ્તૃતીયચતુર્થે ।
ઘ + ન	ઘઘન	૧-૩-૩૨	અદીર્ઘાદ્વિરામૈકવ્યજ્ઞને ।
ઘ + પ	ઘઘપ	૧-૩-૩૨	અદીર્ઘાદ્વિરામૈકવ્યજ્ઞને ।
ઘ + પ	કપ	૧-૩-૫૦	અઘોષેપ્રથમોઽશિટઃ ।
ઘ + ફ	ઘઘફ	૧-૩-૩૨	અદીર્ઘાદ્વિરામૈકવ્યજ્ઞને ।
ઘ + ફ	કફ	૧-૩-૫૦	અઘોષેપ્રથમોઽશિટઃ ।
ઘ + બ	ઘઘબ	૧-૩-૩૨	અદીર્ઘાદ્વિરામૈકવ્યજ્ઞને ।
ઘ + બ	ગબ	૧-૩-૪૯	તૃતીયસ્તૃતીયચતુર્થે ।
ઘ + મ્	ઘઘમ્	૧-૩-૩૨	અદીર્ઘાદ્વિરામૈકવ્યજ્ઞને ।
ઘ + મ્	ગમ્	૧-૩-૪૯	તૃતીયસ્તૃતીયચતુર્થે ।
ઘ + મ્	ઘઘમ્	૧-૩-૩૨	અદીર્ઘાદ્વિરામૈકવ્યજ્ઞને ।
ઘ + ય	ઘઘય	૧-૩-૩૨	અદીર્ઘાદ્વિરામૈકવ્યજ્ઞને ।

स्थानी निमित्त	कार्य	सूत्रनं०	सूत्र
घ + य	घय्य	१-३-३४	ततोऽस्याः ।
घ + र	घघर	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
घ + र	घरर	१-३-३४	ततोऽस्याः ।
घ + ल	घघल	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
घ + ल	घल्ल	१-३-३४	ततोऽस्याः ।
घ + व	घघव	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
घ + व	घव्व	१-३-३४	ततोऽस्याः ।
घ + श	घघश	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
घ + श	कश	१-३-५०	अघोषेप्रथमोऽशितः ।
घ + ष	घघष	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
घ + ष	कष	१-३-५०	अघोषेप्रथमोऽशितः ।
घ + स	घघस	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
घ + स	कस	१-३-५०	अघोषेप्रथमोऽशितः ।
घ + स्	घघस्	२-३-१५	नाम्यन्तस्थाकवर्गात् पदान्तः ॥
घ + ह	घघह	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
इ + क	इइक्	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
इ + ख	इइख	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
इ + ग	इइग	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
इ + घ	इइघ	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
इ + इ	इइइ	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
इ + इ	इ	१-३-४७	व्यञ्जनात्पञ्चमाऽन्तस्थायाः सरुपेवा ।
इ + च	इइच्	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
इ + छ	इइछ	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
इ + ज	इइज	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।

स्थानी निमित्त	कार्य	सूत्रनं०	सूत्र
इ + झ	इइझ	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
इ + ज	इइज	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
इ + ट	इइट	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
इ + ठ	इइठ	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
इ + ड	इइड	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
इ + द	इइद	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
इ + ण	इइण	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
इ + त	इइत	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
इ + थ	इइथ	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
इ + द	इइद	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
इ + ध	इइध	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
इ + न	इइन	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
इ + प	इइप	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
इ + फ	इइफ	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
इ + ब	इइब	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
इ + भ	इइभ	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
इ + म	इइम	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
इ + य	इइय	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
इ + य	इय्य	१-३-३४	ततोऽस्याः ।
इ + र	इइर	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
इ + र	इरर	१-३-३४	ततोऽस्याः ।
इ + ल	इइल	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
इ + ल	इल्ल	१-३-३४	ततोऽस्याः ।
इ + व	इइव	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
इ + व	इव्व	१-३-३४	ततोऽस्याः ।
इ + श	इकश	१-३-१७	इणोः कटावन्तौ शिटि नवा ।
इ + श	इइश	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।

स्थानी निमित्त	कार्य	सूत्रनं०	सूत्र
इ + ष	इक्ष	१-३-१७	इणोः कटावन्तौशिटिन्वा ।
इ + ष	इइष	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
इ + स्	इक्स्	१-३-१७	इणोः कटावन्तौशिटिन्वा ।
इ + स्	इइस्	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
इ + स्	इष्	२-३-१५	नाम्यन्तस्थाकवर्गात्पदान्तः कृतस्य सः शिङ्गान्तरेऽपि ।
इ + ह	इइह	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
च + क	चक्क	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
च + क	चक्	१-३-५०	अघोषेप्रथमोऽशिटः ।
च + ख	चक्ख	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
च + ख	चख	१-३-५०	अघोषेप्रथमोऽशिटः ।
च + ग	चक्क	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
च + ग	ज्ग	१-३-४८	तृतीयस्तृतीयचतुर्थे ।
च + घ	चक्घ	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
च + घ	ज्घ	१-३-४८	तृतीयस्तृतीयचतुर्थे ।
च + ङ	चक्ङ	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
च + च	चक्च	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
च + च	च	१-३-४८	धुटोधुटिस्वेवा ।
च + च	चच	१-३-५०	अघोषेप्रथमोऽशिटः ।
च + छ	चक्छ	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
च + छ	छ	१-३-४८	धुटोधुटिस्वेवा ।
च + छ	चछ	१-३-५०	अघोषेप्रथमोऽशिटः ।
च + ज	चक्ज	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
च + ज	ज्ज	१-३-४८	धुटोधुटिस्वेवा ।
च + ज	ज्ज	१-३-४८	तृतीयस्तृतीयचतुर्थे ।
च + झ	चक्झ	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।

स्थानी निमित्त	कार्य	सूत्रनं०	सूत्र
च + झ	झ	१-३-४८	धुटोधुटिस्वे वा ।
च + झ	जझ	१-३-४८	तृतीयस्तृतीयचतुर्थे ।
च + ज	चचज	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जे ।
च + ट	चचट	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जे ।
च + ट	चट	१-३-५०	अघोषेप्रथमोऽशिटः ।
च + ठ	चचठ	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जे ।
च + ठ	चठ	१-३-५०	अघोषेप्रथमोऽशिटः ।
च + ड	चचड	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जे ।
च + ड	जड	१-३-४८	तृतीयस्तृतीयचतुर्थे ।
च + ढ	चचढ	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जे ।
च + ढ	जढ	१-३-४८	तृतीयस्तृतीयचतुर्थे ।
च + ण	चचण	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जे ।
च + त	चचत	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जे ।
च + त	चत	१-३-५०	अघोषेप्रथमोऽशिटः ।
च + त	चच	१-३-६०	तवर्गस्य श्ववर्ग-ष्टवर्गाभ्यां योगे च-टवर्गौ ।
च + थ	चचथ	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जे ।
च + थ	चथ	१-३-५०	अघोषेप्रथमोऽशिटः ।
च + थ	चछ	१-३-६०	तवर्गस्य श्ववर्ग-ष्टवर्गाभ्यां योगे च-टवर्गौ ।
च + द	चचद	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जे ।
च + द	जद	१-३-४८	तृतीयस्तृतीयचतुर्थे ।
च + द	चज	१-३-६०	तवर्गस्य श्ववर्ग-ष्टवर्गाभ्यां योगे च-टवर्गौ ।
च + ध	चचध	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जे ।
च + ध	जध	१-३-४८	तृतीयस्तृतीयचतुर्थे ।
च + ध	चझ	१-३-६०	तवर्गस्य श्ववर्ग-ष्टवर्गाभ्यां योगे

स्थानी निमित्त	कार्य	सूत्रनं०	सूत्र
			च-टवर्गौ ।
च + न्	चचन्	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
च + न्	चञ्	१-३-६०	तवर्गस्य श्ववर्ग-ष्टवर्गाभ्यां योगे च-टवर्गौ ।
च + प्	चचप्	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
च + प्	चप्	१-३-५०	अघोषे प्रथमोऽशिटः ।
च + फ्	चचफ्	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
च + फ्	चफ्	१-३-५०	अघोषे प्रथमोऽशिटः ।
च + ब्	चचब्	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने
च + ब्	जब्	१-३-४८	तृतीयस्तृतीयचतुर्थे ।
च + भ्	चचभ्	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
च + भ्	जभ्	१-३-४८	तृतीयस्तृतीयचतुर्थे ।
च + म्	चचम्	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
च + य्	चचय्	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
च + य्	चय्य्	१-३-३४	ततोऽस्याः ।
च + र्	चचर्	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
च + र्	चरर्	१-३-३४	ततोऽस्याः ।
च + ल्	चचल्	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
च + ल्	चल्ल्	१-३-३४	ततोऽस्याः ।
च + व्	चचव्	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
च + व्	चव्व्	१-३-३४	ततोऽस्याः ।
च + श्	चच्छ्	१-३-४	प्रथमाद्ध्युटिशछः ।
च + श्	चचश्	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
च + श्	चश्श्	१-३-३६	ततः शिटः ।
च + श्	चश्	१-३-५०	अघोषे प्रथमोऽशिटः ।
च + श्	छश्	१-३-५८	शिद्ग्याद्यस्य द्वितीयो वा ।
च + ष्	चचष्	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।

स्थानी निमित्त	कार्य	सूत्रनं०	सूत्र
च + ष	चष्	१-३-३६	ततःशिटः ।
च + ष	चष	१-३-५०	अघोषेप्रथमोऽशिटः ।
च + ष	छष	१-३-५८	शित्याद्यस्यद्वितीयोवा ।
च + स्	चस्	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
च + स्	चस्स्	१-३-३६	ततःशिटः ।
च + स्	चस्	१-३-५०	अघोषेप्रथमोऽशिटः ।
च + स्	छस्	१-३-५८	शित्याद्यस्य द्वितीयो वा ।
च + स्	चश्	१-३-६१	सस्य शषौ ।
च + ह	चह	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
छ	छ + क	छक्	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
	छ + क	चक्	अघोषेप्रथमोऽशिटः ।
	छ + ख	छक्ख	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
	छ + ख	चक्ख	अघोषेप्रथमोऽशिटः ।
	छ + ग	छग्	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
	छ + ग	जग्	तृतीयस्तृतीयचतुर्थे ।
	छ + घ	छघ्	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
	छ + घ	जघ्	तृतीयस्तृतीयचतुर्थे ।
	छ + ङ	छङ्	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
	छ + च	छच्	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
	छ + च	च	धुटोधुटिस्वे वा ।
	छ + च	चच्	अघोषेप्रथमोऽशिटः ।
	छ + छ	छछ	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
	छ + छ	छ	धुटोधुटिस्वे वा ।
	छ + छ	चछ	अघोषेप्रथमोऽशिटः ।
	छ + ज	छज्	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
	छ + ज	ज	धुटोधुटिस्वे वा ।

स्थानी निमित्त	कार्य	सूत्रनं०	सूत्र
छ + ज	जृज्	१-३-४८	तृतीयस्तृतीयचतुर्थे ।
छ + झ	छ्छझ	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
छ + झ	झ	१-३-४८	धुटोधुटिस्वे वा ।
छ + झ	जृझ	१-३-४८	तृतीयस्तृतीयचतुर्थे ।
छ + ज	छ्छज्	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
छ + ट	छ्छट्	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
छ + ट	चट्	१-३-५०	अघोषेप्रथमोऽशिटः ।
छ + ठ	छ्छठ्	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
छ + ठ	चठ्	१-३-५०	अघोषेप्रथमोऽशिटः ।
छ + ड	छ्छड्	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
छ + ड	जृड्	१-३-४८	तृतीयस्तृतीयचतुर्थे ।
छ + द	छ्छद्	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
छ + द	जृद्	१-३-४८	तृतीयस्तृतीयचतुर्थे ।
छ + ण	छ्छण्	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
छ + त	छ्छत्	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
छ + त	चत्	१-३-५०	अघोषेप्रथमोऽशिटः ।
छ + त	छच्	१-३-६०	तवर्गस्य श्ववर्गष्टवर्गाभ्यांयोगे च-ट वर्गौ ।
छ + थ	छ्छथ्	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
छ + थ	चथ्	१-३-५०	अघोषेप्रथमोऽशिटः ।
छ + थ	छथ्	१-३-६०	तवर्गस्य श्ववर्गष्टवर्गाभ्यां योगे च-ट वर्गौ ।
छ + द	छ्छद्	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
छ + द	जृद्	१-३-४८	तृतीयस्तृतीय-चतुर्थे ।
छ + द	छज्	१-३-६०	तवर्गस्य श्ववर्गष्टवर्गाभ्यां योगे चटवर्गौ ।
छ + ध	छ्छध्	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।

छ + ध	ज्ध	१-३-४८	तृतीयस्तृतीयचतुर्थे ।
छ + ध	छझ	१-३-६०	तवर्गस्य श्ववर्गष्टवर्गाभ्यां योगे च-टवर्गौ ।
छ + न	छछन्	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जे ।
छ + न	छञ्	१-३-६०	तवर्गस्य श्ववर्गष्टवर्गाभ्यां योगे च-टवर्गौ ।
छ + प	छछप्	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जे ।
छ + प	चप्	१-३-५०	अघोषेप्रथमोऽशिटः ।
छ + फ	छछफ्	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
छ + फ	चफ्	१-३-५०	अघोषेप्रथमोऽशिटः ।
छ + ब	छछब्	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जे ।
छ + ब	जब्	१-३-४८	तृतीयस्तृतीयचतुर्थे ।
छ + भ	छछभ्	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जे ।
छ + भ	जभ्	१-३-४८	तृतीयस्तृतीयचतुर्थे ।
छ + म	छछम्	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जे ।
छ + य	छछय्	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जे ।
छ + य	छय्य्	१-३-३४	ततोऽस्याः ।
छ + र	छछर	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जे ।
छ + र	छरर	१-३-३४	ततोऽस्याः ।
छ + ल	छछल्	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जे ।
छ + ल	छल्ल	१-३-३४	ततोऽस्याः ।
छ + व	छछव्	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जे ।
छ + व	छव्व्	१-३-३४	ततोऽस्याः ।
छ + श	छछश्	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जे ।
छ + श	छश्श	१-३-३६	ततःशिटः ।
छ + श	चश्	१-३-५०	अघोषेप्रथमोऽशिटः ।
छ + ष	छछष्	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जे ।

स्थानी निमित्त	कार्य	सूत्रनं०	सूत्र
छ + ष	छष्	१-३-३६	ततः शिटः ।
छ + ष	चष	१-३-५०	अघोषे प्रथमोऽशिटः ।
छ + स	छस्	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
छ + स	छस्स	१-३-३६	ततः शिटः ।
छ + स	चस्	१-३-५०	अघोषे प्रथमोऽशिटः ।
छ + स	छश्	१-३-६१	सस्य शषौ ।
छ + ह	छह	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
ज ज + क	जज्क	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
ज + क	चक्	१-३-५०	अघोषे प्रथमोऽशिटः ।
ज + ख	जज्ख	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
ज + ख	चख	१-३-५०	अघोषे प्रथमोऽशिटः ।
ज + ग	जज्ग	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
ज + ग	जग्	१-३-४८	तृतीयस्तृतीयचतुर्थे ।
ज + घ	जज्घ	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
ज + घ	जघ	१-३-४८	तृतीयस्तृतीयचतुर्थे ।
ज + ङ	जङ्	१-३-१	तृतीयस्य पञ्चमे ।
ज + ङ	जङ्	१-३-२	प्रत्यये च ।
ज + ङ	जज्ङ	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
ज + च	जज्च	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
ज + च	च	१-३-४८	धुटो धुटिस्वे वा ।
ज + च	चच	१-३-५०	अघोषे प्रथमोऽशिटः ।
ज + छ	जज्छ	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
ज + छ	छ	१-३-४८	धुटो धुटिस्वे वा ।
ज + छ	चछ	१-३-५०	अघोषे प्रथमोऽशिटः ।
ज + ज	जज्ज	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
ज + ज	ज	१-३-४८	धुटो धुटिस्वे वा ।

स्थानी निमित्त	कार्य	सूत्रनं०	सूत्र
ज् + ज्	ज्ज्	१-३-४८	तृतीयस्तृतीयचतुर्थे ।
ज् + झ	ज्जझ	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
ज् + झ	झ	१-३-४८	धुटोधुटिस्वे वा ।
ज् + झ	जझ	१-३-४८	तृतीयस्तृतीयचतुर्थे ।
ज् + ज्	ज्ज्	१-३-१	तृतीयस्यपञ्चमे ।
ज् + ज्	ज्ज्	१-३-२	प्रत्यये च ।
ज् + ज्	ज्ज्ज्	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
ज् + ट्	ज्जट्	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
ज् + ट्	चट्	१-३-५०	अघोषेप्रथमोऽशिटः ।
ज् + ठ्	ज्जठ्	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
ज् + ठ्	चठ्	१-३-५०	अघोषेप्रथमोऽशिटः ।
ज् + ड्	ज्जड्	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
ज् + ड्	जड्	१-३-४८	तृतीयस्तृतीयचतुर्थे ।
ज् + द्	ज्जद्	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
ज् + द्	जद्	१-३-४८	तृतीयस्तृतीयचतुर्थे ।
ज् + ण्	ज्जण्	१-३-१	तृतीयस्यपञ्चमे ।
ज् + ण्	ज्जण्	१-३-२	प्रत्यये च ।
ज् + ण्	ज्ज्जण्	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
ज् + त्	ज्जत्	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
ज् + त्	चत्	१-३-५०	अघोषेप्रथमोऽशिटः ।
ज् + त्	जच्	१-३-६०	तवर्गस्यश्चवर्गष्टवर्गाभ्यां योगे च-टवर्गौ ।
ज् + थ्	ज्जथ्	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
ज् + थ्	चथ्	१-३-५०	अघोषेप्रथमोऽशिटः ।
ज् + थ्	ज्छ्	१-३-६०	तवर्गस्य श्चवर्गष्टवर्गाभ्यां योगे च-टवर्गौ ।
ज् + द्	ज्जद्	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।

स्थानी निमित्त	कार्य	सूत्रनं०	सूत्र
ज् + द्	ज्द	१-३-४८	तृतीयस्तृतीयचतुर्थे ।
ज् + द्	ज्ज	१-३-६०	तवर्गस्य श्ववर्गष्टवर्गाभ्यां योगे च-टवर्गौ ।
ज् + ध्	ज्ज्ध	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
ज् + ध्	ज्ध	१-३-४८	तृतीयस्तृतीयचतुर्थे ।
ज् + ध्	ज्झ	१-३-६०	तवर्गस्य श्ववर्गष्टवर्गाभ्यां योगे च-टवर्गौ ।
ज् + न्	ज्न्	१-३-१	तृतीयस्य पञ्चमे ।
ज् + न्	ज्न्	१-३-२	प्रत्यये च ।
ज् + न्	ज्जन्	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
ज् + न्	ज्ज	१-३-६०	तवर्गस्य श्ववर्गष्टवर्गाभ्यां योगे च-टवर्गौ ।
ज् + प्	ज्जप्	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
ज् + प्	च् प्	१-३-५०	अघोषे प्रथमोऽशिटः ।
ज् + फ्	ज्जफ्	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
ज् + फ्	च् फ्	१-३-५०	अघोषे प्रथमोऽशिटः ।
ज् + ब्	ज्जब्	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
ज् + ब्	ज्ब	१-३-४८	तृतीयस्तृतीयचतुर्थे ।
ज् + भ्	ज्जभ्	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
ज् + भ्	ज्भ	१-३-४८	तृतीयस्तृतीय चतुर्थे ।
ज् + म्	ज्म	१-३-१	तृतीयस्य पञ्चमे ।
ज् + म्	ज्म	१-३-२	प्रत्यये च ।
ज् + म्	ज्जम्	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
ज् + य्	ज्जय्	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
ज् + य्	ज् य्य	१-३-३४	ततोऽस्याः ।
ज् + र्	ज्जर्	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
ज् + र्	ज् रर	१-३-३४	ततोऽस्याः ।

स्थानी निमित्त	कार्य	सूत्रनं०	सूत्र
ज् + ल	ज् जल	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
ज् + ल	ज् ल	१-३-३४	ततोऽस्याः ।
ज् + व	ज् ज्व	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
ज् + व	ज् व	१-३-३४	ततोऽस्याः ।
ज् + श	ज् जश्	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
ज् + श	च् श	१-३-५०	अघोषे प्रथमोऽशिटः ।
ज् + ष	ज् ज्ष	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
ज् + ष	च् ष	१-३-५०	अघोषे प्रथमोऽशिटः ।
ज् + स	ज् जस्	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
ज् + स	च् स	१-३-५०	अघोषे प्रथमोऽशिटः ।
ज् + स	ज् श	१-३-६१	सस्यशणौ ।
ज् + ह	ज् जह	१-३-३	ततोहश्चतुर्थः ।
ज् + ह	ज् जह	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
झ झ + क	झ झक्	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
झ + क	च् क	१-३-५०	अघोषे प्रथमोऽशिटः ।
झ + ख	झ झख	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
झ + ख	च् ख	१-३-५०	अघोषे प्रथमोऽशिटः ।
झ + ग	झ झग	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
झ + ग	ज् ग	१-३-४८	तृतीयस्तृतीयचतुर्थे ।
झ + घ	झ झघ	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
झ + घ	ज् घ	१-३-४८	तृतीयस्तृतीयचतुर्थे ।
झ + ङ	झ झङ	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
झ + च	झ झच	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
झ + च	च्	१-३-४८	धुटो धुटि स्वे वा ।
झ + च	च् च	१-३-५०	अघोषे प्रथमोऽशिटः ।
झ + छ	झ झछ	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।

स्थानी निमित्त	कार्य	सूत्रनं०	सूत्र
झ + छ	छ	१-३-४८	धुटो धुटि स्वे वा ।
झ + छ	च छ	१-३-५०	अघोषे प्रथमोऽशिटः ।
झ + ज	झझज	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
झ + ज	ज	१-३-४८	धुटो धुटि स्वे वा ।
झ + ज	जज	१-३-४८	तृतीयस्तृतीय चतुर्थे ।
झ + झ	झझझ	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
झ + झ	झ	१-३-४८	धुटो धुटि स्वे वा ।
झ + झ	जझ	१-३-४८	तृतीयस्तृतीय चतुर्थे ।
झ + ज	झझज	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
झ + द	झझद	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
झ + द	च द	१-३-५०	अघोषे प्रथमोऽशिटः ।
झ + ठ	झझठ	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
झ + ठ	च ठ	१-३-५०	अघोषे प्रथमोऽशिटः ।
झ + ड	झझड	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
झ + ड	ज ड	१-३-४८	तृतीयस्तृतीयचतुर्थे ।
झ + द	झझद	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
झ + द	जद	१-३-४८	तृतीयस्तृतीय चतुर्थे ।
झ + ण	झझण	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
झ + त	झझत	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
झ + त	च त	१-३-५०	अघोषे प्रथमोऽशिटः ।
झ + त	झ च	१-३-६०	तवर्गस्यश्चवर्गष्टवर्गाभ्यां योगे च ट वर्गौ ।
झ + थ	झझथ	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
झ + थ	च थ	१-३-५०	अघोषे प्रथमोऽशिटः ।
झ + थ	झ छ	१-३-६०	तवर्गस्यश्चवर्गष्टवर्गाभ्यां योगे च-ट वर्गौ ।
झ + द	झझद	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।

स्थानी निमित्त	कार्य	सूत्रनं०	सूत्र
झ + द	ज् द	१-३-४८	तृतीयस्तृतीय चतुर्थे ।
झ + द	झ ज	१-३-६०	तवर्गस्य श्ववर्गष्टवर्गाभ्यां योगेच-ट वर्गौ ।
झ + ध	झझध	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
झ + ध	ज् ध	१-३-४८	तृतीयस्तृतीय चतुर्थे ।
झ + ध	झझ	१-३-६०	त वर्गस्य श्ववर्गष्टवर्गाभ्यां योगे च-ट वर्गौ ।
झ + न	झझन	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
झ + न	झ ज्	१-३-६०	तवर्गस्य श्ववर्गष्टवर्गाभ्यां योगे च-ट वर्गौ ।
झ + प	झझप	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
झ + प	च् प	१-३-५०	अघोषे प्रथमोऽशिटः ।
झ + फ	झझफ	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
झ + फ	च् फ	१-३-५०	अघोषे प्रथमोऽशिटः ।
झ + ब्	झझब्	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
झ + ब्	ज् ब्	१-३-४८	तृतीयस्तृतीयचतुर्थे ।
झ + भ्	झ झ भ्	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
झ + भ्	ज् भ्	१-३-४८	तृतीयस्तृतीय चतुर्थे ।
झ + म्	झझम्	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
झ + य्	झझय्	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
झ + य्	झ य्य	१-३-३४	ततोऽस्याः ।
झ + र्	झझर्	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
झ + र्	झ र्र	१-३-३४	ततोऽस्याः ।
झ + ल्	झझल्	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
झ + ल्	झ ल्ल	१-३-३४	ततोऽस्याः ।
झ + व्	झझव्	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
झ + व्	झ व्व	१-३-३४	ततोऽस्याः ।

स्थानी निमित्त	कार्य	सूत्रनं०	सूत्र
झ + श	झझश	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
झ + श	चश	१-३-५०	अघोषे प्रथमोऽशिटः ।
झ + ष	झझष	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
झ + ष	चष	१-३-५०	अघोषे प्रथमोऽशिटः ।
झ + स	झझस	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
झ + स	चस	१-३-५०	अघोषे प्रथमोऽशिटः ।
झ + स्	झश	१-३-६१	सस्य शषौ ।
झ + ह	झझह	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
ञ + क	ञञक	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
ञ + ख	ञञख	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
ञ + ग	ञञग	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
ञ + घ	ञञघ	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
ञ + ङ	ञञङ	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
ञ + च	ञञच	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
ञ + छ	ञञछ	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
ञ + ज	ञञज	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
ञ + झ	ञञझ	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
ञ + ञ	ञञञ	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
ञ + ञ	ञ	१-३-४७	व्यञ्जनात् पञ्चमाऽन्तस्थायाः सरूपे वा ।
ञ + ट	ञञट	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
ञ + ठ	ञञठ	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
ञ + ड	ञञड	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
ञ + ढ	ञञढ	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
ञ + ण	ञञण	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
ञ + त	ञञत	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।

स्थानी निमित्त	कार्य	सूत्रनं०	सूत्र
ञ + त्	ञ च्	१-३-६०	तवर्गस्य श्ववर्गष्टवर्गाभ्यां योगे च-टवर्गौ ।
ञ + थ्	ञ ज् थ्	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
ञ + थ्	ञ छ्	१-३-६०	तवर्गस्य श्ववर्गष्टवर्गाभ्यां योगे चटवर्गौ ।
ञ + द्	ञ ज् द्	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
ञ + द्	ञ ज्	१-३-६०	तवर्गस्य श्ववर्गष्टवर्गाभ्यां योगे च-टवर्गौ ।
ञ + ध्	ञ ज् ध्	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
ञ + ध्	ञ झ्	१-३-६०	तवर्गस्य श्ववर्गष्टवर्गाभ्यां योगे च-टवर्गौ ।
ञ + न्	ञ ज् न्	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
ञ + न्	ञ ज्	१-३-६०	तवर्गस्य श्ववर्गष्टवर्गाभ्यां योगे च-टवर्गौ ।
ञ + प्	ञ ज् प्	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
ञ + फ्	ञ ज् फ्	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
ञ + ब्	ञ ज् ब्	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
ञ + भ्	ञ ज् भ्	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
ञ + म्	ञ ज् म्	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
ञ + य्	ञ ज् य्	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
ञ + र्	ञ ज् र्	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
ञ + ल्	ञ ज् ल्	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
ञ + व्	ञ ज् व्	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
ञ + श्	ञ ज् श्	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
ञ + ष्	ञ ज् ष्	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
ञ + स्	ञ ज् स्	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
ञ + स्	ञ ज् थ्	१-३-६१	सस्यशर्षौ ।

स्थानी निमित्त	कार्य	सूत्रनं०	सूत्र
ञ + ह	ञ ञ ह	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
द द + क	ददक	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
द + क	दक	१-३-५०	अघोषे प्रथमोऽशितः ।
द + ख	ददख	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
द + ख	द ख	१-३-५०	अघोषे प्रथमोऽशितः ।
द + ग	ददग	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
द + ग	इग	१-३-४८	तृतीयस्तृतीयचतुर्थे ।
द + घ	ददघ	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
द + घ	इघ	१-३-४८	तृतीयस्तृतीय चतुर्थे ।
द + ङ	ददङ्	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
द + च	ददच	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
द + च	दच	१-३-५०	अघोषे प्रथमोऽशितः ।
द + छ	ददछ	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
द + छ	द छ	१-३-५०	अघोषे प्रथमोऽशितः ।
द + ज	ददज	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
द + ज	इज	१-३-४८	तृतीयस्तृतीयचतुर्थे ।
द + झ	ददझ	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
द + झ	इझ	१-३-४८	तृतीयस्तृतीय चतुर्थे ।
द + ञ	ददञ	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
द + द	ददद	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
द + द	द	१-३-४८	धुटोघुटिस्वेवा ।
द + द	दद	१-३-५०	अघोषे प्रथमोऽशितः ।
द + ठ	ददठ	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
द + ठ	ठ	१-३-४८	धुटोघुटिस्वेवा ।
द + ठ	द ठ	१-३-५०	अघोषे प्रथमोऽशितः ।
द + ड	ददड	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।

स्थानी निमित्त	कार्य	सूत्रनं०	सूत्र
द + इ	इ	१-३-४८	धुटोधुटिस्वेवा ।
द + इ	इइ	१-३-४८	तृतीयस्तृतीयचतुर्थे ।
द + द	दद	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
द + द	द	१-३-४८	धुटोधुटिस्वे वा ।
द + द	इद	१-३-४८	तृतीयस्तृतीयचतुर्थे ।
द + ण	ददण	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
द + त	ददत्	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
द + त	दत्	१-३-५०	अघोषे प्रथमोऽशिटः ।
द + त	दद	१-३-६०	तवर्गस्यश्चवर्गष्टवर्गाभ्यां योगे च-ट वर्गौ ।
द + त	दत्	१-३-६३	पदान्ताद्वर्गादिनाम् नगरी नवतेः ।
द + थ	ददथ	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
द + थ	दथ	१-३-५०	अघोषे प्रथमोऽशिटः ।
द + थ	दठ	१-३-६०	तवर्गस्यश्चवर्गष्टवर्गाभ्यां योगे च-टवर्गौ ।
द + थ	दथ	१-३-६३	पदान्ताद्वर्गादिनाम्-नगरी नवतेः ।
द + द	दद	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
द + द	इद	१-३-४८	तृतीयस्तृतीयचतुर्थे ।
द + द	दइ	१-३-६०	तवर्गस्यश्चवर्गष्टवर्गाभ्यां योगे च-ट वर्गौ ।
द + द	दद	१-३-६३	पदान्ताद्वर्गादिनाम्-नगरी नवतेः ।
द + थ	ददथ	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
द + थ	इथ	१-३-४८	तृतीयस्तृतीयचतुर्थे ।
द + थ	दद	१-३-६०	तवर्गस्यश्चवर्गष्टवर्गाभ्यां योगे

स्थानी निमित्त	कार्य	सूत्रनं०	सूत्र
			च-ट वर्गौ ।
द + ध	दध	१-३-६३	पदान्ताद्वर्गादनाम्-नगरी नवतेः ।
द + न	ददन	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जे ।
द + न	दण	१-३-६०	तवर्गस्यश्चवर्गष्टवर्गाभ्यां योगे च-ट वर्गौ ।
द + न	दन	१-३-६३	पदान्ताद्वर्गादनाम् नगरी नवतेः ।
द + प	ददप	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जे ।
द + प	दप	१-३-५०	अघोषे प्रथमोऽशिटः ।
द + फ	ददफ	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जे ।
द + फ	दफ	१-३-५०	अघोषे प्रथमोऽशिटः ।
द + ब	ददब	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जे ।
द + ब	इब	१-३-४८	तृतीयस्तृतीयचतुर्थे ।
द + भ	ददभ	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जे ।
द + भ	इभ	१-३-४८	तृतीयस्तृतीयचतुर्थे ।
द + म	ददम	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जे ।
द + य	ददय	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जे ।
द + य	दय्य	१-३-३४	ततोऽस्याः ।
द + र	ददर	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जे ।
द + र	दरर	१-३-३४	ततोऽस्याः ।
द + ल	ददल	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जे ।
द + ल	दल्ल	१-३-३४	ततोऽस्याः ।
द + व	ददव	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जे ।
द + व	दव्व	१-३-३४	ततोऽस्याः ।
द + श	ददश	१-३-४	प्रथमादधुटि शश्छः ।
द + श	ददश	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जे ।

स्थानी निमित्त	कार्य	सूत्रनं०	सूत्र
द + श्	दश्	१-३-५०	अघोषे प्रथमोऽशिटः ।
द + श्	दश्श्	१-३-३६	ततः शिटः ।
द + श्	दश्	१-३-५८	शिट्याद्यस्य द्वितीयो वा ।
द + ष्	ददष्	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
द + ष्	दष्ष्	१-३-३६	ततः शिटः ।
द + ष्	दष्	१-३-५०	अघोषे प्रथमोऽशिटः ।
द + ष्	दष्	१-३-५८	शिट्याद्यस्य द्वितीयो वा ।
द + स्	ददस्	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
द + स्	दस्स्	१-३-३६	ततः शिटः ।
द + स्	दस्	१-३-५०	अघोषे प्रथमोऽशिटः ।
द + स्	दस्	१-३-५८	शिट्याद्यस्य द्वितीयो वा ।
द + स्	दष्	१-३-६१	सस्य शष्ठी ।
द + स्	दस्	१-३-६३	पदान्ताद्वगर्गनाम् नगरी नवतेः ।
द + ह	ददह	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
द + क	दक्क	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
द + क	दक्	१-३-५०	अघोषे प्रथमोऽशिटः ।
द + ख	दक्ख	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
द + ख	दक्ख	१-३-५०	अघोषे प्रथमोऽशिटः ।
द + ग्	दक्ग	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
द + ग्	इग्	१-३-४८	तृतीयस्तृतीय चतुर्थे ।
द + घ	दक्घ	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
द + घ	इघ	१-३-४८	तृतीयस्तृतीय चतुर्थे ।
द + झ	दक्झ	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
द + च	दक्च	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
द + च	दच्	१-३-५०	अघोषे प्रथमोऽशिटः ।

स्थानी निमित्त	कार्य	सूत्रनं०	सूत्र
ऌ + छ	ऌछ	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
ऌ + छ	द छ	१-३-५०	अघोषे प्रथमोऽशिटः ।
ऌ + ज	ऌज	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
ऌ + ज	इ ज	१-३-४८	तृतीयस्तृतीय चतुर्थे ।
ऌ + झ	ऌझ	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
ऌ + झ	इ झ	१-३-४८	तृतीयस्तृतीय चतुर्थे ।
ऌ + ञ	ऌञ	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
ऌ + द	ऌद	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
ऌ + द	द	१-३-४८	धुटो धुटिस्वे वा ।
ऌ + द	दद	१-३-५०	अघोषे प्रथमोऽशिटः ।
ऌ + र	ऌर	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
ऌ + र	र	१-३-४८	धुटो धुटिस्वे वा ।
ऌ + र	द र	१-३-५०	अघोषे प्रथमोऽशिटः ।
ऌ + इ	ऌइ	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
ऌ + इ	इ	१-३-४८	धुटो धुटि स्वेवा ।
ऌ + इ	इइ	१-३-४८	तृतीयस्तृतीयचतुर्थे ।
ऌ + द	ऌद	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
ऌ + द	द	१-३-४८	धुटो धुटि स्वेवा ।
ऌ + द	इ द	१-३-४८	तृतीयस्तृतीयचतुर्थे ।
ऌ + ण	ऌण	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
ऌ + त	ऌत	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
ऌ + त	द त	१-३-५०	अघोषे प्रथमोऽशिटः ।
ऌ + त	द द	१-३-६०	तवर्गस्यश्चवर्गष्टवर्गाभ्यां योगे चटवर्गौ ।
ऌ + त	द त	१-३-६३	पदान्ताद्वर्गादनाम् नगरी नवतेः ।
ऌ + थ	ऌथ	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।

स्थानी निमित्त	कार्य	सूत्रनं०	सूत्र
त् + थ	ट् थ	१-३-५०	अघोषे प्रथमोऽशिटः ।
त् + थ	ठ्	१-३-६०	तवर्गस्यश्च वर्गष्टवर्गाभ्यां योगेचट वर्गौ ।
त् + थ	ठ् थ	१-३-६३	पदान्ताद्वर्गादिनाम् नगरी नवतेः ।
त् + द्	ठ् द्	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
त् + द्	ड् द्	१-३-४८	तृतीयस्तृतीय चतुर्थे ।
त् + द्	ड्	१-३-६०	तवर्गस्यश्च वर्गष्टवर्गाभ्यां योगे चट वर्गौ ।
त् + द्	ड् द्	१-३-६३	पदान्ताद्वर्गादिनाम् नगरी नवतेः ।
त् + थ	ठ् थ	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
त् + थ	ड् थ	१-३-४८	तृतीयस्तृतीय चतुर्थे ।
त् + थ	ड् द्	१-३-६०	तवर्गस्यश्च वर्गष्टवर्गाभ्यां योगे चट वर्गौ ।
त् + थ	ड् थ	१-३-६३	पदान्ताद्वर्गादिनाम्-नगरी नवतेः ।
त् + न्	ठ् न्	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
त् + न्	ड् न्	१-३-६०	तवर्गस्यश्च वर्गष्टवर्गाभ्यां योगे चट वर्गौ ।
त् + न्	ड् न्	१-३-६३	पदान्ताद्वर्गादिनाम् नगरी नवतेः ।
त् + प्	ठ् प्	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
त् + प्	ट् प्	१-३-५०	अघोषे प्रथमोऽशिटः ।
त् + फ्	ठ् फ्	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
त् + फ्	ट् फ्	१-३-५०	अघोषे प्रथमोऽशिटः ।
त् + ब्	ठ् ब्	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।

स्थानी निमित्त	कार्य	सूत्रनं०	सूत्र
त् + ब्	इब्	१-३-४८	तृतीयस्तृतीय चतुर्थे ।
त् + भ्	त्त्भ्	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जे ।
त् + भ्	इभ्	१-३-४८	तृतीयस्तृतीय चतुर्थे ।
त् + म्	त्त्म्	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जे ।
त् + य्	त्त्य्	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जे ।
त् + य्	त्त्य्	१-३-३४	ततोऽस्याः ।
त् + र्	त्त्र्	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जे ।
त् + र्	त्त्र्	१-३-३४	ततोऽस्याः ।
त् + ल्	त्त्ल्	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जे ।
त् + ल्	त्ल्ल्	१-३-३४	ततोऽस्याः ।
त् + व्	त्त्व्	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जे ।
त् + व्	त्त्व्	१-३-३४	ततोऽस्याः ।
त् + श्	त्त्श्	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जे
त् + श्	त्श्श्	१-३-३६	ततः शिटः ।
त् + श्	दश्	१-३-५०	अघोषे प्रथमोऽशिटः ।
त् + ष्	त्त्ष्	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जे ।
त् + ष्	त्त्ष्	१-३-३६	ततः शिटः ।
त् + ष्	दष्	१-३-५०	अघोषे प्रथमोऽशिटः ।
त् + स्	त्त्स्	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जे ।
त् + स्	त्त्स्	१-३-३६	ततः शिटः ।
त् + स्	दस्	१-३-५०	अघोषे प्रथमोऽशिटः ।
त् + स्	दष्	१-३-६१	सस्य शषौ ।
त् + स्	दस्	१-३-६३	पदान्ताद्वर्गादिनाम् नगरी नवतेः ।
त् + ह्	त्त्ह्	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जे ।
इ + क	इइक्	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जे ।

स्थानी निमित्त	कार्य	सूत्रनं०	सूत्र
इ + क	द क	१-३-५०	अघोषे प्रथमोऽशितः ।
इ + ख	इइख	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
इ + ख	द ख	१-३-५०	अघोषे प्रथमोऽशितः ।
इ + ग	इइग	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
इ + ग	इ ग	१-३-४८	तृतीयस्तृतीय चतुर्थे ।
इ + घ	इइघ	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
इ + घ	इ घ	१-३-४८	तृतीयस्तृतीय चतुर्थे ।
इ + ङ	णङ	१-३-१	तृतीयस्य पञ्चमे ।
इ + ङ	णङ	१-३-२	प्रत्यये च ।
इ + ङ	इइङ	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
इ + च	इइच	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
इ + च	द च	१-३-५०	अघोषे प्रथमोऽशितः ।
इ + छ	इइछ	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
इ + छ	द छ	१-३-५०	अघोषे प्रथमोऽशितः ।
इ + ज	इइज	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
इ + ज	इ ज	१-३-४८	तृतीयस्तृतीय चतुर्थे ।
इ + झ	इइझ	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
इ + झ	इ झ	१-३-४८	तृतीयस्तृतीय चतुर्थे ।
इ + ञ	ण ञ	१-३-१	तृतीयस्य पञ्चमे ।
इ + ञ	ण ञ	१-३-२	प्रत्यये च ।
इ + ञ	इइञ	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
इ + ट	इइट	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
इ + ट	द	१-३-४८	धुटो धुटि स्वेवा ।
इ + ट	दट	१-३-५०	अघोषे प्रथमोऽशितः ।
इ + ठ	इइठ	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
इ + ठ	ठ	१-३-४८	धुटो धुटि स्वे वा ।
इ + ठ	दठ	१-३-५०	अघोषे प्रथमोऽशितः ।

स्थानी निमित्त	कार्य	सूत्रनं०	सूत्र
इ + इ	इइइ	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
इ + इ	इ	१-३-४८	धुटो धुटि स्वेवा ।
इ + इ	इइ	१-३-४८	तृतीयस्तृतीय-चतुर्थे ।
इ + द्	इइद्	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
इ + द्	द्	१-३-४८	धुटो धुटि स्वे वा ।
इ + द्	इद्	१-३-४८	तृतीयस्तृतीय चतुर्थे ।
इ + ण्	ण्ण्	१-३-१	तृतीयस्य पञ्चमे ।
इ + ण्	ण्ण्	१-३-२	प्रत्यये च ।
इ + ण्	इइ ण्	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
इ + त्	इइ त्	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
इ + त्	दत्	१-३-५०	अघोषे प्रथमोऽशिटः ।
इ + त्	इद	१-३-६०	तवर्गस्य श्चवर्गष्टवर्गाभ्यां योगे च- ट वर्गौ ।
इ + त्	इत्	१-३-६३	पदान्ताद्वर्गादनाम् नगरी नवतेः ।
इ + थ्	इइथ्	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैक व्यञ्जने ।
इ + थ्	दथ्	१-३-५०	अघोषे प्रथमोऽशिटः ।
इ + थ्	इठ्	१-३-६०	तवर्गस्य श्चवर्ग-ष्टवर्गाभ्यां योगे च ट वर्गौ ।
इ + थ्	इथ्	१-३-६३	पदान्ताद्वर्गादनाम् नगरी नवतेः ।
इ + द्	इइद्	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
इ + द्	इद्	१-३-४८	तृतीयस्तृतीय-चतुर्थे ।
इ + द्	इइ	१-३-६०	तवर्गस्य श्चवर्ग-ष्टवर्गाभ्यां योगे च ट वर्गौ ।
इ + द्	इद्	१-३-६३	पदान्ताद्वर्गादनाम्-नगरी नवतेः ।

स्थानी निमित्त	कार्य	सूत्रनं०	सूत्र
इ + ध	इ इ ध	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
इ + ध	इ ध	१-३-४८	तृतीयस्तृतीय-चतुर्थे ।
इ + ध	इ द	१-३-६०	तवर्गस्य श्ववर्ग-ष्टवर्गाभ्यां योगे च टवर्गो ।
इ + ध	इ ध	१-३-६३	पदान्ताद्ववर्गादिनाम्-नगरी नवतेः ।
इ + न्	ण् न्	१-३-१	तृतीयस्य पञ्चमे ।
इ + न्	ण् न्	१-३-२	प्रत्यये च ।
इ + न्	इ इ न्	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
इ + न्	इ ण्	१-३-६०	तवर्गस्य श्ववर्ग-ष्टवर्गाभ्यां योगे च-ट वर्गो ।
इ + न्	इ न्	१-३-६३	पदान्ताद्ववर्गादिनाम् नगरी नवतेः ।
इ + प्	इ इ प्	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
इ + प्	टप्	१-३-५०	अघोषे प्रथमोऽशिटः ।
इ + फ्	इ इ फ्	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
इ + फ्	टफ्	१-३-५०	अघोषे प्रथमोऽशिटः ।
इ + ब्	इ इ ब्	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैक व्यञ्जने ।
इ + ब्	इ ब्	१-३-४८	तृतीयस्तृतीय-चतुर्थे ।
इ + भ्	इ इ भ्	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
इ + भ्	इ भ्	१-३-४८	तृतीयस्तृतीय चतुर्थे ।
इ + म्	ण् म्	१-३-१	तृतीयस्य पञ्चमे ।
इ + म्	ण् म्	१-३-२	प्रत्यये च ।
इ + म्	इ इ म्	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
इ + य्	इ इ य्	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
इ + य्	इ य्य्	१-३-३४	ततोऽस्याः ।
इ + र्	इ इ र्	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।

स्थानी निमित्त	कार्य	सूत्रनं०	सूत्र
इ + र	इरर	१-३-३४	ततोऽस्याः ।
इ + ल	इइल	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
इ + लृ	इल्लृ	१-३-३४	ततोऽस्याः ।
इ + व	इइव	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
इ + वृ	इव्वृ	१-३-३४	ततोऽस्याः ।
इ + श	इइश	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
इ + शृ	इशृ	१-३-५०	अघोषे प्रथमोऽशितः ।
इ + ष	इइष	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
इ + षृ	इषृ	१-३-५०	अघोषे प्रथमोऽशितः ।
इ + स्	इत्स्	१-३-१८	इन् सः त्सोऽश्चः ।
इ + स्	इइस्	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
इ + स्	इस्	१-३-५०	अघोषे प्रथमोऽशितः ।
इ + स्	इष्	१-३-६१	सस्य श-षौ ।
इ + स्	इस्	१-३-६३	पदान्ताद्वर्गादनाम् नगरी नवतेः ।
इ + ह	इइह	१-३-३	ततोहश्चतुर्थः ।
इ + ह	इइह	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
इ द + क	ददक्	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
द + क	दक्	१-३-५०	अघोषे प्रथमोऽशितः ।
द + ख	ददख	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
द + ख	दख	१-३-५०	अघोषे प्रथमोऽशितः ।
द + ग	ददग	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
द + ग	इग	१-३-४८	तृतीयस्तृतीय चतुर्थे ।
द + घ	ददघ	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
द + घ	इघ	१-३-४८	तृतीयस्तृतीय चतुर्थे ।
द + ङ	ददङ्	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।

स्थानी निमित्त	कार्य	सूत्रनं०	सूत्र
द + च	ददच्	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
द + च	दच्	१-३-५०	अघोषे प्रथमोऽशितः ।
द + छ	ददछ्	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
द + छ	दछ्	१-३-५०	अघोषे प्रथमोऽशितः ।
द + ज	ददज्	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
द + ज	इज्	१-३-४८	तृतीयस्तृतीय चतुर्थे ।
द + झ	ददझ्	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
द + झ	इझ्	१-३-४८	तृतीयस्तृतीय चतुर्थे ।
द + ञ	ददञ्	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
द + ट	ददट्	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
द + ट	ट्	१-३-४८	धुटो धुटि स्वे वा ।
द + ट	टट्	१-३-५०	अघोषे प्रथमोऽशितः ।
द + ठ	ददठ्	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
द + ठ	ठ्	१-३-४८	धुटो धुटि स्वे वा ।
द + ठ	टठ्	१-३-५०	अघोषे प्रथमोऽशितः ।
द + ड	ददड्	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
द + ड	ड्	१-३-४८	धुटो धुटि स्वे वा ।
द + ड	इड्	१-३-४८	तृतीयस्तृतीय चतुर्थे ।
द + द	ददद	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
द + द	द	१-३-४२	दस्तइदे ।
द + द	द	१-३-४३	सहि-वहेरोच्चाऽवर्णस्य ।
द + द	द	१-३-४८	धुटो धुटि स्वे वा ।
द + द	इद	१-३-४८	तृतीयस्तृतीय चतुर्थे ।
द + ण	ददण्	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
द + त्	ददत्	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
द + त्	टत्	१-३-५०	अघोषे प्रथमोऽशितः ।
द + त्	दट्	१-३-६०	तवर्गस्य श्ववर्गष्टवर्गाभ्यां योगे

स्थानी निमित्त	कार्य	सूत्रनं०	सूत्र
			च-टवर्गौ ।
द + त्	दत्	१-३-६३	पदान्ताद्वर्गादिनाम् नगरी नवतेः ।
द + थ	ददथ्	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
द + थ	द थ्	१-३-५०	अघोषे प्रथमोऽशिटः ।
द + थ	दठ्	१-३-६०	तवर्गस्य श्ववर्ग-ष्टवर्गाभ्यां योगे च-ट वर्गौ ।
द + थ	दथ्	१-३-६३	पदान्ताद्वर्गादिनाम् नगरी नवतेः ।
द + द्	ददद्	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
द + द्	इद्	१-३-४८	तृतीयस्तृतीय-चतुर्थे ।
द + द्	दइ	१-३-६०	तवर्गस्य श्वर्ग ष्टवर्गाभ्यां योगे च-ट वर्गौ ।
द + द्	दद	१-३-६३	पदान्ताद्वर्गादिनाम् नगरी नवतेः ।
द + थ्	ददथ्	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
द + थ्	इथ्	१-३-४८	तृतीयस्तृतीय चतुर्थे ।
द + थ्	दद	१-३-६०	तवर्गस्य श्वर्ग ष्टवर्गाभ्यां योगे च-ट वर्गौ ।
द + थ्	द थ्	१-३-६३	पदान्ताद्वर्गादिनाम् नगरी नवतेः ।
द + न्	ददन्	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
द + न्	दण्	१-३-६०	तवर्गस्य श्वर्गष्टवर्गाभ्यां योगे च-टवर्गौ ।
द + न्	दन्	१-३-६३	पदान्ताद्वर्गादिनाम् नगरी नवतेः ।
द + प्	ददप्	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।

स्थानी निमित्त	कार्य	सूत्रनं०	सूत्र
द + प्	दप्	१-३-५०	अघोषे प्रथमोऽशितः ।
द + फ्	ददफ्	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
द + फ्	द फ्	१-३-५०	अघोषे प्रथमोऽशितः ।
द + ब्	ददब्	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
द + ब्	इ ब्	१-३-४८	तृतीयस्तृतीयचतुर्थे ।
द + भ्	ददभ्	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
द + भ्	इ भ्	१-३-४८	तृतीयस्तृतीय चतुर्थे ।
द + म्	ददम्	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
द + य्	ददय्	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
द + य्	दय्य्	१-३-३४	ततोऽस्याः ।
द + र्	ददर्	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
द + र्	द र्	१-३-३४	ततोऽस्याः ।
द + ल्	ददल्	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
द + ल्	द ल्	१-३-३४	ततोऽस्याः ।
द + व्	ददव्	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
द + व्	द व्	१-३-३४	ततोऽस्याः ।
द + श्	ददश्	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
द + श्	द श्	१-३-५०	अघोषे प्रथमोऽशितः ।
द + ष्	ददष्	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
द + ष्	द ष्	१-३-५०	अघोषे प्रथमोऽशितः ।
द + स्	ददस्	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
द + स्	द स्	१-३-५०	अघोषे प्रथमोऽशितः ।
द + स्	द ष्	१-३-६१	सस्य श-षौ ।
द + स्	दस्	१-३-६३	पदान्ताद्वर्गादिनाम् नगरी नवतेः ।
द + ह्	ददह्	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।

स्थानी निमित्त	कार्य	सूत्रनं०	सूत्र
ण्	ण् + क्	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
	ण् + ख्	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
	ण् + ग्	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
	ण् + घ्	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
	ण् + ङ्	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
	ण् + च्	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
	ण् + छ्	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
	ण् + ज्	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
	ण् + झ्	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
	ण् + ञ्	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
	ण् + ट्	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
	ण् + ठ्	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
	ण् + ड्	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
	ण् + द्	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
	ण् + ण्	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
	ण् + ण्	१-३-४७	व्यञ्जनात् पञ्चमाऽन्तस्थायाः सरूपे वा ।
	ण् + त्	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
	ण् + त्	१-३-६०	तवर्गस्य श्ववर्ग-ष्टवर्गाभ्यां योगे च-टवर्गौ ।
	ण् + त्	१-३-६३	पदान्ताद्वर्गादनाम्-नगरी- नवतेः ।
	ण् + थ्	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
	ण् + थ्	१-३-६०	तवर्गस्य श्ववर्ग-ष्टवर्गाभ्यां योगे ।
	ण् + थ्	१-३-६३	पदान्ताद्वर्गादनाम् नगरी- नवतेः ।
	ण् + थ्	१-३-६३	पदान्ताद्वर्गादनाम्-नगरी- नवतेः ।
	ण् + द्	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
	ण् + द्	१-३-६०	तवर्गस्य श्ववर्ग-ष्टवर्गाभ्यां योगे

स्थानी निमित्त	कार्य	सूत्रनं०	सूत्र
ण + द	णद्	१-३-६३	च-टवर्गौ । पदान्ताद्वर्गादनाम्-नगरी- नवतेः ।
ण + ध	णण्ध	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जे ।
ण + ध	णद्ध	१-३-६०	तवर्गस्य श्ववर्ग-ष्टवर्गाभ्यां योगे च-टवर्गौ ।
ण + ध	ण्ध	१-३-६३	पदान्ताद्वर्गादनाम्-नगरी- नवतेः ।
ण + न्	णणन्	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जे ।
ण + न्	णण्	१-३-६०	तवर्गस्य श्ववर्ग-ष्टवर्गाभ्यां योगे च-टवर्गौ ।
ण + न्	णन्	१-३-६३	पदान्ताद्वर्गादनाम्-नगरी- नवतेः ।
ण + प	णण्प	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जे ।
ण + फ	णण्फ	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जे ।
ण + ब	णण्ब	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जे ।
ण + भ	णण्भ	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जे ।
ण + म	णण्म	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जे ।
ण + य	णण्य	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जे ।
ण + य	ण्य्य	१-३-३४	ततोऽस्याः ।
ण + र	णण्णर	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जे ।
ण + र	णर्णर	१-३-३४	ततोऽस्याः ।
ण + ल	णणल्	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जे ।
ण + ल	णल्ल	१-३-३४	ततोऽस्याः ।
ण + व	णण्व	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जे ।
ण + व	णव्व	१-३-३४	ततोऽस्याः ।
ण + श	णट्श	१-३-१७	ङ-णोः क-टावन्तौ शिटिनवा ।

स्थानी निमित्त	कार्य	सूत्रनं०	सूत्र
ण + श्	णणश्	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
ण + ष्	णट्ष	१-३-१७	इणोः क-टावन्तौ शिटिनवा ।
ण + ष्	णण्ष	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
ण + स्	णटस्	१-३-१७	इ-णोः क-टावन्तौ शिटिनवा ।
ण + स्	णणस्	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
ण + स्	णष्	१-३-६१	सस्य श-षौ ।
ण + स्	णस्	१-३-६३	पदान्ताद्वर्गादनाम्-नगरी- नवतेः ।
ण + ह	णणह	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
त + क	ततक्	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
त + क्	तक्	१-३-५०	अघोषे प्रथमोऽशिटः ।
त + ख	ततख	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
त + ख	तख	१-३-५०	अघोषे प्रथमोऽशिटः ।
त + ग	ततग	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
त + ग	दग	१-३-४८	तृतीयस्तृतीय-चतुर्थे ।
त + घ	ततघ	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
त + घ	दघ	१-३-४८	तृतीयस्तृतीय-चतुर्थे ।
त + ङ	ततङ	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
त + च	ततच	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
त + च	तच्	१-३-५०	अघोषे प्रथमोऽशिटः ।
त + च	च्च	१-३-६०	तवर्गस्य श्ववर्ग-ष्टवर्गाभ्यां योगे च-टवर्गौ ।
त + छ	त्तछ	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
त + छ	त्छ	१-३-५०	अघोषे प्रथमोऽशिटः ।
त + छ	च्छ	१-३-६०	तवर्गस्य श्ववर्ग-ष्टवर्गाभ्यां योगे च-टवर्गौ ।

स्थानी निमित्त	कार्य	सूत्रनं०	सूत्र
त + ज	त्तज	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
त + ज	दज	१-३-४८	तृतीयस्तृतीय-चतुर्थे ।
त + ज	चज	१-३-६०	तवर्गस्य श्ववर्ग-ष्टवर्गाभ्यां योगे च-टवर्गौ ।
त + झ	त्तझ	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
त + झ	दझ	१-३-४८	तृतीयस्तृतीय-चतुर्थे ।
त + झ	चझ	१-३-६०	तवर्गस्य श्ववर्ग-ष्टवर्गाभ्यां योगे च-टवर्गौ ।
त + ञ	त्तञ	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
त + ञ	चञ	१-३-६०	तवर्गस्य श्ववर्ग-ष्टवर्गाभ्यां योगे च-टवर्गौ ।
त + द	त्तद	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
त + द	दद	१-३-५०	अघोषे प्रथमोऽशिटः ।
त + द	दद	१-३-६०	तवर्गस्य श्ववर्ग-ष्टवर्गाभ्यां योगे च-टवर्गौ ।
त + ढ	त्तढ	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
त + ढ	दढ	१-३-५०	अघोषे प्रथमोऽशिटः ।
त + ढ	दढ	१-३-६०	तवर्गस्य श्ववर्ग-ष्टवर्गाभ्यां योगे च-टवर्गौ ।
त + ण	त्तण	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
त + ण	दण	१-३-४८	तृतीयस्तृतीय-चतुर्थे ।
त + ण	दण	१-३-६०	तवर्गस्य श्ववर्ग-ष्टवर्गाभ्यां योगे च-टवर्गौ ।
त + ढ	त्तढ	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
त + ढ	दढ	१-३-४८	तृतीयस्तृतीय-चतुर्थे ।
त + ढ	दढ	१-३-६०	तवर्गस्य श्ववर्ग-ष्टवर्गाभ्यां योगे च-टवर्गौ ।

स्थानी निमित्त	कार्य	सूत्रनं०	सूत्र
त् + ण्	त्तण्	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
त् + ण्	दण्	१-३-६०	तवर्गस्यश्चवर्ग-ष्टवर्गाभ्यां योगे च-टवर्गौ ।
त् + त्	त्तत्	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
त् + त्	त्	१-३-४८	धुटो धुटि स्वे वा ।
त् + त्	त्त	१-३-५०	अघोषे प्रथमोऽशिटः ।
त् + थ्	त्तथ्	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
त् + थ्	थ्	१-३-४८	धुटो धुटि स्वे वा ।
त् + थ्	तथ्	१-३-५०	अघोषे प्रथमोऽशिटः ।
त् + द्	त्तद्	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
त् + द्	द्	१-३-४८	धुटो धुटि स्वे वा ।
त् + द्	दद्	१-३-४८	तृतीयस्तृतीय-चतुर्थे ।
त् + ध्	त्तध्	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
त् + ध्	ध्	१-३-४८	धुटो धुटि स्वे वा ।
त् + ध्	दध्	१-३-४८	तृतीयस्तृतीय-चतुर्थे ।
त् + न्	त्तन्	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
त् + प्	त्तप्	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
त् + प्	त्प	१-३-५०	अघोषे प्रथमोऽशिटः ।
त् + फ्	त्तफ्	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
त् + फ्	त्फ	१-३-५०	अघोषे प्रथमोऽशिटः ।
त् + ब्	त्तब्	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
त् + ब्	दब्	१-३-४८	तृतीयस्तृतीय - चतुर्थे ।
त् + भ्	त्तभ्	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
त् + भ्	दभ्	१-३-४८	तृतीयस्तृतीय-चतुर्थे ।
त् + म्	त्तम्	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
त् + य्	त्तय्	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
त् + य्	तय्य	१-३-३४	ततोऽस्याः ।

स्थानी निमित्त	कार्य	सूत्रनं०	सूत्र
त + र	त्तर	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
त + र	त्सर	१-३-३४	ततोऽस्याः ।
त + र	त्स	१-३-३८	पुत्रस्याऽऽदिन्-पुत्रादिन्याकोशे ।
त + ल	त्तल	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
त + ल	त्ल	१-३-३४	ततोऽस्याः ।
त + ल	ल्ल	१-३-६५	लिलौ ।
त + व	त्तव	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
त + व	त्त्व	१-३-३४	ततोऽस्याः ।
त + थ	त्थ, त्थ	१-३-४	प्रथमादधुटि शश्छः ।
त + थ	त्तथ	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
त + थ	त्थथ	१-३-३६	ततः शिटः ।
त + थ	त्थ	१-३-५०	अघोषे प्रथमोऽशिटः ।
त + थ	त्थ, थथ	१-३-५८	शिट्याद्यस्य द्वितीयो वा ।
त + थ	त्थ	१-३-६०	तवर्गस्य श्ववर्ग-ष्टवर्गाभ्यां योगे च-टवर्गौ ।
त + ष	त्तष	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
त + ष	त्ष	१-३-३६	ततः शिटः ।
त + ष	त्ष	१-३-५०	अघोषे प्रथमोऽशिटः ।
त + ष	त्ष, थष	१-३-५८	शिट्याद्यस्य द्वितीयो वा ।
त + ष	दष	१-३-६०	तवर्गस्य श्ववर्ग-ष्टवर्गाभ्यां योगे चटवर्गौ ।
त + ष	त्ष	१-३-६४	षि तवर्गस्य ।
त + स	त्तस	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
त + स	त्स्स	१-३-३६	ततः शिटः ।
त + स	त्स	१-३-५०	अघोषे प्रथमोऽशिटः ।
त + स	त्स, थ्स	१-३-५८	शिट्याद्यस्य द्वितीयो वा ।
त + ह	त्तह	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।

स्थानी निमित्त	कार्य	सूत्रनं०	सूत्र
थ + क	थथक्	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
थ + क	तक्	१-३-५०	अघोषे प्रथमोऽशिटः ।
थ + ख	थथख	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
थ + ख	तख	१-३-५०	अघोषे प्रथमोऽशिटः ।
थ + ग	थथग	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
थ + ग	दग	१-३-४८	तृतीयस्तृतीय-चतुर्थे ।
थ + घ	थथघ	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
थ + घ	दघ	१-३-४८	तृतीयस्तृतीय-चतुर्थे ।
थ + ङ	थथङ	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
थ + च	थथच	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
थ + च	तच	१-३-५०	अघोषे प्रथमोऽशिटः ।
थ + च	छच	१-३-६०	तवर्गस्य श्ववर्ग-ष्टवर्गाभ्यां योगे च-टवर्गौ ।
थ + छ	थथछ	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
थ + छ	तछ	१-३-५०	अघोषे प्रथमोऽशिटः ।
थ + छ	छछ	१-३-६०	तवर्गस्य श्ववर्ग-ष्टवर्गाभ्यां योगे च-टवर्गौ ।
थ + ज	थथज	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
थ + ज	दज	१-३-४८	तृतीयस्तृतीय चतुर्थे ।
थ + ज	छज	१-३-६०	तवर्गस्य श्ववर्गष्टवर्गाभ्यां योगे च टवर्गौ ।
थ + झ	थथझ	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
थ + झ	दझ	१-३-४८	तृतीय स्तृतीय चतुर्थे ।
थ + झ	छझ	१-३-६०	तवर्गस्य श्वर्ग ष्टवर्गाभ्यां योगे च टवर्गौ ।
थ + ञ	थथञ	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
थ + ञ	छञ	१-३-६०	तवर्गस्य श्ववर्गष्टवर्गाभ्यां ।

स्थानी निमित्त	कार्य	सूत्रनं०	सूत्र
थ + द	थ थ द	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
थ + द	त द	१-३-५०	अघोषे प्रथमोऽशिटः ।
थ + द	ठ द	१-३-६०	तवर्गस्य श्ववर्ग ष्टवर्गाभ्यां योगे च-ट वर्गौ ।
थ + ठ	थ थ ठ	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
थ + ठ	त ठ	१-३-५०	अघोषे प्रथमोऽशिटः ।
थ + ठ	ठ ठ	१-३-६०	तवर्गस्य श्ववर्ग ष्टवर्गाभ्यां योगे च ट वर्गौ ।
थ + ड	थ थ ड	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
थ + ड	द ड	१-३-४८	तृतीयस्तृतीय-चतुर्थे ।
थ + ड	ठ ड	१-३-६०	तवर्गस्य श्ववर्ग ष्टवर्गाभ्यां योगे च-ट वर्गौ ।
थ + द	थ थ द	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
थ + द	द द	१-३-४८	तृतीयस्तृतीय-चतुर्थे ।
थ + द	ठ द	१-३-६०	तवर्गस्य श्ववर्ग ष्टवर्गाभ्यां योगे च-ट वर्गौ ।
थ + ण	थ थ ण	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
थ + ण	ठ ण	१-३-६०	तवर्गस्य श्ववर्ग-ष्टवर्गाभ्यां योगे च-ट वर्गौ ।
थ + त	थ थ त	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
थ + त	त	१-३-४८	धुटो धुटि स्वेवा ।
थ + त	त त	१-३-५०	अघोषे प्रथमोऽशिटः ।
थ + थ	थ थ थ	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
थ + थ	थ	१-३-४८	धुटो धुटि स्वे वा ।
थ + थ	त्थ	१-३-५०	अघोषे प्रथमोऽशिटः ।
थ + द	थ थ द	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
थ + द	द	१-३-४८	धुटो धुटि स्वे वा ।

स्थानी निमित्त	कार्य	सूत्रनं०	सूत्र
थ + द्	दद्	१-३-४८	तृतीयस्तृतीय चतुर्थे ।
थ + थ	थ थ थ	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
थ + थ	थ	१-३-४८	धुटो धुटि स्वे वा ।
थ + थ	दथ	१-३-४८	तृतीयस्तृतीय -चतुर्थे ।
थ + न्	थथन्	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
थ + प्	थ थ प्	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
थ + प्	त्प	१-३-५०	अघोषे प्रथमोऽशिटः ।
थ + फ्	थथफ्	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
थ + फ्	त्फ	१-३-५०	अघोषे प्रथमोऽशिटः ।
थ + ब्	थथब्	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
थ + ब्	दब्	१-३-४८	तृतीयस्तृतीय चतुर्थे ।
थ + भ्	थथभ्	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
थ + भ्	दभ्	१-३-४८	तृतीय स्तृतीय चतुर्थे ।
थ + म्	थ थ म्	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
थ + य्	थ थ य्	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
थ + य्	थय्य	१-३-३४	ततोऽस्याः ।
थ + र्	थथर्	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
थ + र्	थर्	१-३-३४	ततोऽस्याः ।
थ + ल्	थ थ ल्	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
थ + ल्	थल्	१-३-३४	ततोऽस्याः ।
थ + ल्	ल्	१-३-६५	लि लौ ।
थ + व्	थथव्	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
थ + व्	थव्व	१-३-३४	ततोऽस्याः ।
थ + श्	थथश्	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
थ + श्	थश्	१-३-३६	ततः शिटः ।
थ + श्	त् श्	१-३-५०	अघोषे प्रथमोऽशिटः ।
थ + श्	छ श्	१-३-६०	तवर्गस्य श्ववर्गं ष्टवर्गाभ्यां योगे

स्थानी निमित्त	कार्य	सूत्रनं०	सूत्र
थ + ष	थथष	१-३-३२	च-ट वर्गौ । अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
थ + ष	थषष	१-३-३६	ततः शिटः ।
थ + ष	त ष	१-३-५०	अघोषे प्रथमोऽशिटः ।
थ + ष	ठ ष	१-३-६०	तवर्गस्य श्ववर्ग छवर्गाभ्यां योगे च-ट वर्गौ ।
थ + ष	थष	१-३-६४	षि तवर्गस्य ।
थ + स्	थथस्	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
थ + स्	थस्स्	१-३-३६	ततः शिटः ।
थ + स्	त स्	१-३-५०	अघोषे प्रथमोऽशिटः ।
थ + ह	थथह	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
द द + क	ददक	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
द + क	त क	१-३-५०	अघोषे प्रथमोऽशिटः ।
द + ख	ददख	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
द + ख	त ख	१-३-५०	अघोषे प्रथमोऽशिटः ।
द + ग	ददग	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
द + ग	दग	१-३-४८	तृतीयस्तृतीय चतुर्थे ।
द + घ	ददघ	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
द + घ	दघ	१-३-४८	तृतीयस्तृतीय चतुर्थे ।
द + ङ	दङ	१-३-१	तृतीयस्य पञ्चमे ।
द + ङ	नङ	१-३-२	प्रत्ययेच ।
द + ङ	ददङ	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
द + च	ददच	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
द + च	तच	१-३-५०	अघोषे प्रथमोऽशिटः ।
द + च	जच	१-३-६०	तवर्गस्य श्ववर्गछवर्गाभ्यां योगे च-ट वर्गौ ।

स्थानी निमित्त	कार्य	सूत्रनं०	सूत्र
द + छ	ददछ	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
द + छ	तृछ	१-३-५०	अघोषे प्रथमोऽशिटः ।
द + छ	जृछ	१-३-६०	तवर्गस्य श्चवर्गष्टवर्गाभ्यां योगे च -ट वर्गौ ।
द + ज	ददज	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
द + ज	दज	१-३-४८	तृतीयस्तृतीय चतुर्थे ।
द + ज	जृज	१-३-६०	तवर्गस्य श्चवर्ग-ष्टवर्गाभ्यां योगे चट वर्गौ ।
द + झ	ददझ	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
द + झ	दझ	१-३-४८	तृतीयस्तृतीय चतुर्थे ।
द + झ	जृझ	१-३-६०	तवर्गस्य श्चवर्ग-ष्टवर्गाभ्यां योगे च ट वर्गौ ।
द + ज्ञ	नृज्ञ	१-३-१	तृतीयस्य पञ्चमे ।
द + ज्ञ	नृज्ञ	१-३-२	प्रत्यये च ।
द + ज्ञ	ददज्ञ	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
द + ज्ञ	जृज्ञ	१-३-६०	तवर्गस्य श्चवर्गष्टवर्गाभ्यां योगे च-टवर्गौ ।
द + द	ददद	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
द + द	तृद	१-३-५०	अघोषे प्रथमोऽशिटः ।
द + द	इद	१-३-६०	तवर्गस्य श्चवर्गष्टवर्गाभ्यां योगे च टवर्गौ ।
द + ठ	ददठ	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
द + ठ	तृठ	१-३-५०	अघोषे प्रथमोऽशिटः ।
द + ठ	इठ	१-३-६०	तवर्गस्य श्चवर्गष्टवर्गाभ्यांयोगे च ट वर्गौ ।
द + ड	ददड	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
द + ड	दड	१-३-४८	तृतीयस्तृतीय चतुर्थे ।

स्थानी निमित्त	कार्य	सूत्रनं०	सूत्र
द् + इ	इइ	१-३-६०	तवर्गस्य श्ववर्ग ष्ववर्गाभ्यां योगे च ट वर्गौ ।
द् + द्	द्दद्	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
द् + द्	द् द्	१-३-४८	तृतीयस्तृतीय चतुर्थे ।
द् + द्	इद्	१-३-६०	तवर्गस्य श्ववर्गष्ववर्गाभ्यां योगे च-टवर्गौ ।
द् + ण्	न् ण्	१-३-१	तृतीयस्य पञ्चमे ।
द् + ण्	न्ण्	१-३-२	प्रत्यये च ।
द् + ण्	द्दण्	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
द् + ण्	इ ण्	१-३-६०	तवर्गस्य श्ववर्ग-ष्ववर्गाभ्यां योगे च-टवर्गौ ।
द् + त्	द्दत्	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
द् + त्	त्	१-३-४८	धुटो धुटि स्वे वा ।
द् + त्	तत्	१-३-५०	अघोषे प्रथमोऽशितः ।
द् + थ्	द्दथ्	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
द् + थ्	थ्	१-३-४८	धुटो धुटि स्वे वा ।
द् + थ्	त थ्	१-३-५०	अघोषे प्रथमोऽशितः ।
द् + द्	द् द् द्	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
द् + द्	द्	१-३-४८	धुटो धुटि स्वे वा ।
द् + द्	द्दद्	१-३-४८	तृतीय स्तृतीय चतुर्थे ।
द् + ध्	द् द् ध्	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
द् + ध्	ध्	१-३-४८	धुटो धुटि स्वे वा ।
द् + ध्	द्दध्	१-३-४८	तृतीयस्तृतीय चतुर्थे ।
द् + न्	न् न्	१-३-१	तृतीयस्यपञ्चमे ।
द् + न्	न्न्	१-३-२	प्रत्यये च ।
द् + न्	द्दन्	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
द् + प्	द्द प्	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।

स्थानी निमित्त	कार्य	सूत्रनं०	सूत्र
द् + प्	त् प्	१-३-५०	अघोषे प्रथमोऽशिटः ।
द् + फ्	द् द् फ्	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
द् + फ्	त् फ्	१-३-५०	अघोषे प्रथमोऽशिटः ।
द् + ब्	द् द् ब्	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
द् + ब्	द् ब्	१-३-४८	तृतीयस्तृतीय चतुर्थे ।
द् + भ्	द् द् भ्	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
द् + भ्	द् भ्	१-३-४८	तृतीयस्तृतीय चतुर्थे ।
द् + म्	न् म्	१-३-१	तृतीयस्य पञ्चमे ।
द् + म्	न् म्	१-३-२	प्रत्यये च ।
द् + म्	द् द् म्	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
द् + य्	द् द् य्	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
द् + य्	द् य्	१-३-३४	ततोऽस्याः ।
द् + र्	द् द् र्	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
द् + र्	द् र्	१-३-३४	ततोऽस्याः ।
द् + ल्	द् द् ल्	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
द् + ल्	द् ल्	१-३-३४	ततोऽस्याः ।
द् + ल्	ल्	१-३-६५	लिलौ ।
द् + व्	द् द् व्	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
द् + व्	द् व्	१-३-३४	ततोऽस्याः ।
द् + श्	द् द् श्	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
द् + श्	त् श्	१-३-५०	अघोषे प्रथमोऽशिटः ।
द् + श्	ज् श्	१-३-६०	तवर्गस्य श्ववर्ग छवर्गाभ्यां योगे च-ट वर्गौ ।
द् + ष्	द् द् ष्	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
द् + ष्	त् ष्	१-३-५०	अघोषे प्रथमोऽशिटः ।
द् + ष्	इ ष्	१-३-६०	तवर्गस्य श्ववर्ग छवर्गाभ्यां योगे च-ट वर्गौ ।

स्थानी निमित्त	कार्य	सूत्रनं०	सूत्र
द + ष	दष	१-३-६४	षि तवर्गस्य।
द + स	ददस	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
द + स	द	१-३-४४	उदः स्था स्तम्भः सः ।
द + स	द	१-३-४५	तदः से : स्वरे पादार्था ।
द + स	तस	१-३-५०	अघोषे प्रथमोऽशिटः ।
द + ह	दध	१-३-३	ततो हश्चतुर्थः ।
द + ह	ददह	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
ध ध + क	धधक	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
ध + क	त क	१-३-५०	अघोषे प्रथमोऽशिटः ।
ध + ख	धधख	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
ध + ख	त ख	१-३-५०	अघोषे प्रथमोऽशिटः ।
ध + ग	धधग	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
ध + ग	द ग	१-३-४८	तृतीयस्तृतीय-चतुर्थे ।
ध + घ	धधघ	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
ध + घ	द घ	१-३-४८	तृतीयस्तृतीय चतुर्थे ।
ध + ङ	धधङ	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
ध + च	धधच	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
ध + च	त च	१-३-५०	अघोषे प्रथमोऽशिटः ।
ध + च	झ च	१-३-६०	तवर्गस्य श्चवर्ग -ष्टवर्गाभ्यां योगे च-ट वर्गौ ।
ध + छ	धधछ	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
ध + छ	त छ	१-३-५०	अघोषे प्रथमोऽशिटः ।
ध + छ	झ छ	१-३-६०	तवर्गस्य श्चवर्ग -ष्टवर्गाभ्यां योगे च-ट वर्गौ ।
ध + ज	धधज	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
ध + ज	द ज	१-३-४८	तृतीयस्तृतीय चतुर्थे ।

स्थानी निमित्त	कार्य	सूत्रनं०	सूत्र
ध + ज	झ ज	१-३-६०	तवर्गस्य श्चवर्ग-ष्टवर्गाभ्यां योगे च-ट वर्गौ ।
ध + झ	धध झ	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जे ।
ध + झ	द झ	१-३-४८	तृतीयस्तृतीय चतुर्थे ।
ध + झ	झझ	१-३-६०	तवर्गस्य श्चवर्ग-ष्टवर्गाभ्यां योगे च-ट वर्गौ ।
ध + ज	धधज	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जे ।
ध + ज	झम्	१-३-६०	तवर्गस्य श्चवर्ग-ष्टवर्गाभ्यां योगे च-ट वर्गौ ।
ध + द	धधद	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जे ।
ध + द	तद	१-३-५०	अघोषे प्रथमोऽशितः ।
ध + द	दद	१-३-६०	तवर्गस्य श्चवर्ग-ष्टवर्गाभ्यां योगे च-ट वर्गौ ।
ध + ठ	धधठ	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जे ।
ध + ठ	तठ	१-३-५०	अघोषे प्रथमोऽशितः ।
ध + ठ	दठ	१-३-६०	तवर्गस्य श्चवर्गष्टवर्गाभ्यां योगे च-टवर्गौ ।
ध + ड	धधड	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जे ।
ध + ड	दड	१-३-४८	तृतीयस्तृतीय -चतुर्थे ।
ध + ड	दड	१-३-६०	तवर्गस्य श्चवर्ग-ष्टवर्गाभ्यां योगे च-ट वर्गौ ।
ध + ढ	धधढ	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जे ।
ध + ढ	दढ	१-३-४८	तृतीयस्तृतीय चतुर्थे ।
ध + ढ	दढ	१-३-६०	तवर्गस्य श्चवर्ग-ष्टवर्गाभ्यां योगे च-ट वर्गौ ।
ध + ण	धधण	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जे ।
ध + ण	दण	१-३-६०	तवर्गस्य श्चवर्ग-ष्टवर्गाभ्यां

स्थानी निमित्त	कार्य	सूत्रनं०	सूत्र
			योगे च - ट वर्गौ ।
ध + त	धधत	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
ध + त	त	१-३-४८	धुटो धुटि स्वे वा ।
ध + त	तत्	१-३-५०	अघोषे प्रथमोऽशितः ।
ध + थ	धधथ	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
ध + थ	थ	१-३-४८	धुटो धुटि स्वे वा ।
ध + थ	त थ	१-३-५०	अघोषे प्रथमोऽशितः ।
ध + द	धधद	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
ध + द	द	१-३-४८	धुटो धुटि स्वे वा ।
ध + द	दद्	१-३-४८	तृतीयस्तृतीय चतुर्थे ।
ध + ध	धधध	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
ध + ध	ध	१-३-४८	धुटो धुटि स्वे वा ।
ध + ध	दध	१-३-४८	तृतीयस्तृतीय चतुर्थे ।
ध + न	धधन	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
ध + प	धधप	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
ध + प	त प	१-३-५०	अघोषे प्रथमोऽशितः ।
ध + फ	धधफ	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
ध + फ	त फ	१-३-५०	अघोषे प्रथमोऽशितः ।
ध + ब	धधब	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
ध + ब	द ब	१-३-४८	तृतीयस्तृतीय-चतुर्थे ।
ध + भ	ध ध भ	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
ध + भ	द भ	१-३-४८	तृतीयस्तृतीय चतुर्थे ।
ध + म	धधम	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
ध + य	धधय	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
ध + य	थयय	१-३-३४	ततोऽस्याः ।
ध + र	धधर	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
ध + र	थ रर	१-३-३४	ततोऽस्याः ।

स्थानी निमित्त	कार्य	सूत्रनं०	सूत्र
ध + ल	धधल	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
ध + ल	धलल	१-३-३४	ततोऽस्याः ।
ध + ल	लल	१-३-६५	लिलौ ।
ध + व	धधव	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
ध + व	धव्व	१-३-३४	ततोऽस्याः ।
ध + श	धधश	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
ध + श	तश	१-३-५०	अघोषे प्रथमोऽशिटः ।
ध + श	झश	१-३-६०	तवर्गस्य श्चवर्ग-ष्टवर्गभ्यांयोगे च-ट वर्गौ ।
ध + ष	धधष	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
ध + ष	तष	१-३-५०	अघोषे प्रथमोऽशिटः ।
ध + ष	दष	१-३-६०	तवर्गस्य श्चवर्ग-ष्टवर्गभ्यां योगे च-ट वर्गौ ।
ध + ष	धष	१-३-६४	षि तवर्गस्य ।
ध + स	धधस	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
ध + स	तस	१-३-५०	अघोषे प्रथमोऽशिटः ।
ध + ह	धधह	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
न + क	सक	१-३-११	द्विः कानः कानि सः ।
न + क	ननक	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
न + क	इक	१-३-३८	म्नां धुइवर्गेऽन्त्योऽपदान्ते ।
न + ख	ननख	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
न + ख	इ ख	१-३-३८	म्नां धुइवर्गेऽन्त्योऽपदान्ते ।
न + ग	ननग	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।

न

स्थानी निमित्त	कार्य	सूत्रनं०	सूत्र
न् + ग्	ङ्ग	१-३-३८	म्नां धुइवर्गेऽन्त्योऽपदान्ते ।
न् + घ	न्घ	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
न् + घ	ङ्घ	१-३-३८	म्नां धुइवर्गेऽन्त्योऽपदान्ते ।
न् + ङ	न्ङ	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
न् + च	श्च	१-३-८	नोऽप्रशानोऽनुस्वारा ऽनुनासिकौ च पूर्वस्याऽधुदपरे ।
न् + च	न्च	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
न् + च	ञ्च	१-३-३८	म्नां धुइवर्गेऽन्त्योऽपदान्ते ।
न् + च	ञ्च	१-३-६०	तवर्गस्य श्चवर्ग-ष्टवर्गाभ्यां योगे च-ट वर्गौ ।
न् + छ	श्छ	१-३-८	नोऽप्रशानोऽनुस्वारा - ऽनुनासिकौ च पूर्वस्याऽधुदपरे ।
न् + छ	न्छ	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
न् + छ	ञ्छ	१-३-३८	म्नां धुइवर्गेऽन्त्योऽपदान्ते ।
न् + छ	ञ्छ	१-३-६०	तवर्गस्य श्चवर्ग-ष्टवर्गाभ्यां योगे च-टवर्गौ ।
न् + ज्	न्ज	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
न् + ज्	ञ्ज	१-३-३८	म्नां धुइवर्गेऽन्त्योऽपदान्ते ।
न् + ज्	ञ्ज	१-३-६०	तवर्गस्य श्चवर्ग-ष्टवर्गाभ्यां योगे च-टवर्गौ ।
न् + झ	न्झ	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।

स्थानी निमित्त	कार्य	सूत्रनं०	सूत्र
न् + झ	ज्झ	१-३-३८	म्नां धुइवर्गेऽन्त्योऽपदान्ते ।
न् + झ	ज्झ	१-३-६०	तवर्गस्य श्ववर्ग-ष्ट वर्गाभ्यां योगे च-ट वर्गौ ।
न् + ज्	न् न् ज्	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
न् + ज्	ज्ज्	१-३-६०	तवर्गस्य श्चवर्ग-ष्टवर्गाभ्यां योगे च-ट वर्गौ ।
न् + द	षट्	१-३-८	नोऽप्रशानोऽनुस्वारा ऽनुनासिकौ च पूर्वस्याऽधुदपरे ।
न् + द	न् न् द	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
न् + द	णट्	१-३-३८	म्नां धुइ वर्गेऽन्त्योऽपदान्ते ।
न् + द	णट्	१-३-६०	तवर्गस्य श्चवर्ग षट वर्गाभ्यां योगे च-ट वर्गौ ।
न् + ट	षट्	१-३-८	नोऽप्रशानोऽनुस्वारा ऽनुनासिकौ च पूर्वस्याऽधुदपरे ।
न् + ट	न् न् ट	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
न् + ट	णट्	१-३-३८	म्नां धुइवर्गेऽन्त्योऽपदान्ते ।
न् + ट	णट्	१-३-६०	तवर्गस्य श्चवर्ग-ष्टवर्गाभ्यां योगे च-ट वर्गौ ।
न् + इ	न् न् इ	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
न् + इ	णइ	१-३-३८	म्नां धुइ वर्गेऽन्त्योऽपदान्ते ।
न् + इ	णइ	१-३-६०	तवर्गस्य श्ववर्ग-ष्टवर्गाभ्यां योगे च-ट वर्गौ ।
न् + ढ	न् न् ढ	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
न् + ढ	णढ	१-३-३८	म्नां धुइवर्गेऽन्त्योऽपदान्ते ।
न् + ढ	णढ	१-३-६०	तवर्गस्य श्चवर्ग-ष्टवर्गाभ्यां योगे च-ट वर्गौ ।
न् + ण	न् न् ण	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।

स्थानी निमित्त	कार्ष	सूत्रनं०	सूत्र
न + ण	ण ण	१-३-६०	तवर्गस्य श्ववर्ग-ष्टवर्गाभ्यां योगे च -ट वर्गौ ।
न + त्	स् त्	१-३-८	नोऽप्रशानो ऽनुस्वारा ऽनुनासिकौ च पूर्वस्याऽधुट् परे ।
न + त्	न न् त्	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
न + त्	न त्	१-३-३८	म्नां धुङ्वर्गेऽन्त्योऽपदान्ते ।
न + थ	स् थ	१-३-८	नोऽप्रशानो ऽनुस्वारा ऽनुनासिकौ च पूर्वस्याऽधुट् परे ।
न + थ	न न् थ	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
न + थ	न थ	१-३-३८	म्नां धुङ्वर्गेऽन्त्योऽपदान्ते ।
न + द्	न न् द्	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
न + द्	न द्	१-३-३८	म्नां धुङ्वर्गेऽन्त्योऽपदान्ते ।
न + ध	न न् ध	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने
न + ध	न ध	१-३-३८	म्नां धुङ्वर्गेऽन्त्योऽपदान्ते ।
न + न्	न न् न्	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
न + न्	न	१-३-४७	व्यञ्जनात् पञ्चमाऽन्तस्थायाः सरूपे वा ।
न + प्	र प्	१-३-१०	नृनः पेषु वा ।
न + प्	न न् प्	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
न + प्	म् प्	१-३-३८	म्नां धुङ्वर्गेऽन्त्योऽपदान्ते ।
न + फ्	न न् फ्	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
न + फ्	म् फ्	१-३-३८	म्नां धुङ्वर्गेऽन्त्योऽपदान्ते ।
न + ब्	न न् ब्	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
न + ब्	म् ब्	१-३-३८	म्नां धुङ्वर्गेऽन्त्योऽपदान्ते ।
न + भ्	न न् भ्	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
न + भ्	म् भ्	१-३-३८	म्नां धुङ्वर्गेऽन्त्योऽपदान्ते ।
न + म्	न न् म्	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।

स्थानी निमित्त	कार्थ	सूत्रनं०	सूत्र
न् + य	न् न् य	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
न् + य	न् य्य	१-३-३४	ततोऽस्याः ।
न् + र	न् न् र	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
न् + र	न् रर	१-३-३४	ततोऽस्याः ।
न् + ल	न् न् ल	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
न् + ल	न् ल्ल	१-३-३४	ततोऽस्याः ।
न् + ल	ल्ल	१-३-६५	लिलौ ।
न् + व	न् न् व	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
न् + व	न् व्व	१-३-३४	ततोऽस्याः ।
न् + श	ञ्च् श	१-३-१८	नः शिञ्च् ।
न् + श	न् न् श	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
न् + श	(अनु.)श्	१-३-४०	शिङ्ढेऽनुस्वारः ।
न् + श	ञ्श्	१-३-६०	तवर्गस्य श्चवर्ग-ष्टवर्गाभ्यां योगे च-टवर्गौ ।
न् + ष	न् न् ष	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
न् + ष	(अनु.)ष	१-३-४०	शिङ्ढेऽनुस्वारः ।
न् + ष	ण् ष	१-३-६०	तवर्गस्य श्चवर्ग-ष्टवर्गाभ्यां योगे च-टवर्गौ ।
न् + ष	न् ष	१-३-६४	षि तवर्गस्य ।
न् + स्	न् त्स	१-३-१८	इनः सः त्सोऽश्चः ।
न् + स्	न् न् स्	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
न् + स्	(अनु.)स्	१-३-४०	शिङ्ढेऽनुस्वारः ।
न् + ह	न् न् ह	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
न् + ह	(अनु.)ह	१-३-४०	शिङ्ढेऽनुस्वारः ।
प + क	पपक्	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
प + क	प क्	१-३-५०	अघोषे प्रथमोऽशिटः ।

स्थानी निमित्त	कार्य	सूत्रनं०	सूत्र
प + ख	प प ख	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
प + ख	प ख	१-३-५०	अघोषे प्रथमोऽशिटः ।
प + ग	प प ग	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
प + ग	ब ग .	१-३-४८	तृतीयस्तृतीय-चतुर्थे ।
प + घ	प प घ	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
प + घ	ब घ	१-३-४८	तृतीयस्तृतीय -चतुर्थे ।
प + ङ	प प ङ	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
प + च	प प च	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
प + च	प च	१-३-५०	अघोषे प्रथमोऽशिटः ।
प + छ	प प छ	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
प + छ	प छ	१-३-५०	अघोषे प्रथमोऽशिटः ।
प + ज	प प ज	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
प + ज	ब ज	१-३-४८	तृतीयस्तृतीय चतुर्थे ।
प + झ	प प झ	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
प + झ	ब झ	१-३-४८	तृतीयस्तृतीय चतुर्थे ।
प + ञ	प प ञ	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
प + ट	प प ट	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
प + ट	प ट	१-३-५०	अघोषे प्रथमोऽशिटः ।
प + ठ	प प ठ	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
प + ठ	प ठ	१-३-५०	अघोषे प्रथमोऽशिटः ।
प + ड	प प ड	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
प + ड	ब ड	१-३-४८	तृतीयस्तृतीय चतुर्थे ।
प + ढ	प प ढ	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
प + ढ	ब ढ	१-३-४८	तृतीयस्तृतीय चतुर्थे ।
प + ण	प प ण	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
प + त	प प त	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
प + त	प त	१-३-५०	अघोषे प्रथमोऽशिटः ।

स्थानी निमित्त	कार्य	सूत्रनं०	सूत्र
प + थ	पपथ	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जे ।
प + थ	प थ	१-३-५०	अघोषे प्रथमोऽशितः ।
प + द	पपद	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जे ।
प + द	ब द	१-३-४८	तृतीयस्तृतीय चतुर्थे ।
प + थ	पपथ	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जे ।
प + थ	ब थ	१-३-४८	तृतीयस्तृतीय-चतुर्थे ।
प + न	प प न	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जे ।
प + प	प प प	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जे ।
प + प	प	१-३-४८	धुटो धुटि स्वे वा ।
प + प	प प	१-३-५०	अघोषे प्रथमोऽशितः ।
प + फ	पपफ	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जे ।
प + फ	फ	१-३-४८	धुटो धुटि स्वे वा ।
प + फ	प फ	१-३-५०	अघोषे प्रथमोऽशितः ।
प + ब	पपब	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जे ।
प + ब	ब	१-३-४८	धुटो धुटि स्वे वा ।
प + ब	ब ब	१-३-४८	तृतीयस्तृतीय चतुर्थे ।
प + भ	पपभ	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जे ।
प + भ	भ	१-३-४८	धुटो धुटि स्वे वा ।
प + भ	ब भ	१-३-४८	तृतीय स्तृतीय चतुर्थे ।
प + म	पपम	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जे ।
प + य	पपय	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जे ।
प + य	पय्य	१-३-३४	ततोऽस्याः ।
प + र	पपर	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जे ।
प + र	परर	१-३-३४	ततोऽस्याः ।
प + ल	पपल	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जे ।
प + ल	पल्ल	१-३-३४	ततोऽस्याः ।
प + व	पपव	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जे ।

स्थानी निमित्त	कार्य	सूत्रनं०	सूत्र
प + व	पव्व	१-३-३४	ततोऽस्याः ।
प + श	प छ	१-३-४	प्रथमादधुटि शश्छः ।
प + श	पपश	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
प + श	पशश	१-३-३६	ततः शिटः ।
प + श	पश	१-३-४०	अघोषे प्रथमोऽशिटः ।
प + श	फश	१-३-४८	शिट्याद्यस्य द्वितीयो वा ।
प + ष	पपष	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
प + ष	पषष	१-३-३६	ततः शिटः ।
प + ष	पष	१-३-४०	अघोषे प्रथमोऽशिटः ।
प + ष	फष	१-३-४८	शिट्याद्यस्य द्वितीयो वा ।
प + स	पपस्	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
प + स	पस्स्	१-३-३६	ततः शिटः ।
प + स	पस्	१-३-४०	अघोषे प्रथमोऽशिटः ।
प + स	फस्	१-३-४८	शिट्याद्यस्य द्वितीयो वा ।
प + ह	पपह	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
फ फ + क	फफक	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
फ + क	प क	१-३-४०	अघोषे प्रथमोऽशिटः ।
फ + ख	फफख	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
फ + ख	पख	१-३-४०	अघोषे प्रथमोऽशिटः ।
फ + ग	फफग	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
फ + ग	ब ग	१-३-४८	तृतीयस्तृतीय चतुर्थे ।
फ + घ	फफघ	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
फ + घ	बघ	१-३-४८	तृतीयस्तृतीय चतुर्थे ।
फ + ङ	फफङ	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
फ + च	फफच	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
फ + च	पच	१-३-४०	अघोषे प्रथमोऽशिटः ।

स्थानी निमित्त	कार्य	सूत्रनं०	सूत्र
फ + छ	फफछ	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
फ + छ	प छ	१-३-५०	अघोषे प्रथमोऽशिटः ।
फ + ज	फफज	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
फ + ज	ब ज	१-३-४८	तृतीयस्तृतीय चतुर्थे ।
फ + झ	फफझ	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
फ + झ	ब झ	१-३-४८	तृतीयस्तृतीय चतुर्थे ।
फ + ञ	फफञ	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
फ + ट	फफट	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
फ + ट	प ट	१-३-५०	अघोषे प्रथमोऽशिटः ।
फ + ठ	फफठ	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
फ + ठ	प ठ	१-३-५०	अघोषे प्रथमोऽशिटः ।
फ + ड	फफड	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
फ + ड	ब ड	१-३-४८	तृतीयस्तृतीय चतुर्थे ।
फ + द	फफद	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
फ + द	ब द	१-३-४८	तृतीयस्तृतीय-चतुर्थे ।
फ + ण	फफण	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
फ + त	फफत	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
फ + त	प त	१-३-५०	अघोषे प्रथमोऽशिटः ।
फ + थ	फफथ	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
फ + थ	प थ	१-३-५०	अघोषे प्रथमोऽशिटः ।
फ + द	फफद	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
फ + द	ब द	१-३-४८	तृतीयस्तृतीय चतुर्थे ।
फ + ध	फ फध	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
फ + ध	ब ध	१-३-४८	तृतीयस्तृतीय-चतुर्थे ।
फ + न	फफन	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
फ + प	फफप	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
फ + प	प	१-३-४८	धुटो धुटि स्वे वा ।

स्थानी निमित्त	कार्य	सूत्रनं०	सूत्र
फ + प	प प	१-३-५०	अघोषे प्रथमोऽशिटः ।
फ + फ	फफफ	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
फ + फ	फ	१-३-४८	धुटो धुटि स्वे वा ।
फ + फ	प फ	१-३-५०	अघोषे प्रथमोऽशिटः ।
फ + ब	फफब	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
फ + ब	ब	१-३-४८	धुटो धुटि स्वे वा ।
फ + ब	बब	१-३-४८	तृतीयस्तृतीय-चतुर्थे ।
फ + भ	फफभ	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
फ + भ	भ	१-३-४८	धुटो धुटि स्वे वा ।
फ + भ	ब भ	१-३-४८	तृतीयस्तृतीय-चतुर्थे ।
फ + म	फफम	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
फ + य	फफय	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
फ + य	फय्य	१-३-३४	ततोऽस्याः ।
फ + र	फफर	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
फ + र	फरर	१-३-३४	ततोऽस्याः ।
फ + ल	फफल	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
फ + ल	फंल्ल	१-३-३४	ततोऽस्याः ।
फ + व	फफव	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
फ + व	फव्व	१-३-३४	ततोऽस्याः ।
फ + श	फफश	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
फ + श	फ् शश्	१-३-३६	ततः शिटः ।
फ + श	पश्	१-३-५०	अघोषे प्रथमोऽशिटः ।
फ + ष	फफष	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
फ + ष	फषष	१-३-३६	ततः शिटः ।
फ + ष	पष	१-३-५०	अघोषे प्रथमोऽशिटः ।
फ + स	फफस्	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
फ + स	फ स्स्	१-३-३६	ततः शिटः ।

स्थानी निमित्त	कार्ष	सूत्रनं०	सूत्र
फ + स	प स	१-३-५०	अघोषे प्रथमोऽशिटः ।
फ + ह	फफह	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
ब ब + क	बबक्	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
ब + क	प क	१-३-५०	अघोषे प्रथमोऽशिटः ।
ब + ख	बबख	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
ब + ख	पख	१-३-५०	अघोषे प्रथमोऽशिटः ।
ब + ग	बबग	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
ब + ग	बग	१-३-४८	तृतीयस्तृतीय-चतुर्थे ।
ब + घ	बबघ	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
ब + घ	बघ	१-३-४८	तृतीयस्तृतीय-चतुर्थे ।
ब + ङ	मङ	१-३-१	तृतीयस्य पञ्चमे ।
ब + ङ	मङ	१-३-२	प्रत्यये य ।
ब + ङ	बबङ	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
ब + च	बबच	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
ब + च	प च	१-३-५०	अघोषे प्रथमोऽशिटः ।
ब + छ	बबछ	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
ब + छ	प छ	१-३-५०	अघोषे प्रथमोऽशिटः ।
ब + ज	बबज	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
ब + ज	ब ज	१-३-४८	तृतीयस्तृतीय-चतुर्थे ।
ब + झ	बबझ	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
ब + झ	ब झ	१-३-४८	तृतीयस्तृतीय-चतुर्थे ।
ब + ञ	म ञ	१-३-१	तृतीयस्य पञ्चमे ।
ब + ञ	म ञ	१-३-२	प्रत्यये च ।
ब + ञ	बबञ	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
ब + ट	बबट	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
ब + ट	प ट	१-३-५०	अघोषे प्रथमोऽशिटः ।

स्थानी निमित्त	कार्य	सूत्रनं०	सूत्र
ब + ठ	बबठ	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
ब + ठ	प ठ	१-३-५०	अघोषे प्रथमोऽशिटः ।
ब + ड	बबड	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
ब + ड	बड	१-३-४८	तृतीयस्तृतीय-चतुर्थे ।
ब + द	बबद	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
ब + द	बद	१-३-४८	तृतीयस्तृतीय-चतुर्थे ।
ब + ण	मण	१-३-१	तृतीयस्य पञ्चमे ।
ब + ण	म ण	१-३-२	प्रत्यये च ।
ब + ण	बबण	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
ब + त	बबत	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
ब + त	प त	१-३-५०	अघोषे प्रथमोऽशिटः ।
ब + थ	बबथ	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
ब + थ	प थ	१-३-५०	अघोषे प्रथमोऽशिटः ।
ब + द	बबद	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
ब + द	ब द	१-३-४८	तृतीयस्तृतीय-चतुर्थे ।
ब + ध	बबध	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
ब + ध	ब ध	१-३-४८	तृतीयस्तृतीय -चतुर्थे ।
ब + न	मन	१-३-१	तृतीयस्य पञ्चमे ।
ब + न	म न	१-३-२	प्रत्यये च ।
ब + न	बबन	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
ब + प	ब ब प	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
ब + प	प	१-३-४८	धुटो धुटि स्वे वा ।
ब + प	पप	१-३-५०	अघोषे प्रथमोऽशिटः ।
ब + फ	बबफ	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
ब + फ	फ	१-३-४८	धुटो धुटि स्वे वा ।
ब + फ	प फ	१-३-५०	अघोषे प्रथमोऽशिटः ।
ब + ब	बबब	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।

स्थानी निमित्त	कार्य	सूत्रनं०	सूत्र
ब + ब	ब	१-३-४८	धुटो धुटि स्वे वा ।
ब + ब	बब	१-३-४८	तृतीयस्तृतीय-चतुर्थे ।
ब + भ	बबभ	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
ब + भ	भ	१-३-४८	धुटो धुटि स्वे वा ।
ब + भ	बभ	१-३-४८	तृतीय स्तृतीय चतुर्थे ।
ब + म	मम	१-३-१	तृतीयस्य पञ्चमे ।
ब + म	मम	१-३-२	प्रत्यये च ।
ब + म	बबम	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
ब + य	बब्य	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
ब + य	ब्य्य	१-३-३४	ततोऽस्याः ।
ब + र	बबर	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
ब + र	बरर	१-३-३४	ततोऽस्याः ।
ब + ल	बबल	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
ब + ल	बल्ल	१-३-३४	ततोऽस्याः ।
ब + व	बबव	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
ब + व	बव्व	१-३-३४	ततोऽस्याः ।
ब + श	बबश	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
ब + श	पश	१-३-५०	अघोषे प्रथमोऽशिटः ।
ब + ष	बबष	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
ब + ष	पष	१-३-५०	अघोषे प्रथमोऽशिटः ।
ब + स	बबस	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
ब + स	पस	१-३-५०	अघोषे प्रथमोऽशिटः ।
ब + ह	बभ	१-३-३	ततो हश्चतुर्थः ।
ब + ह	बबह	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
भ + क	भभक	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
भ + क	पक्	१-३-५०	अघोषे प्रथमोऽशिटः ।

भ

स्थानी निमित्त	कार्य	सूत्रनं०	सूत्र
भ्र + ख	भ्रभ्रख	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जे ।
भ्र + ख	प ख	१-३-५०	अघोषे प्रथमोऽशिटः ।
भ्र + ग	भ्रभ्रग	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जे ।
भ्र + ग	ब ग	१-३-४८	तृतीयस्तृतीय चतुर्थे ।
भ्र + घ	भ्रभ्रघ	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जे ।
भ्र + घ	ब घ	१-३-४८	तृतीयस्तृतीय - चतुर्थे ।
भ्र + ङ	भ्रभ्रङ	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जे ।
भ्र + च	भ्रभ्रच	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जे ।
भ्र + च	प च	१-३-५०	अघोषे प्रथमोऽशिटः ।
भ्र + छ	भ्रभ्रछ	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जे ।
भ्र + छ	प छ	१-३-५०	अघोषे प्रथमोऽशिटः ।
भ्र + ज	भ्रभ्रज	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जे ।
भ्र + ज	ब ज	१-३-४८	तृतीयस्तृतीय - चतुर्थे ।
भ्र + झ	भ्रभ्रझ	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जे ।
भ्र + झ	ब झ	१-३-४८	तृतीयस्तृतीय - चतुर्थे ।
भ्र + ञ	भ्रभ्रञ	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जे ।
भ्र + ट	भ्रभ्रट	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जे ।
भ्र + ट	प ट	१-३-५०	अघोषे प्रथमोऽशिटः ।
भ्र + ठ	भ्रभ्रठ	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जे ।
भ्र + ठ	प ठ	१-३-५०	अघोषे प्रथमोऽशिटः ।
भ्र + ड	भ्रभ्रड	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जे ।
भ्र + ड	ब ड	१-३-४८	तृतीयस्तृतीय - चतुर्थे ।
भ्र + द	भ्रभ्रद	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जे ।
भ्र + द	ब द	१-३-४८	तृतीयस्तृतीय - चतुर्थे ।
भ्र + ण	भ्रभ्रण	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जे ।
भ्र + त	भ्रभ्रत	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जे ।
भ्र + त	प त	१-३-५०	अघोषे प्रथमोऽशिटः ।

स्थानी निमित्त	कार्य	सूत्रनं०	सूत्र
भ्र + थ	भ्रभ्रथ	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
भ्र + थ	प थ	१-३-५०	अघोषे प्रथमोऽशितः ।
भ्र + द्	भ्रभ्रद्	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
भ्र + द्	ब द्	१-३-४८	तृतीयस्तृतीय चतुर्थे ।
भ्र + थ	भ्रभ्रथ	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
भ्र + थ	ब थ	१-३-४८	तृतीयस्तृतीय-चतुर्थे ।
भ्र + न्	भ्रभ्रन्	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
भ्र + प	भ्रभ्रप्	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
भ्र + प	प	१-३-४८	धुटो धुटि स्वे वा ।
भ्र + प	पप्	१-३-५०	अघोषे प्रथमोऽशितः ।
भ्र + फ	भ्रभ्रफ	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
भ्र + फ	फ	१-३-४८	धुटो धुटि स्वे वा ।
भ्र + फ	पफ	१-३-५०	अघोषे प्रथमोऽशितः ।
भ्र + ब	भ्रभ्रब	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
भ्र + ब	ब	१-३-४८	धुटो धुटि स्वे वा ।
भ्र + ब	बब	१-३-४८	तृतीय स्तृतीय-चतुर्थे ।
भ्र + भ	भ्रभ्रभ	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
भ्र + भ	भ	१-३-४८	धुटो धुटि स्वे वा ।
भ्र + भ	ब भ	१-३-४८	तृतीयस्तृतीय चतुर्थे ।
भ्र + म्	भ्रभ्रम्	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
भ्र + य	भ्रभ्रय	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
भ्र + य	भ्रय्य	१-३-३४	ततोऽस्याः ।
भ्र + र	भ्रभ्रर	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
भ्र + र	भ्ररर	१-३-३४	ततोऽस्याः ।
भ्र + ल	भ्रभ्रल्	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
भ्र + ल	भ्रल्ल	१-३-३४	ततोऽस्याः ।
भ्र + व	भ्रभ्रव	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।

स्थानी निमित्त	कार्ष	सूत्रनं०	सूत्र
भ + व	भव्व	१-३-३४	ततोऽस्याः ।
भ + श	भभश्	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
भ + श	पश्	१-३-५०	अघोषे प्रथमोऽशितः ।
भ + ष	भभष्	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
भ + ष	बष्	१-३-५०	अघोषे प्रथमोऽशितः ।
भ + स्	भभस्	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
भ + स्	पस्	१-३-५०	अघोषे प्रथमोऽशितः ।
भ + ह	भभह	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
म् म + क	रक्	१-३-८	पुमोऽशित्यघोषेऽख्यागिरः ।
म + क (अनु.) (ङ) क		१-३-१४	तौ मु-मौ व्यञ्जने स्वी ।
म + क	ममक्	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
म + क	इक्	१-३-३८	म्नां धुइवर्गेऽन्त्योऽपदान्ते ।
म + ख	रख्	१-३-८	पुमोऽशित्यघोषेऽख्यागिरः ।
म + ख (अनु.) (ङ) ख		१-३-१४	तौ मु मौ व्यञ्जने स्वी ।
म + ख	ममख्	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
म + ख	इख्	१-३-३८	म्नां धुइवर्गेऽन्त्योऽपदान्ते ।
म + ग् (अनु.) (ङ) ग्		१-३-१४	तौ मु मौ व्यञ्जने स्वी ।
म + ग्	ममग्	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
म + ग्	इग्	१-३-३८	म्नां धुइवर्गेऽन्त्योऽपदान्ते ।
म + घ् (अनु.) (ङ) घ्		१-३-१४	तौ मु मौ व्यञ्जने स्वी ।
म + घ्	ममघ्	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
म + घ्	इघ्	१-३-३८	म्नां धुइवर्गेऽन्त्योऽपदान्ते ।
म + ङ् (अनु.) (ङ) ङ्		१-३-१४	तौ मुमौ व्यञ्जने स्वी ।
म + ङ्	ममङ्	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
म + च्	रच्	१-३-८	पुमोऽशित्यघोषेऽख्यागिरः ।
म + च् (अनु.) (ङ) च्		१-३-१४	तौ मुमौ व्यञ्जने स्वी ।

સ્થાની નિમિત્ત કાર્થ	સૂત્રનંબર	સૂત્ર
મ્ + ચ જ્ચ	૧-૩-૩૯	મ્નાં ધુઙ્વર્ગેઽન્ત્યોઽપદાન્તે ।
મ્ + છ રછ	૧-૩-૯	પુમોઽશિદ્યઘોષેઽચ્ચ્યાગિરઃ ।
મ્ + છ (અનુ.) જ્છ	૧-૩-૧૪	તૌ મુ મૌ વ્યજને સ્વૌ ।
મ્ + છ મ્મ્છ	૧-૩-૩૨	અદીર્ઘાદ્ વિરામૈકવ્યજને ।
મ્ + છ જ્છ	૧-૩-૩૯	મ્નાં ધુઙ્વર્ગેઽન્ત્યોઽપદાન્તે ।
મ્ + જ્ (અનુ.) જ્જ	૧-૩-૧૪	તૌ મુ મૌ વ્યજને સ્વૌ ।
મ્ + જ્ મ્મ્જ	૧-૩-૩૨	અદીર્ઘાદ્ વિરામૈકવ્યજને ।
મ્ + જ્ જ્જ	૧-૩-૩૯	મ્નાં ધુઙ્વર્ગેઽન્ત્યોઽપદાન્તે ।
મ્ + ઙ્ (અનુ.) જ્ઙ	૧-૩-૧૪	તૌ મુ મૌ વ્યજને સ્વૌ ।
મ્ + ઙ્ મ્મ્ઙ	૧-૩-૩૨	અદીર્ઘાદ્ વિરામૈકવ્યજને ।
મ્ + ઙ્ જ્ઙ	૧-૩-૩૯	મ્નાં ધુઙ્વર્ગેઽન્ત્યોઽપદાન્તે ।
મ્ + જ્ (અનુ.) જ્જ	૧-૩-૧૪	તૌ મુ મૌ વ્યજને સ્વૌ ।
મ્ + જ્ મ્મ્જ	૧-૩-૩૨	અદીર્ઘાદ્ વિરામૈકવ્યજને ।
મ્ + ઢ રઢ	૧-૩-૯	પુમોઽશિદ્યઘોષેઽચ્ચ્યાગિરઃ ।
મ્ + ઢ (અનુ.) ણ્ઢ	૧-૩-૧૪	તૌ મુ મૌ વ્યજને સ્વૌ ।
મ્ + ઢ મ્મ્ઢ	૧-૩-૩૨	અદીર્ઘાદ્ વિરામૈકવ્યજને ।
મ્ + ઢ ણ્ઢ	૧-૩-૩૯	મ્નાં ધુઙ્વર્ગેઽન્ત્યોઽપદાન્તે ।
મ્ + ઢ રઢ	૧-૩-૯	પુમોઽશિદ્યઘોષેઽચ્ચ્યાગિરઃ ।
મ્ + ઢ (અનુ.) ણ્ઢ	૧-૩-૧૪	તૌ મુ મૌ વ્યજને સ્વૌ ।
મ્ + ઢ મ્મ્ઢ	૧-૩-૩૨	અદીર્ઘાદ્ વિરામૈકવ્યજને ।
મ્ + ઢ ણ્ઢ	૧-૩-૩૯	મ્નાં ધુઙ્વર્ગેઽન્ત્યોઽપદાન્તે ।
મ્ + ઙ્ (અનુ.) ણ્ઙ	૧-૩-૧૪	તૌ મુ મૌ વ્યજને સ્વૌ ।
મ્ + ઙ્ મ્મ્ઙ	૧-૩-૩૨	અદીર્ઘાદ્ વિરામૈકવ્યજને ।
મ્ + ઙ્ ણ્ઙ	૧-૩-૩૯	મ્નાં ધુઙ્વર્ગેઽન્ત્યોઽપદાન્તે ।
મ્ + ઢ (અનુ.) ણ્ઢ	૧-૩-૧૪	તૌ મુ મૌ વ્યજને સ્વૌ ।
મ્ + ઢ મ્મ્ઢ	૧-૩-૩૨	અદીર્ઘાદ્ વિરામૈકવ્યજને ।
મ્ + ઢ ણ્ઢ	૧-૩-૩૯	મ્નાં ધુઙ્વર્ગેઽન્ત્યોઽપદાન્તે ।

સ્થાની નિમિત્ત કાર્થ	શૂત્રનંબર	શૂત્ર
મ્ + ણ્ (અનુ.) (ણ) ણ	૧-૩-૧૪	તૌ મુ મૌ વ્યજને સ્વૌ ।
મ્ + ણ મ્મ્મ્મ્	૧-૩-૩૨	અદીર્ઘાદ્ વિરામૈકવ્યજને ।
મ્ + ત્ રત્	૧-૩-૯	પુમોઽશિદ્યઘોષેઽસ્ત્યાગિ રઃ ।
મ્ + ત્ (અનુ.) ન્ ત	૧-૩-૧૪	તૌ મુ મૌ વ્યજને સ્વૌ ।
મ્ + ત્ મ્મ્મ્મ્	૧-૩-૩૨	અદીર્ઘાદ્ વિરામૈકવ્યજને ।
મ્ + ત્ ન્ ત	૧-૩-૩૯	મ્નાં ધુઙ્વર્ગેઽન્ત્યોઽપદાન્તે ।
મ્ + થ રથ	૧-૩-૯	પુમોઽશિદ્યઘોષેઽસ્ત્યાગિ રઃ ।
મ્ + થ (અનુ.) ન્ થ	૧-૩-૧૪	તૌ મુ મૌ વ્યજને સ્વૌ ।
મ્ + થ મ્મ્મ્મ્	૧-૩-૩૨	અદીર્ઘાદ્ વિરામૈકવ્યજને ।
મ્ + થ ન્ થ	૧-૩-૩૯	મ્નાં ધુઙ્વર્ગેઽન્ત્યોઽપદાન્તે ।
મ્ + દ્ (અનુ.) ન્ દ્	૧-૩-૧૪	તૌ મુ મૌ વ્યજને સ્વૌ ।
મ્ + દ્ મ્મ્મ્મ્	૧-૩-૩૨	અદીર્ઘાદ્ વિરામૈકવ્યજને ।
મ્ + દ્ ન્ દ્	૧-૩-૩૯	મ્નાં ધુઙ્વર્ગેઽન્ત્યોઽપદાન્તે ।
મ્ + ધ્ (અનુ.) ન્ ધ્	૧-૩-૧૪	તૌ મુ મૌ વ્યજને સ્વૌ ।
મ્ + ધ્ મ્મ્મ્મ્	૧-૩-૩૨	અદીર્ઘાદ્ વિરામૈકવ્યજને ।
મ્ + ધ્ ન્ ધ્	૧-૩-૩૯	મ્નાં ધુઙ્વર્ગેઽન્ત્યોઽપદાન્તે ।
મ્ + ન્ (અનુ.) ન્ ન્	૧-૩-૧૪	તૌ મુ મૌ વ્યજને સ્વૌ ।
મ્ + ન્ મ્મ્મ્મ્	૧-૩-૩૨	અદીર્ઘાદ્ વિરામૈકવ્યજને ।
મ્ + પ્ રપ્	૧-૩-૯	પુમોઽશિદ્યઘોષેઽસ્ત્યાગિ રઃ ।
મ્ + પ્ (અનુ.) મ્ પ્	૧-૩-૧૪	તૌ મુ મૌ વ્યજને સ્વૌ ।
મ્ + પ્ મ્મ્મ્મ્	૧-૩-૩૨	અદીર્ઘાદ્ વિરામૈકવ્યજને ।
મ્ + પ્ મ્ પ્	૧-૩-૩૯	મ્નાં ધુઙ્વર્ગેઽન્ત્યોઽપદાન્તે ।
મ્ + ફ રફ	૧-૩-૯	પુમોઽશિદ્યઘોષેઽસ્ત્યાગિ રઃ ।
મ્ + ફ (અનુ.) મ્ ફ	૧-૩-૧૪	તૌ મુ મૌ વ્યજને સ્વૌ ।
મ્ + ફ મ્મ્મ્મ્	૧-૩-૩૨	અદીર્ઘાદ્ વિરામૈકવ્યજને ।
મ્ + ફ મ્ ફ	૧-૩-૩૯	મ્નાં ધુઙ્વર્ગેઽન્ત્યો ઽપદાન્તે ।
મ્ + બ્ (અનુ.) મ્ બ્	૧-૩-૧૪	તૌ મુ મૌ વ્યજને સ્વૌ ।

સ્થાની નિમિત્ત	કાર્થ	સૂત્રનંબર	સૂત્ર
મ્ + લ્	મ્મલ્	૧-૩-૩૨	અદીર્ઘાદ્ વિરામૈકવ્યજને।
મ્ + લ્	મ્ લ્	૧-૩-૩૯	મ્નાં ધુઙ્વર્ગેઽન્ત્યો ઽપદાન્તે ।
મ્ + મ્ (અનુ.) મ્ મ્		૧-૩-૧૪	તૌ મુ મૌ વ્યજને સ્વૌ ।
મ્ + મ્	મ્મમ્	૧-૩-૩૨	અદીર્ઘાદ્ વિરામૈકવ્યજને ।
મ્ + મ્	મ્ મ્	૧-૩-૩૯	મ્નાં ધુઙ્વર્ગેઽન્ત્યોઽપદાન્તે ।
મ્ + મ્ (અનુ.) મ્ મ્		૧-૩-૧૪	તૌ મુ મૌ વ્યજને સ્વૌ ।
મ્ + મ્	મ્મમ્	૧-૩-૩૨	અદીર્ઘાદ્ વિરામૈકવ્યજને ।
મ્ + મ્	મ્	૧-૩-૪૭	વ્યજનાત્ પદ્મમાઽન્તસ્થાયાઃ સરૂપે વા ।
મ્ + ય્ (અનુ.) યૈ, ય		૧-૩-૧૪	તૌ મુ મૌ વ્યજને સ્વૌ ।
મ્ + ય્	મ્મય્	૧-૩-૩૨	અદીર્ઘાદ્ વિરામૈકવ્યજને ।
મ્ + ય્	મ્ય્ય	૧-૩-૩૪	તતોઽસ્યાઃ ।
મ્ + ર્ (અનુ.) ર્		૧-૩-૧૪	તૌ મુ મૌ વ્યજને સ્વૌ ।
મ્ + ર્	મ્ ર્	૧-૩-૧૬	સમ્પ્રાદ્ ।
મ્ + ર્	મ્મર્	૧-૩-૩૨	અદીર્ઘાદ્ વિરામૈકવ્યજને ।
મ્ + ર્	મ્ ર્	૧-૩-૩૪	તતોઽસ્યાઃ ।
મ્ + લ્ (અનુ.) લૈ, લ્		૧-૩-૧૪	તૌ મુ મૌ વ્યજને સ્વૌ ।
મ્ + લ્	મ્મલ્	૧-૩-૩૨	અદીર્ઘાદ્ વિરામૈકવ્યજને ।
મ્ + લ્	મ્લ્લ	૧-૩-૩૪	તતોઽસ્યાઃ ।
મ્ + વ્ (અનુ.) વૈ, વ્		૧-૩-૧૪	તૌ મુ મૌ વ્યજને સ્વૌ ।
મ્ + વ્	મ્મવ્	૧-૩-૩૨	અદીર્ઘાદ્ વિરામૈકવ્યજને ।
મ્ + વ્	મ્વ્વ	૧-૩-૩૪	તતોઽસ્યાઃ ।
મ્ + શ્ (અનુ.) શ્		૧-૩-૩૪	તૌ મુ-મૌ વ્યજને સ્વૌ ।
મ્ + શ્	મ્મશ્	૧-૩-૩૨	અદીર્ઘાદ્ વિરામૈકવ્યજને ।
મ્ + શ્ (અનુ.) શ્		૧-૩-૪૦	શિઙ્ઢેઽનુસ્વારઃ ।
મ્ + ષ્ (અનુ.) ષ્		૧-૩-૧૪	તૌ મુ-મૌ વ્યજને સ્વૌ ।
મ્ + ષ્	મ્મષ્	૧-૩-૩૨	અદીર્ઘાદ્ વિરામૈકવ્યજને ।

स्थानी निमित्त कार्ष	सूत्रनं०	सूत्र
म् + ष (अनु.) ष	१-३-४०	शिङ्ढेऽनुस्वारः ।
म् + स् सस्	१-३-१२	स्सटि समः ।
म् + स् स्	१-३-१३	लुक् ।
म् + स् (अनु.) स्	१-३-१४	तौ मु-मौ व्यञ्जने स्वी ।
म् + स् म्मस्	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
म् + स् (अनु.) स्	१-३-४०	शिङ्ढेऽनुस्वारः ।
म् + ह (अनु.) ह	१-३-१४	तौ मु-मौ व्यञ्जने स्वी ।
म् + ह (अनु.) ह	१-३-१५	म-न-य-व-ल परे हे ।
म् + ह म्मह	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
म् + ह (अनु.) ह	१-३-४०	शिङ्ढेऽनुस्वारः ।
य य + क व्यक्	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
य + क् यक्	१-३-३३	अज्वर्गस्यान्तस्थातः ।
य + ख व्यख	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
य + ख यखख	१-३-३३	अज्वर्गस्यान्तस्थातः ।
य + ग् ग्	१-३-२३	व्योः ।
य + ग् व्यग्	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
य + ग् यग्ग्	१-३-३३	अज्वर्गस्यान्तस्थातः ।
य + घ् घ्	१-३-२३	व्योः ।
य + घ् व्यघ्	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
य + घ् यघघ्	१-३-३३	अज्वर्गस्यान्तस्थातः ।
य + ङ् ङ्	१-३-२३	व्योः ।
य + ङ् व्यङ्	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
य + ङ् यङ्ङ्	१-३-३३	अज्वर्गस्यान्तस्थातः ।
य + च् व्यच्	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
य + च् यच्च्	१-३-३३	अज्वर्गस्यान्तस्थातः ।
य + छ् व्यछ्	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।

स्थानी निमित्त	कार्य	सूत्रनं०	सूत्र
य + छ	यछ्छ	१-३-३३	अज्वर्गस्यान्तस्थातः ।
य + ज	ज्	१-३-२३	व्योः ।
य + ज	ययज्	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जे ।
य + ज	यज्ज्	१-३-३३	अज्वर्गस्यान्तस्थातः ।
य + झ	झ	१-२-२३	व्योः ।
य + झ	य्यझ	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जे ।
य + झ	यझझ	१-३-३३	अज्वर्गस्यान्तस्थातः ।
य + ञ	ञ्	१-३-२३	व्योः ।
य + ञ	य्यञ्	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जे ।
य + द	य्यद्	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जे ।
य + द	यद्द	१-३-३३	अज्वर्गस्यान्तस्थातः ।
य + ठ	य्यठ्	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जे ।
य + ठ	यठ्ठ्	१-३-३३	अज्वर्गस्यान्तस्थातः ।
य + ड	ड्	१-३-२३	व्योः ।
य + ड	य्यड्	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जे ।
य + ड	यड्ड	१-३-३३	अज्वर्गस्यान्तस्थातः ।
य + द	द	१-३-२३	व्योः ।
य + द	य्यद्	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जे ।
य + द	यद्द	१-३-३३	अज्वर्गस्यान्तस्थातः ।
य + ण	ण्	१-३-२३	व्योः ।
य + ण	य्यण्	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जे ।
य + ण	यण्ण	१-३-३३	अज्वर्गस्यान्तस्थातः ।
य + त्	य्यत्	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जे ।
य + त्	यत्त	१-३-३३	अज्वर्गस्यान्तस्थातः ।
य + थ	य्यथ्	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जे ।
य + थ	यथ्थ	१-३-३३	अज्वर्गस्यान्तस्थातः ।
य + द	द्	१-३-२३	व्योः ।

स्थानी निमित्त	कार्ष	सूत्रनं०	सूत्र
य + द्	य्यद्	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
य + द्	यद्द	१-३-३३	अज्वर्गस्यान्तस्थातः ।
य + थ्	थ्	१-३-२३	व्योः ।
य + थ्	य्यथ्	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
य + थ्	य्थ्थ्	१-३-३३	अज्वर्गस्यान्तस्थातः ।
य + न्	न्	१-३-२३	व्योः ।
य + न्	य्यन्	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
य + न्	यन्न	१-३-३३	अज्वर्गस्यान्तस्थातः ।
य + प्	य्यप्	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
य + प्	यप्प	१-३-३३	अज्वर्गस्यान्तस्थातः ।
य + फ्	य्यफ्	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
य + फ्	यफ्फ	१-३-३३	अज्वर्गस्यान्तस्थातः ।
य + ब्	ब्	१-३-२३	व्योः ।
य + ब्	य्यब्	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
य + ब्	यब्ब	१-३-३३	अज्वर्गस्यान्तस्थातः ।
य + भ्	भ्	१-३-२३	व्योः ।
य + भ्	य्यभ्	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
य + भ्	यभ्भ	१-३-३३	अज्वर्गस्यान्तस्थातः ।
य + म्	म्	१-३-२३	व्योः ।
य + म्	य्यम्	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
य + म्	यम्म	१-३-३३	अज्वर्गस्यान्तस्थातः ।
य + य्	य्	१-३-२३	व्योः ।
य + य्	य्यय्	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
य + य्	य्	१-३-४७	व्यञ्जनात् पञ्चमान्तस्थायाः सरूपेवा ।
य + र्	र्	१-३-२३	व्योः ।
य + र्	य्यर्	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।

स्थानी निमित्त	कार्य	सूत्रनं०	सूत्र
य + ल	ल	१-३-२३	व्योः ।
य + ल	य्यल	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
य + व	व	१-३-२३	व्योः ।
य + व	य्यव	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
य + श	य्यश	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
य + ष	य्यष	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
य + स	य्यस	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
य + ह	ह	१-३-२३	व्योः ।
य + ह	य्यह	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
र र + क	ऋक	१-३-५	रः कख-पफयोः ऋक) (पौ ।
र + क	रक्क	१-३-३१	हर्दहर् - स्वरस्याऽनु नवा ।
र + क	रक्क	१-३-३३	अज्वर्गस्यान्तस्थातः ।
र + क	: क	१-३-५३	रः पदान्ते विसर्गस्तयोः ।
र + क	: क	१-३-५५	शिद्यघोषात् ।
र + ख	ऋख	१-३-५	रः कख-पफयोः ऋक) (पौ ।
र + ख	रखख	१-३-३१	हर्दहर् - स्वरस्याऽनु नवा ।
र + ख	रखख	१-३-३३	अज्वर्गस्यान्तस्थातः ।
र + ख	: ख	१-३-५३	रः पदान्ते विसर्गस्तयोः ।
र + ख	: ख	१-३-५४	ख्याणि ।
र + ख	: ख	१-३-५५	शिद्यघोषात् ।
र + ग	उग	१-३-२१	घोषवति ।
र + ग	ग	१-३-२२	अवर्ण-भो-भगो- ऽघोर्लुगसन्धिः ।
र + ग	रगग	१-३-३१	हर्दहर् - स्वरस्याऽनु नवा ।
र + ग	रगग	१-३-३३	अज्वर्गस्यान्तस्थातः ।
र + घ	उघ	१-३-२१	घोषवति ।

स्थानी निमित्त	कार्ष	सूत्रनं०	सूत्र
र + घ	घ	१-३-३२	अवर्ण-भो-भगो- ऽघोर्लुगसन्धिः ।
र + घ	रघघ	१-३-३१	हर्दह-स्वरस्याऽनु नवा ।
र + घ	रघघ	१-३-३३	अज्वर्गस्यान्तस्थातः ।
र + ङ	उङ्	१-३-२१	घोषवति ।
र + ङ	ङ	१-३-२२	अवर्ण-भो-भगोऽघोर्लुगसन्धिः ।
र + ङ	रङ्ङ	१-३-३१	हर्दह-स्वरस्याऽनु नवा ।
र + ङ	रङ्ङ	१-३-३३	अज्वर्गस्यान्तस्थातः ।
र + च	श्च	१-३-७	च-ट-ते स-द्वितीये ।
र + च	रचच	१-३-३१	हर्दह-स्वरस्याऽनु नवा ।
र + च	रचच	१-३-३३	अज्वर्गस्यान्तस्थातः ।
र + च	:च	१-३-५३	रः पदान्ते विसर्गस्तयोः ।
र + च	:च	१-३-५५	शिद्यघोषात् ।
र + छ	श्छ	१-३-७	च-ट-ते स-द्वितीये ।
र + छ	रछछ	१-३-३१	हर्दह-स्वरस्याऽनु नवा ।
र + छ	रछछ	१-३-३३	अज्वर्गस्यान्तस्थातः ।
र + छ	:छ	१-३-५३	रः पदान्ते विसर्गस्तयोः ।
र + छ	:छ	१-३-५५	शिद्यघोषात् ।
र + ज	उज्	१-३-२१	घोषवति ।
र + ज	ज	१-३-२२	अवर्ण-भो-भगो- ऽघोर्लुगसन्धिः ।
र + ज	रज्ज	१-३-३१	हर्दह-स्वरस्याऽनु नवा ।
र + ज	रज्ज	१-३-३३	अज्वर्गस्यान्तस्थातः ।
र + झ	उझ	१-३-२१	घोषवति ।
र + झ	झ	१-३-२२	अवर्ण-भो-भगो- ऽघोर्लुगसन्धिः ।
र + झ	रझझ	१-३-३१	हर्दह-स्वरस्याऽनु नवा ।

स्थानी निमित्त	कार्य	सूत्रनं०	सूत्र
र + झ	रझझ	१-३-३३	अज्वर्गस्यान्तस्थातः ।
र + ज	उज्	१-३-२१	घोषवति ।
र + ज	ज्	१-३-२२	अवर्ण-भो-भगो- ऽघोर्लुगसन्धिः ।
र + ज	रज्ज	१-३-३१	हर्दिह-स्वरस्याऽनु नवा ।
र + द	षद	१-३-७	च-ट-ते स-द्वितीये ।
र + द	रदद	१-३-३१	हर्दिह-स्वरस्याऽनु नवा ।
र + द	रदद	१-३-३३	अज्वर्गस्यान्तस्थातः ।
र + द	द	१-३-५३	रः पदान्ते विसर्गस्तयोः ।
र + द	द	१-३-५५	शिद्यघोषात् ।
र + ळ	षऴ	१-३-७	च-ट-ते स-द्वितीये ।
र + ळ	रऴऴ	१-३-३१	हर्दिह-स्वरस्याऽनु नवा ।
र + ळ	रऴऴ	१-३-३३	अज्वर्गस्यान्तस्थातः ।
र + ळ	ऴ	१-३-५३	रः पदान्ते विसर्गस्तयोः ।
र + ळ	ऴ	१-३-५५	शिद्यघोषात् ।
र + इ	उइ	१-३-२१	घोषवति ।
र + इ	इ	१-३-३२	अवर्ण-भो-भगो- ऽघोर्लुगसन्धिः ।
र + इ	रइइ	१-३-३१	हर्दिह-स्वरस्याऽनु नवा ।
र + इ	रइइ	१-३-३३	अज्वर्गस्यान्तस्थातः ।
र + ढ	उढ	१-३-२१	घोषवति ।
र + ढ	ढ	१-३-२२	अवर्ण-भो-भगो- ऽघोर्लुगसन्धिः ।
र + ढ	रढढ	१-३-३१	हर्दिह-स्वरस्याऽनु नवा ।
र + ढ	रढढ	१-३-३३	अज्वर्गस्यान्तस्थातः ।
र + ण	उण्	१-३-२१	घोषवति ।
र + ण	ण्	१-३-२२	अवर्ण-भो-भगो-

स्थानी निमित्त	कार्य	सूत्रनं०	सूत्र
			ऽघोर्लुगसन्धिः ।
र + ण्	रण्ण्	१-३-३१	हर्दहर्ह-स्वरस्याऽनु नवा ।
र + ण्	रण्ण्	१-३-३३	अज्वर्गस्यान्तस्थातः ।
र + त्	स्त्	१-३-७	च-ट-तेस-द्वितीये ।
र + त्	स्त्	१-३-३१	हर्दहर्ह-स्वरस्याऽनु नवा ।
र + त्	स्त्	१-३-३३	अज्वर्गस्यान्तस्थातः ।
र + त्	:त्	१-३-५३	रः पदान्ते विसर्गस्तयोः ।
र + त्	:त्	१-३-५५	शिदयघोषात् ।
र + थ्	स्थ्	१-३-७	च-ट-ते सद्वितीये ।
र + थ्	स्थ्	१-३-३१	हर्दहर्ह-स्वरस्याऽनु नवा ।
र + थ्	स्थ्	१-३-३३	अज्वर्गस्यान्तस्थातः ।
र + थ्	:थ्	१-३-५३	रः पदान्ते विसर्गस्तयोः ।
र + थ्	:थ्	१-३-५५	शिदयघोषात् ।
र + द्	उद्	१-३-२१	घोषवति ।
र + द्	द्	१-३-२२	अवर्ण-भो-भगो- ऽघोर्लुगसन्धिः ।
र + द्	रद्द	१-३-३१	हर्दहर्ह-स्वरस्याऽनु नवा ।
र + द्	रद्द	१-३-३३	अज्वर्गस्यान्तस्थातः ।
र + थ्	उथ्	१-३-२१	घोषवति ।
र + थ्	थ्	१-३-२२	अवर्ण-भो-भगो- ऽघोर्लुगसन्धिः ।
र + थ्	स्थ्	१-३-३१	हर्दहर्ह-स्वरस्याऽनु नवा ।
र + थ्	स्थ्	१-३-३३	अज्वर्गस्यान्तस्थातः ।
र + न्	उन्	१-३-२१	घोषवति ।
र + न्	न्	१-३-२२	अवर्ण-भो-भगो- ऽघोर्लुगसन्धिः ।
र + न्	रन्न्	१-३-३१	हर्दहर्ह-स्वरस्याऽनु नवा ।

स्थानी निमित्त	कार्य	सूत्रनं०	सूत्र
र + न्	रन्	१-३-३३	अज्वर्गस्यान्तस्थातः ।
र + प्	)(प्	१-३-५	रः कख-पफयोः ऋक)(पौ ।
र + प्	रप्प	१-३-३१	ह्रिर्ह-स्वरस्याऽनु नवा ।
र + प्	रप्प	१-३-३३	अज्वर्गस्यान्तस्थातः ।
र + प्	:प्	१-३-५३	रः पदान्ते विसर्गस्तयोः ।
र + प्	:प्	१-३-५५	शित्यघोषात् ।
र + फ्	)(फ्	१-३-५	रः कख-पफयोः ऋक)(पौ ।
र + फ्	रफफ	१-३-३१	ह्रिर्ह-स्वरस्याऽनु नवा ।
र + फ्	रफफ	१-३-३३	अज्वर्गस्यान्तस्थातः ।
र + फ्	:फ्	१-३-५३	रः पदान्ते विसर्गस्तयोः ।
र + फ्	:फ्	१-३-५५	शित्यघोषात् ।
र + ब्	उब्	१-३-२१	घोषवति ।
र + ब्	ब्	१-३-२२	अवर्ण-भो-भगो- ऽघोर्लुगसन्धिः ।
र + ब्	रब्ब	१-३-३१	ह्रिर्ह-स्वरस्याऽनु नवा ।
र + ब्	रब्ब	१-३-३३	अज्वर्गस्यान्तस्थातः ।
र + भ्	उभ्	१-३-२१	घोषवति ।
र + भ्	भ्	१-३-२२	अवर्ण-भो-भगो- ऽघोर्लुगसन्धिः ।
र + भ्	रभभ्	१-३-३१	ह्रिर्ह-स्वरस्याऽनु नवा ।
र + भ्	रभभ्	१-३-३३	अज्वर्गस्यान्तस्थातः ।
र + म्	उम्	१-३-२१	घोषवति ।
र + म्	म्	१-३-२२	अवर्ण-भो-भगो- ऽघोर्लुगसन्धिः ।
र + म्	रम्म	१-३-३१	ह्रिर्ह-स्वरस्याऽनु नवा ।
र + म्	रम्म	१-३-३३	अज्वर्गस्यान्तस्थातः ।
र + य्	उय्	१-३-२१	घोषवति ।

स्थानी निमित्त	कार्ष	सूत्रनं०	सूत्र
र + य	य	१-३-२२	अवर्ण-भो-भगो- ऽघोर्लुगसन्धिः ।
र + य	रयय	१-३-३१	हर्दहर्ह-स्वरस्याऽनु नवा ।
र + र	उर	१-३-२१	घोषवति ।
र + रं	र	१-३-२२	अवर्ण-भो-भगो- ऽघोर्लुगसन्धिः ।
र + र	र	१-३-४२	रो रे लुग् दीर्घश्चाऽदिदुतः ।
र + र	र	१-३-४७	व्यञ्जनात् पञ्चमाऽन्तस्थायाः सरूपे वा ।
र + ल	उल	१-३-२१	घोषवति ।
र + ल	ल	१-३-२२	अवर्ण-भो-भगो- ऽघोर्लुगसन्धिः ।
र + ल	रल्ल	१-३-३१	हर्दहर्ह-स्वरस्याऽनु नवा ।
र + व	उव	१-३-२१	घोषवति ।
र + व	व	१-३-२२	अवर्ण-भो-भगो- ऽघोर्लुगसन्धिः ।
र + व	रव्व	१-३-३१	हर्दहर्ह-स्वरस्याऽनु नवा ।
र + श	श्श	१-३-६	श-ष-से-श-ष-संवा ।
र + श	रश्श	१-३-३१	हर्दहर्ह-स्वरस्याऽनु नवा ।
र + श	रश	१-३-३७	न रात् स्वरे ।
र + श	:श	१-३-५३	रः पदान्ते विसर्गस्तयोः ।
र + श	श	१-३-५६	व्यत्यये लुग् वा ।
र + ष	ष्ष	१-३-६	श-ष-से-श-ष-संवा ।
र + ष	रष्ष	१-३-३१	हर्दहर्ह-स्वरस्याऽनु नवा ।
र + ष	रष	१-३-३७	न रात् स्वरे ।
र + ष	:ष	१-३-५३	रः पदान्ते विसर्गस्तयोः ।
र + ष	ष	१-३-५६	व्यत्यये लुग् वा ।

स्थानी निमित्त	कार्य	सूत्रनं०	सूत्र
र + स्	स्स्	१-३-६	श-ष-से-श-ष-संवा।
र + स्	रस्स्	१-३-३१	हर्दहर्ह-स्वरस्याऽनु नवा।
र + स्	रस्	१-३-३७	न रात् स्वरे।
र + स्	ःस्	१-३-५३	रः पदान्ते विसर्गस्तयोः।
र + स्	स्	१-३-५६	व्यत्यये लुग् वा।
र + स्	रस्	१-३-५७	अरोः सुपि रः।
र + ह	उह	१-३-२१	घोषवति।
र + ह	ह	१-३-२२	अवर्ण-भो-भगो- ऽघोर्लुगसन्धिः।
ल ल + क	ल्लक्	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जे।
ल + क	लक्क	१-३-३३	अज्वर्गस्यान्तस्थातः।
ल + ख	ल्लख्	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जे।
ल + ख	ल्लख्ख	१-३-३३	अज्वर्गस्यान्तस्थातः।
ल + ग	ल्लग्	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जे।
ल + ग	ल्लग्ग	१-३-३३	अज्वर्गस्यान्तस्थातः।
ल + घ	ल्लघ्	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जे।
ल + घ	ल्लघ्घ	१-३-३३	अज्वर्गस्यान्तस्थातः।
ल + ङ	ल्लङ्	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जे।
ल + ङ	ल्लङ्ङ	१-३-३३	अज्वर्गस्यान्तस्थातः।
ल + च	ल्लच्	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जे।
ल + च	ल्लच्च	१-३-३३	अज्वर्गस्यान्तस्थातः।
ल + छ	ल्लछ्	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जे।
ल + छ	ल्लछ्छ	१-३-३३	अज्वर्गस्यान्तस्थातः।
ल + ज	ल्लज्	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जे।
ल + ज	ल्लज्ज	१-३-३३	अज्वर्गस्यान्तस्थातः।
ल + झ	ल्लझ्	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जे।

स्थानी निमित्त	कार्य	सूत्रनं०	सूत्र
ल + झ	ल झझ	१-३-३३	अज्वर्गस्यान्तस्थातः ।
ल + ज	लज्ज	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
ल + द	लद्द	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
ल + द	लदद	१-३-३३	अज्वर्गस्यान्तस्थातः ।
ल + ठ	लठ्ठ	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
ल + ठ	लठ्ठ	१-३-३३	अज्वर्गस्यान्तस्थातः ।
ल + ड	लड्ड	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
ल + ड	लड्ड	१-३-३३	अज्वर्गस्यान्तस्थातः ।
ल + ढ	लढ्ढ	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
ल + ढ	लढ्ढ	१-३-३३	अज्वर्गस्यान्तस्थातः ।
ल + ण	लण्ण	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
ल + ण	लण्ण	१-३-३३	अज्वर्गस्यान्तस्थातः ।
ल + त	लत्त	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
ल + त	लत्त	१-३-३३	अज्वर्गस्यान्तस्थातः ।
ल + थ	लथ्थ	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
ल + थ	लथ्थ	१-३-३३	अज्वर्गस्यान्तस्थातः ।
ल + द	लद्ध	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
ल + द	लद्ध	१-३-३३	अज्वर्गस्यान्तस्थातः ।
ल + ध	लध्ध	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
ल + ध	लध्ध	१-३-३३	अज्वर्गस्यान्तस्थातः ।
ल + न	लन्न	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
ल + न	लन्न	१-३-३३	अज्वर्गस्यान्तस्थातः ।
ल + प	लप्प	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
ल + प	लप्प	१-३-३३	अज्वर्गस्यान्तस्थातः ।
ल + फ	लफ्फ	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
ल + फ	लफ्फ	१-३-३३	अज्वर्गस्यान्तस्थातः ।
ल + ब	लब्ब	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।

स्थानी निमित्त	कार्य	सूत्रनं०	सूत्र
ल + ब	लब्ब	१-३-३३	अज्वर्गस्यान्तस्थातः ।
ल + भ	लभ्	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
ल + भ	लभ्भ	१-३-३३	अज्वर्गस्यान्तस्थातः ।
ल + म	लम्	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
ल + म	लम्म	१-३-३३	अज्वर्गस्यान्तस्थातः ।
ल + य	ल्य	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
ल + र	ल्र	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
ल + ल	ल्ल	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
ल + ल	ल	१-३-४७	व्यञ्जनात् पञ्चमाऽन्तस्थायाः सरूपे वा ।
ल + व	ल्व	१-३-३२	अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ।
ल + थ	लथ	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
ल + ष	लष	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
ल + स	लस	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
ल + ह	लह	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
व व + क	व्वक	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
व + क	वक्क	१-३-३३	अज्वर्गस्यान्तस्थातः ।
व + ख	व्वख	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
व + ख	वख्ख	१-३-३३	अज्वर्गस्यान्तस्थातः ।
व + ग	ग्	१-३-२३	व्योः ।
व + ग	व्वग	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
व + ग	वग्ग	१-३-३३	अज्वर्गस्यान्तस्थातः ।
व + घ	घ	१-३-२३	व्योः ।
व + घ	व्वघ	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
व + घ	वघ्घ	१-३-३३	अज्वर्गस्यान्तस्थातः ।
व + ङ	ङ	१-३-२३	व्योः ।

स्थानी निमित्त	कार्ष	सूत्रनं०	सूत्र
व + इ	व्वइ	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जे ।
व + इ	वइइ	१-३-३३	अज्वर्गस्यान्तस्थातः ।
व + च	व्वच	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जे ।
व + च	वचच	१-३-३३	अज्वर्गस्यान्तस्थातः ।
व + छ	व्वछ	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जे ।
व + छ	वछछ	१-३-३३	अज्वर्गस्यान्तस्थातः ।
व + ज	ज	१-३-२३	व्योः ।
व + ज	व्वज	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जे ।
व + ज	वज्ज	१-३-३३	अज्वर्गस्यान्तस्थातः ।
व + झ	झ	१-३-२३	व्योः ।
व + झ	व्वझ	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जे ।
व + झ	वझझ	१-३-३३	अज्वर्गस्यान्तस्थातः ।
व + ञ	ञ	१-३-२३	व्योः ।
व + ञ	व्वञ	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जे ।
व + ट	व्वट	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जे ।
व + ट	वटट	१-३-३३	अज्वर्गस्यान्तस्थातः ।
व + ठ	व्वठ	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जे ।
व + ठ	वठठ	१-३-३३	अज्वर्गस्यान्तस्थातः ।
व + ड	ड	१-३-२३	व्योः ।
व + ड	व्वड	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जे ।
व + ड	वडड	१-३-३३	अज्वर्गस्यान्तस्थातः ।
व + द	द	१-३-२३	व्योः ।
व + द	व्वद	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जे ।
व + द	वदद	१-३-३३	अज्वर्गस्यान्तस्थातः ।
व + ण	ण	१-३-२३	व्योः ।
व + ण	व्वण	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जे ।
व + ण	वण्ण	१-३-३३	अज्वर्गस्यान्तस्थातः ।

स्थानी निमित्त	कार्य	सूत्रनं०	सूत्र
व + त	व्वत्	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
व + त	वत्त	१-३-३३	अज्वर्गस्यान्तस्थातः ।
व + थ	व्वथ	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
व + थ	व्वथ्थ	१-३-३३	अज्वर्गस्यान्तस्थातः ।
व + द	द	१-३-२३	व्योः ।
व + द	व्वद	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
व + द	व द्द	१-३-३३	अज्वर्गस्यान्तस्थातः ।
व + थ	थ	१-३-२३	व्योः ।
व + थ	व्वथ	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
व + थ	व्वथ्थ	१-३-३३	अज्वर्गस्यान्तस्थातः ।
व + न	न	१-३-२३	व्योः ।
व + न	व्वन	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
व + न	व न्न	१-३-३३	अज्वर्गस्यान्तस्थातः ।
व + प	व्व प	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
व + प	व प्प	१-३-३३	अज्वर्गस्यान्तस्थातः ।
व + फ	व्व फ	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
व + फ	व फफ	१-३-३३	अज्वर्गस्यान्तस्थातः ।
व + ब	ब	१-३-२३	व्योः ।
व + ब	व्व ब	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
व + ब	व ब्ब	१-३-३३	अज्वर्गस्यान्तस्थातः ।
व + भ	भ	१-३-२३	व्योः ।
व + भ	व्व भ	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
व + भ	व भ्भ	१-३-३३	अज्वर्गस्यान्तस्थातः ।
व + म	म	१-३-२३	व्योः ।
व + म	व्वम	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
व + म	व म्म	१-३-३३	अज्वर्गस्यान्तस्थातः ।
व + य	य	१-३-२३	व्योः ।

स्थानी निमित्त	कार्य	सूत्रनं०	सूत्र
व + य	व्व य	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
व + र	र	१-३-२३	व्योः ।
व + र	व्वर	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने
व + ल	ल	१-३-२३	व्योः ।
व + ल	व्वल	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
व + व	व	१-३-२३	व्योः ।
व + व	व्व	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
व + व	व	१-३-४७	व्यञ्जनात् पञ्चमाऽन्तस्थायाः सरूपेवा ।
व + श	व्व श	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
व + ष	व्व ष	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
व + स	व्व स	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
व + ह	ह	१-३-२३	व्योः ।
व + ह	व्वह	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
श श + क	श्शक	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
श + क	श क्क	१-३-३५	शिटः प्रथम-द्वितीयस्य ।
श + ख	शश्ख	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
श + ख	शख्ख	१-३-३५	शिटः प्रथम-द्वितीयस्य ।
श + ग	श्शग	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
श + ग	ज्जग	१-३-४८	तृतीयस्तृतीय चतुर्थे ।
श + घ	श्शघ	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
श + घ	ज्जघ	१-३-४८	तृतीयस्तृतीय चतुर्थे ।
श + ङ	शश्ङ	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
श + च	शश्च	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
श + च	श्च	१-३-३५	शिटः प्रथम-द्वितीयस्य ।
श + छ	शश्छ	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।

स्थानी निमित्त	कार्य	सूत्रनं०	सूत्र
श + छ	शछछ	१-३-३५	शिटः प्रथम द्वितीयस्य ।
श + ज	शशज	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
श + ज	ज्ज	१-३-४८	तृतीयस्तृतीय चतुर्थे ।
श + झ	शशझ	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
श + झ	ज्झ	१-३-४८	तृतीयस्तृतीय चतुर्थे ।
श + ञ	शशञ	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
श + ट	शशट	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
श + ट	शटट	१-३-३५	शिटः प्रथम-द्वितीयस्य ।
श + ठ	शशठ	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
श + ठ	शठठ	१-३-३५	शिटः प्रथम द्वितीयस्य ।
श + ड	शशड	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
श + ड	ज्ज्	१-३-४८	तृतीयस्तृतीय चतुर्थे ।
श + द	शशद्	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
श + द	ज्ज्	१-३-४८	तृतीयस्तृतीय - चतुर्थे ।
श + ण	शशण	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
श + त	शशत्	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
श + त	श त्त्	१-३-३५	शिटः प्रथम-द्वितीयस्य ।
श + त	श्त्	१-३-६२	न शात् ।
श + थ	शशथ	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
श + थ	श थ्थ	१-३-३५	शिटः प्रथम-द्वितीयस्य ।
श + थ	श्थ	१-३-६२	न शात् ।
श + द	शशद्	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
श + द	ज्ज्	१-३-४८	तृतीयस्तृतीय चतुर्थे ।
श + द	श्द्	१-३-६२	न शात् ।
श + ध	शशध	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
श + ध	ज्ध	१-३-४८	तृतीय स्तृतीय चतुर्थे ।
श + घ	शघ	१-३-६२	न शात् ।

स्थानी निमित्त	अक्षर	सूत्रनं०	सूत्र
श + न्	शश्न	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
श + न्	श्न	१-३-६२	न शात् ।
श + प्	शश्प	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
श + प्	शप्प	१-३-३५	शिटः प्रथम-द्वितीयस्य ।
श + फ्	शश्फ	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
श + फ्	शफ्फ	१-३-३५	शिटः प्रथम-द्वितीयस्य ।
श + ब्	शश्ब	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
श + ब्	ज्ब	१-३-४८	तृतीयस्तृतीय-चतुर्थे ।
श + भ्	शश्भ	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
श + भ्	ज्भ	१-३-४८	तृतीयस्तृतीयचतुर्थे ।
श + म्	शश्म	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
श + य्	शश्य	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
श + र्	शश्र	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
श + ल्	शश्ल	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
श + व्	शश्व	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
श + श्	श्श	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
श + ष्	शश्ष	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
श + स्	शश्स्	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
श + स	श्श	१-३-६१	सस्य श षौ ।
श + ह	शश्ह	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
ष ष + क	षष्क	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
ष + क	षक्	१-३-३५	शिटः प्रथम -द्वितीयस्य ।
ष + ख	षष्ख	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
ष + ख	षख्ख	१-३-३५	शिटः प्रथम द्वितीयस्य ।
ष + ग्	षष्ग	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
ष + ग्	ङ्ग	१-३-४८	तृतीयस्तृतीय चतुर्थे ।

स्थानी निमित्त	कार्य	सूत्रनं०	सूत्र
ष + घ	षषघ	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जे ।
ष + घ	इघ	१-३-४८	तृतीयस्तृतीय चतुर्थे ।
ष + ङ	षषङ्	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जे ।
ष + च	षषच	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जे ।
ष + च	ष चच	१-३-३५	शिटः प्रथम द्वितीयस्य ।
ष + छ	षषछ	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जे ।
ष + छ	ष छछ	१-३-३५	शिटः प्रथम द्वितीयस्य ।
ष + ज	षषज	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जे ।
ष + ज	इज	१-३-४८	तृतीयस्तृतीय चतुर्थे ।
ष + झ	षषझ	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जे ।
ष + झ	इझ	१-३-४८	तृतीयस्तृतीय चतुर्थे ।
ष + ञ	षषञ	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जे ।
ष + ट	षषट्	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जे ।
ष + ट	ष टट्	१-३-३५	शिटः प्रथम-द्वितीयस्य ।
ष + ठ	षषठ्	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जे ।
ष + ठ	ष ठठ्	१-३-३५	शिटः प्रथम द्वितीयस्य ।
ष + ड	षषड्	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जे ।
ष + ड	इड	१-३-४८	तृतीयस्तृतीय चतुर्थे ।
ष + ढ	षषढ्	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जे ।
ष + ढ	इढ	१-३-४८	तृतीयस्तृतीय चतुर्थे ।
ष + ण	षषण्	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जे ।
ष + त्	षष त्	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जे ।
ष + त्	षत्त्	१-३-३५	शिटः प्रथम -द्वितीयस्य ।
ष + त्	ष्ट	१-३-६०	तवर्गस्य श्चवर्ग-ष्ट वर्गाभ्यां योगे च-ट वर्गौ ।
ष + थ	षषथ्	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जे ।
ष + थ	ष थ्थ	१-३-३५	शिटः प्रथम द्वितीयस्य ।

स्थानी निमित्त	कार्ष	सूत्रनं०	सूत्र
ष + थ	ष्ठ	१-३-६०	तवर्गस्य श्ववर्ग छवर्गाभ्यां योगे च-टवर्गौ ।
ष + द	षष्ठ	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
ष + द	इद	१-३-४८	तृतीयस्तृतीय चतुर्थे ।
ष + द	ष्ठ	१-३-६०	तवर्गस्य श्ववर्ग छवर्गाभ्यां योगे च टवर्गौ ।
ष + थ	षष्ठथ	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
ष + थ	इथ	१-३-४८	तृतीयस्तृतीय चतुर्थे ।
ष + थ	ष्ठ	१-३-६०	तवर्गस्य श्ववर्ग छवर्गाभ्यां योगे च-टवर्गौ ।
ष + न	षष्ठन	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
ष + न	ष्ण	१-३-६०	तवर्गस्य श्ववर्गछवर्गाभ्यां योगे च-टवर्गौ ।
ष + प	षष्ठप	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
ष + प	षप्प	१-३-३५	शिटः प्रथम द्वितीयस्य ।
ष + फ	षष्ठफ	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
ष + फ	षफफ	१-३-३५	शिटः प्रथम -द्वितीयस्य ।
ष + ब	षष्ठब	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
ष + ब	इब	१-३-४८	तृतीयस्तृतीय चतुर्थे ।
ष + भ	षष्ठभ	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
ष + भ	इभ	१-३-४८	तृतीयस्तृतीय चतुर्थे ।
ष + म	षष्ठम	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
ष + य	षष्ठय	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
ष + र	षष्ठर	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
ष + ल	षष्ठल	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
ष + व	षष्ठव	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
ष + श	षष्ठश	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।

स्थानी निमित्त	कार्य	सूत्रनं०	सूत्र
ष + ष	ष्ष	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
ष + स	ष्षस	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
ष + स	ष्ष	१-३-६१	सस्य शषौ ।
ष + ह	ष्षह	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
स स + क	स्सक	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
स + क	स क्क	१-३-३५	शिटः प्रथम द्वितीयस्य ।
स + क	क्क	१-३-४६	एतदश्च व्यञ्जनेऽनङ् नञ् समासे ।
स + ख	स्सख	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
स + ख	स्खख	१-३-३५	शिटः प्रथम द्वितीयस्य ।
स + ख	ख	१-३-४६	एतदश्च व्यञ्जनेऽनङ् नञ् समासे ।
स + ग	स्सग	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
स + ग	ग	१-३-४६	एतदश्च व्यञ्जनेऽनङ् नञ् समासे ।
स + ग	दग	१-३-४८	तृतीयस्तृतीय चतुर्थे ।
स + घ	स्सघ	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
स + घ	घ	१-३-४६	एतदश्च व्यञ्जनेऽनङ् नञ् समासे ।
स + घ	दघ	१-३-४८	तृतीयस्तृतीय चतुर्थे ।
स + ङ	स्सङ	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
स + ङ	ङ	१-३-४६	एतदश्च व्यञ्जनेऽनङ् नञ् समासे ।
स + च	स्सच्	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
स + च	स च्च	१-३-३५	शिटः प्रथम-द्वितीयस्य ।
स + च	च्	१-३-४६	एतदश्च व्यञ्जनेऽनङ् नञ् समासे ।
स + च	श्च	१-३-६१	सस्य श षौ ।
स + छ	स्सछ	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
स + छ	स छ्छ	१-३-३५	शिटः प्रथम द्वितीयस्य ।

स्थानी निमित्त	कार्य	सूत्रनं०	सूत्र
स् + छ	छ	१-३-४६	एतदश्च व्यञ्जनेऽनग्-नञ् समासे ।
स् + छ	श्छ	१-३-६१	सस्य श-षौ ।
स् + ज्	स्स् ज्	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
स् + ज्	ज्	१-३-४६	एतदश्च व्यञ्जनेऽनग् नञ् समासे ।
स् + ज्	द ज्	१-३-४८	तृतीयस्तृतीय चतुर्थे ।
स् + ज्	श्ज्	१-३-६१	सस्य श-षौ ।
स् + झ	स्स् झ	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
स् + झ	झ	१-३-४६	एतदश्च व्यञ्जने ऽनग्-नञ् समासे ।
स् + झ	द झ	१-३-४८	तृतीयस्तृतीय-चतुर्थे ।
स् + झ	श्झ	१-३-६१	सस्य श षौ ।
स् + ज्	स्स् ज्	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने
स् + ज्	ज्	१-३-४६	एतदश्च व्यञ्जनेऽनग् नञ् समासे ।
स् + ज्	श्ज्	१-३-६१	सस्य श षौ ।
स् + द	स्स् द	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
स् + द	स्द	१-३-३५	शिटः प्रथम-द्वितीयस्य ।
स् + द	द	१-३-४६	एतदश्च व्यञ्जनेऽनग्-नञ् समासे ।
स् + द	ष्ट	१-३-६१	सस्य श षौ ।
स् + ठ	स्स् ठ	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
स् + ठ	स्ठ	१-३-३५	शिटः प्रथम-द्वितीयस्य ।
स् + ठ	ठ	१-३-४६	एतदश्च व्यञ्जनेऽनग्- नञ् समासे ।
स् + ठ	ष्ठ	१-३-६१	सस्य श षौ ।
स् + ड	स्स् ड	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
स् + ड	ड	१-३-४६	एतदश्च व्यञ्जनेऽनग्-नञ् समासे ।
स् + ड	द ड	१-३-४८	तृतीय स्तृतीय चतुर्थे ।

स्थानी निमित्त	कार्य	सूत्रनं०	सूत्र
स् + इ	ष्	१-३-६१	सस्य श षौ ।
स् + द	स्त्	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
स् + द	द	१-३-४६	एतदश्च व्यञ्जनेऽनङ्-नञ् समासे ।
स् + द	दद	१-३-४८	तृतीयस्तृतीय चतुर्थे ।
स् + द	ष	१-३-६१	सस्य श षौ ।
स् + ण	स्ष्ण	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
स् + ण	ण	१-३-४६	एतदश्च व्यञ्जनेऽनङ् नञ् समासे ।
स् + ण	ष्ण	१-३-६१	सस्य श षौ ।
स् + त	स्त्	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
स् + त	स्त	१-३-३५	शिटः प्रथम-द्वितीयस्य ।
स् + त	त	१-३-४६	एतदश्च व्यञ्जनेऽनङ्-नञ् समासे ।
स् + थ	स्त्थ	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
स् + थ	स्थ	१-३-३५	शिटः प्रथम-द्वितीयस्य ।
स् + थ	थ	१-३-४६	एतदश्च व्यञ्जनेऽनङ्-नञ् समासे ।
स् + द	स्त्	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
स् + द	द	१-३-४६	एतदश्च व्यञ्जनेऽनङ्-नञ् समासे ।
स् + द	दद	१-३-४८	तृतीयस्तृतीय -चतुर्थे ।
स् + थ	स्त्थ	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
स् + थ	थ	१-३-४६	एतदश्च व्यञ्जनेऽनङ् नञ् समासे ।
स् + थ	दथ	१-३-४८	तृतीयस्तृतीय चतुर्थे ।
स् + न	स्न्	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
स् + न	न	१-३-४६	एतदश्च व्यञ्जनेऽनङ्-नञ् समासे ।
स् + प	स्प्	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
स् + प	स्प	१-३-३५	शिटः प्रथम-द्वितीयस्य ।
स् + प	प	१-३-४६	एतदश्च व्यञ्जनेऽनङ् नञ् समासे ।

स्थानी निमित्त	कार्य	सूत्रनं०	सूत्र
स + फ	स्फ	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
स + फ	स्फफ	१-३-३५	शिटः प्रथम द्वितीयस्य ।
स + फ	फ	१-३-४६	एतदश्च व्यञ्जनेऽनङ् नञ् समासे ।
स + ब	स्ब	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
स + ब	ब	१-३-४६	एतदश्च व्यञ्जनेऽनङ् नञ् समासे ।
स + ब	दब	१-३-४८	तृतीयस्तृतीय चतुर्थे ।
स + भ	स्भ	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
स + भ	भ	१-३-४६	एतदश्च व्यञ्जनेऽनङ् नञ् समासे ।
स + भ	दभ	१-३-४८	तृतीयस्तृतीय चतुर्थे ।
स + म	स्म	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
स + म	म	१-३-४६	एतदश्च व्यञ्जनेऽनङ् नञ् समासे ।
स + य	स्य	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
स + य	य	१-३-४६	एतदश्च व्यञ्जनेऽनङ् नञ् समासे ।
स + र	स्र	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
स + र	र	१-३-४६	एतदश्च व्यञ्जनेऽनङ् नञ् समासे ।
स + ल	स्ल	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
स + ल	ल	१-३-४६	एतदश्च व्यञ्जनेऽनङ् नञ् समासे ।
स + व	स्व	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
स + व	व	१-३-४६	एतदश्च व्यञ्जनेऽनङ् नञ् समासे ।
स + श	स्श	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
स + श	श	१-३-४६	एतदश्च व्यञ्जनेऽनङ् नञ् समासे ।
स + श	श्श	१-३-६१	सस्य श-षौ ।
स + ष	स्ष	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।
स + ष	ष	१-३-४६	एतदश्च व्यञ्जनेऽनङ् नञ् समासे ।
स + ष	ष्ष	१-३-६१	सस्य श षौ ।

स्थानी निमित्त	कार	सूत्रनं०	सूत्र
स् + स्	स्स्	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जे ।
स् + स्	स्	१-३-४६	एतदश्च व्यञ्जेऽनङ् नञ् समासे ।
स् + ह	स्सह	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जे ।
स् + ह	ह	१-३-४६	एतदश्च व्यञ्जेऽनङ् -नञ् समासे ।
ह ह + क	हक्	१-३-३१	हर्दहर् स्वरस्याऽनु नवा ।
ह + क	क्	१-३-५०	अघोषे प्रथमोऽशिटः ।
ह + ख	हख्ख	१-३-३१	हर्दहर् स्वरस्याऽनु नवा ।
ह + ख	क् ख	१-३-५०	अघोषे प्रथमोऽशिटः ।
ह + ग	हग्ग	१-३-३१	हर्दहर् स्वरस्याऽनु नवा ।
ह + ग	ग्ग	१-३-४८	तृतीयस्तृतीय चतुर्थे ।
ह + घ	हघ्घ	१-३-३१	हर्दहर् स्वरस्याऽनु नवा ।
ह + घ	घ्घ	१-३-४८	तृतीयस्तृतीय चतुर्थे ।
ह + ङ	हङ्ङ	१-३-३१	हर्दहर् स्वरस्याऽनु नवा ।
ह + च	हच्च्	१-३-३१	हर्दहर् स्वरस्याऽनु नवा ।
ह + च	क्च	१-३-५०	अघोषे प्रथमोऽशिटः ।
ह + छ	हछ्छ	१-३-३१	हर्दहर् स्वरस्याऽनु नवा ।
ह + छ	क्छ	१-३-५०	अघोषे प्रथमोऽशिटः ।
ह + ज	हज्ज	१-३-३१	हर्दहर् स्वरस्याऽनु नवा ।
ह + ज	ग्ज	१-३-४८	तृतीय स्तृतीय-चतुर्थे ।
ह + झ	हझ्झ	१-३-३१	हर्दहर् स्वरस्वाऽनु नवा ।
ह + झ	ग्झ	१-३-४८	तृतीयस्तृतीय चतुर्थे ।
ह + ञ	हञ्ज	१-३-३१	हर्दहर् स्वरस्याऽनु नवा ।
ह + ट	हट्ट	१-३-३१	हर्दहर् स्वरस्याऽनु नवा ।
ह + ट	क्ट	१-३-५०	अघोषे प्रथमोऽशिटः ।
ह + ठ	हठ्ठ	१-३-३१	हर्दहर् स्वरस्याऽनु नवा ।

स्थानी निमित्त	कार्य	सूत्रनं०	सूत्र
ह + ऋ	कृ	१-३-५०	अघोषे प्रथमोऽशिटः ।
ह + इ	हृ	१-३-३१	हृदिर्ह स्वरस्याऽनु नवा ।
ह + इ	गृ	१-३-४८	तृतीयस्तृतीय चतुर्थे ।
ह + द	हृ	१-३-३१	हृदिर्ह स्वरस्याऽनु नवा ।
ह + द	गृ	१-३-४८	तृतीयस्तृतीय चतुर्थे ।
ह + ण	हृण	१-३-३१	हृदिर्ह स्वरस्याऽनु नवा ।
ह + त	हृत्	१-३-३१	हृदिर्ह स्वरस्याऽनु नवा ।
ह + त	कृ	१-३-५०	अघोषे प्रथमोऽशिटः ।
ह + थ	हृथ	१-३-३१	हृदिर्ह स्वरस्याऽनु नवा ।
ह + थ	कृथ	१-३-५०	अघोषे प्रथमोऽशिटः ।
ह + द	हृद	१-३-३१	हृदिर्ह स्वरस्याऽनु नवा ।
ह + द	गृद	१-३-४८	तृतीयस्तृतीय चतुर्थे ।
ह + ध	हृध	१-३-३१	हृदिर्ह स्वरस्याऽनु नवा ।
ह + ध	गृध	१-३-४८	तृतीयस्तृतीय चतुर्थे ।
ह + न	हृन्	१-३-३१	हृदिर्ह स्वरस्याऽनु नवा ।
ह + प	हृप्	१-३-३१	हृदिर्ह स्वरस्याऽनु नवा ।
ह + प	कृप	१-३-५०	अघोषे प्रथमोऽशिटः ।
ह + फ	हृफ	१-३-३१	हृदिर्ह स्वरस्याऽनु नवा ।
ह + फ	कृफ	१-३-५०	अघोषे प्रथमोऽशिटः ।
ह + ब	हृब्	१-३-३१	हृदिर्ह स्वरस्याऽनु नवा ।
ह + ब	गृब्	१-३-४८	तृतीयस्तृतीय चतुर्थे ।
ह + भ	हृभ	१-३-३१	हृदिर्ह स्वरस्याऽनु नवा ।
ह + भ	गृभ	१-३-४८	तृतीय स्तृतीय चतुर्थे ।
ह + म	हृम्	१-३-३१	हृदिर्ह स्वरस्याऽनु नवा ।
ह + य	हृय	१-३-३१	हृदिर्ह स्वरस्याऽनु नवा ।
ह + र			(कोष्ठे सन्धि यती नथी) ।
ह + ल	हृल्	१-३-३१	हृदिर्ह स्वरस्याऽनु नवा ।

સ્થાની નિમિત્ત	કાર્ય	સૂત્રનંબર	સૂત્ર
હ + વ્	હ વ્	૧-૩-૩૧	હર્દિર્હ સ્વરસ્યાઽનુ નવા ।
હ + શ્	હ શ્	૧-૩-૩૧	હર્દિર્હ સ્વરસ્યાઽનુ નવા ।
હ + શ્	ક્ષ્	૧-૩-૫૦	અઘોષે પ્રથમોઽશિટઃ ।
હ + ષ્	હ ષ્	૧-૩-૩૧	હર્દિર્હ સ્વરસ્યાઽનુ નવા ।
હ + ષ્	ક્ષ્	૧-૩-૫૦	અઘોષે પ્રથમોઽશિટઃ ।
હ + સ્	હ સ્	૧-૩-૩૧	હર્દિર્હ સ્વરસ્યાઽનુ નવા ।
હ + સ્	ક્ષ્	૧-૩-૫૦	અઘોષે પ્રથમોઽશિટઃ ।
હ + હ			(કોઈ જ સન્ધિ થતી નથી)।

તાક :- વિરામે વા ૧-૩-૫૧ થી થતી ૨૧- સન્ધિઓ વિરામમાં વિકલ્પે થાય છે. હ એ કંઠ્ય છે, તેથી હ કોઈપણ વર્ગનો ન હોવા છતાં “આસન્નઃ” પરિભાષાથી પહેલાં અને ત્રીજા વ્યંજનના સ્થાનમાં કંઠ્ય એવા ક્ વર્ગનો વ્યંજન થાય.

इति व्यञ्जनसन्धि समाप्तः

સ્થાની નિમિત્ત કાર્ષ	સૂત્રનંબર	સૂત્ર
----------------------	-----------	-------

卐 કથિ + અત્ર ની ૩૨ સન્ધિઓ..... 卐

(૧) દધ્યત્ર	૧-૨-૨૧	ઙવળાદિરસ્વે સ્વરે ય-વ-ર-લમ્ ।
(૨) દઙ્યત્ર	૧-૩-૩૨	અદીર્ઘાદ્ વિરામૈકવ્યઞ્જને ।
(૩) દઘ્યત્ર	૧-૩-૩૪	તતોઽસ્યાઃ ।
(૪) દઘ્યત્ર	૧-૩-૩૨	અદીર્ઘાદ્ વિરામૈકવ્યઞ્જને ।
(૫) દઘ્યત્ર	૧-૩-૩૪	તતોઽસ્યાઃ ।
(૬) દઙ્યત્ર	૧-૩-૩૨	અદીર્ઘાદ્ વિરામૈકવ્યઞ્જને ।
	૧-૩-૩૪	તતોઽસ્યાઃ ।
(૭) દઙ્યત્ર	૧-૩-૩૨	અદીર્ઘાદ્ વિરામૈકવ્યઞ્જને । (૨)
(૮) દઙ્યત્ર	૧-૩-૩૨	અદીર્ઘાદ્ વિરામૈકવ્યઞ્જને ।
	૧-૩-૩૪	તતોઽસ્યાઃ ।
(૯) દઘ્યત્ર	૧-૩-૩૪	તતોઽસ્યાઃ ।
	૧-૩-૩૨	અદીર્ઘાદ્ વિરામૈકવ્યઞ્જને ।
(૧૦) દઘ્યત્ર	૧-૩-૩૪	તતોઽસ્યાઃ ।
	૧-૩-૩૪	તતોઽસ્યાઃ ।
(૧૧) દઘ્યત્ર	૧-૩-૩૨	અદીર્ઘાદ્ વિરામૈકવ્યઞ્જને ।
	૧-૩-૩૪	તતોઽસ્યાઃ ।
(૧૨) દઙ્યત્ર	૧-૩-૩૨	અદીર્ઘાદ્ વિરામૈકવ્યઞ્જને ।
	૧-૩-૩૪	તતોઽસ્યાઃ ।
	૧-૩-૩૨	અદીર્ઘાદ્ વિરામૈકવ્યઞ્જને ।
(૧૩) દઙ્યત્ર	૧-૩-૩૨	અદીર્ઘાદ્ વિરામૈકવ્યઞ્જને ।
	૧-૩-૩૪	તતોઽસ્યાઃ ।
	૧-૩-૩૪	તતોઽસ્યાઃ ।
(૧૪) દઙ્યત્ર	૧-૩-૩૨	અદીર્ઘાદ્ વિરામૈકવ્યઞ્જને ।
	૧-૩-૩૨	અદીર્ઘાદ્ વિરામૈકવ્યઞ્જને ।

स्थानी निमित्त कार्य	सूत्रनं०	सूत्र
	१-३-३४	ततोऽस्याः ।
(१५) दध्ययत्त्वर	१-३-३४	ततोऽस्याः ।
	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जे ।
	१-३-३४	ततोऽस्याः ।
(१६) दध्ययत्त्वर	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जे ।
	१-३-३४	ततोऽस्याः ।
	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जे ।
	१-३-३४	ततोऽस्याः ।
(१७) दधि अत्र	१-३-५२	न सन्धिः ।
(१८) दधि अत्तर	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जे ।
(१९) दधि अत्तर	१-३-३४	ततोऽस्याः ।
(२०) दधि अत्तर	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जे ।
	१-३-३४	ततोऽस्याः ।
(२१) दधि अत्र	१-२-४१	अ-इ-उ-वर्णस्यान्तेऽनुनासि- कोऽ नीनादेः ।
(२२) दधि अत्तर	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जे ।
	१-२-४१	अ-इ-उ-वर्णस्यान्ते ।
(२३) दधि अत्तर	१-३-३४	ततोऽस्याः ।
	१-२-४१	अ-इ-उ-वर्णस्यान्ते ... ।
(२४) दधि अत्तर	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जे ।
	१-३-३४	ततोऽस्याः ।
	१-२-४१	अ-इ-उ-वर्णस्यान्ते
(२५) दधि अत्र	१-२-४१	अ-इ-उ-वर्णस्यान्ते
(२६) दधि अत्तर	१-२-४१	अ-इ-उ-वर्णस्यान्तेऽनुनासि- कोऽनीनादेः ।
	१-३-३२	अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जे ।
(२७) दधि अत्तर	१-२-४१	अ-इ-उ-वर्णस्यान्ते ।

સ્થાની નિમિત્ત કાર્ષ	સૂત્રનંબર	સૂત્ર
(૨૮) દ્વિઁ અત્તર્સૃ	૧-૩-૩૪	તતોઽસ્યા : ।
	૧-૨-૪૧	અ-ઇ- ઉવર્ણસ્યાન્તે.....
	૧-૩-૩૨	અદીર્ઘાદ્ વિરામૈકવ્યજ્ઞે ।
	૧-૩-૩૪	તતોઽસ્યા : ।
(૨૯) દ્વિઁ અત્રૃ	૧-૨-૪૧	અ-ઇ-ઉવર્ણસ્યાન્તે.....
(૩૦) દ્વિઁ અત્તર્સૃ	૧-૨-૪૧	અ-ઇ-ઉ વર્ણસ્યાન્તે ।
	૧-૩-૩૨	અદીર્ઘાદ્ વિરામૈકવ્યજ્ઞે ।
(૩૧) દ્વિઁ અત્તર્સૃ	૧-૨-૪૧	અ-ઇ-ઉ-વર્ણસ્યાન્તે ... ।
	૧-૩-૩૪	તતોઽસ્યા : ।
(૩૨) દ્વિઁ અત્તર્સૃ	૧-૨-૪૧	અ-ઇ-ઉવર્ણસ્યાન્તે.....
	૧-૩-૩૨	અદીર્ઘાદ્ વિરામૈકવ્યજ્ઞે ।
	૧-૩-૩૪	તતોઽસ્યા : ।

તાક :- દ્વિઁ માં અન્તે વિરામમાં ઇ હોવાથી અનુનાસિક થયું અને અત્ર માં અન્તે (ર માં અંતે)અ હોવાથી અનુનાસિક થયું છે.

વિશેષ :- ૧૭ નં. ની સંધિ થી દરેક માં ૧-૩-૫૨ નઃ સન્ધિઃ સૂત્ર લાગેલ છે તે સમજી લેવું.

— દ્વિઁ + અત્ર ની ૩૨ સન્ધિઓ પૂર્ણ —

